

TÜRKİYELİ ERMENİLER
Yaşadıkları yer: A.B.D, Anayurtları: Anadolu

İşleri yoluna koymak için telaşa kapılmayın.

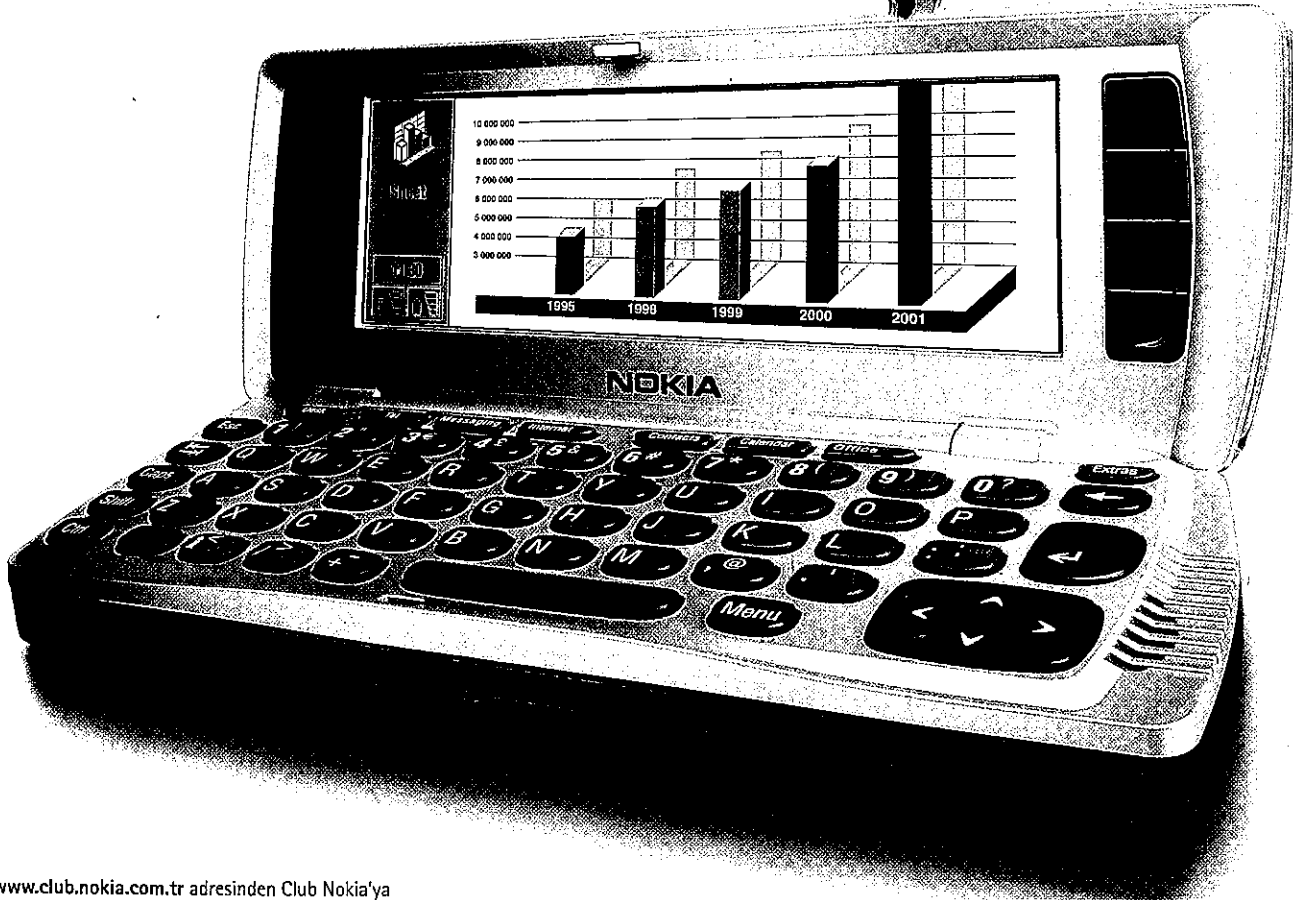
Nokia 9210 Communicator ile işe giderken bir sheet dosyası yaratabilir, toplantı sonrası taksidi bir Word dokümanı yazarak bunu e-posta olarak gönderebilir, havaalanında e-postalarınızı kontrol edebilir, prezantasyonları görüntüleyebilir, şirketinizdeki Intranet'ten ürünlerin son durumunu öğrenebilir, faks gönderebilir ve telefon görüşmelerinizi yapabilirsiniz.

Nokia 9210 Communicator size işyerinizi yanınızda taşıma olanağı sunar. Böylece hiçbir yere bağlı kalmadan bütün sınırları geride bırakırsınız. Nokia 9210 Communicator'ı keşfettikten sonra onsuz nasıl yaşadığınıza hayret edeceksiniz.

Sınırlarınızı aşın

NOKIA
9210
Communicator

www.club.nokia.com.tr adresinden Club Nokia'ya hemen üye olun ve Club Nokia Hızlı Servis, WAP/Web üzerinden ulaşabileceğiniz özel hizmetler sayesinde Nokia 9210 Communicator'ınızı en verimli şekilde kullanma fırsatını yakalayın.

Club
NOKIA

www.nokia.com.tr

NOKIA
CONNECTING PEOPLE

NOKIA
Danışma Hattı

Genel Yayın Yönetmeni'nin notu:

Dereyi geçerken

Krizlerle yaşamaya alışan Türkiye, tarihinin en büyük ekonomik bunalımlarından birini aşmaya çalışıyor. 2000 yılının son çeyreğiyle başlayan ekonomik krizin, on ayı aşkın süredir devam ediyor olması ve derinliği, onu, daha öncekilerden farklı kılıyor. Hem reel sektörü, hem de finans kesimini eşanlı olarak etkileyen kriz, yaşanan zorlukları artırdığı gibi, iki kesimin sorunlarının döngüsel olarak bir diğerini etkilemesine yol açıyor. Öte yandan, Türkiye, AB katılım belgesinde, ya da IMF anlaşmasında öngörülen bir çok yapısal reformu ard arda gerçekleştirdiği ve para politikalarında hedeflere uygun hareket ettiği halde, mali piyasalarda güven oluşamaması, bu gelişmelerin makroekonomik büyüklükler üzerindeki olumlu etkilerini sınırlıyor. Bu döngüsel sarmal ise, içinden geçmeye çalıştığımız bunalımın sonunu görmemizi engelliyor.

Kısa vadede ve acil olarak yapılması gereken, bugün üretim ve finans kesiminin öncelikli sorunu olan piyasalardaki güvensizliğin ortadan kaldırılması olmalıdır.

İçinde bulunduğumuz kriz ortamında, kurlardaki aşırı dalgalanma, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın başarısını güçleştiriyor. Çünkü programın başarısı büyümeye, büyüme ise sağlıklı işleyen piyasaların varlığına bağlı. Piyasalarda güvenin yeniden oluşmasının ve belirsizliğin giderilmesinin en önemli aracı olan kur, istikrar kazanmadan üretim ve finans kesimlerinin sorunlarına tam ve kesin bir çözüm getirilmesi ve resesyondan çıkılması çok mümkün görünmüyor.

Bütün bu sorunlar'da Türkiye'nin dış politikada güçlü olmasını zorlaştırıyor. Oysa, tam da önümüze bazı fırsatların sunulduğu bir dönemi yaşıyoruz. Küresel etkiler, sivil toplum örgütlerinin ve ilişkilerinin güçlenmesi, Türkiye'yi Ermenistan'la ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasına getirdi. Biz bu nedenle bu sayımızı Ermenistan'la ilişkilerimize ayırdık.

Türkiye ile Ermenistan ile diplomatik ilişkiyi Dışişleri Bakanlığı'ndan Ünal Çeviköz ele alırken, ekonomik ilişkilerde fırsatları ya da imkan(sızlık)ları Türk-Ermeni İş Konseyi Başkanı Kaan Soyak değerlendirdi. Emekli Büyükelçi Gündüz Aktan ise, hukukta soykırım bağlamında Ermeni meselesini inceledi.

Ermeniler özel sayısını hazırlarken, Agos Gazetesi Yayın Yönetmeni Hırant Dink ve Agos Gazetesi çalışanlarının büyük yardımlarını gördük. Dink, geleceği değerlendirdi ve çözümün sadece dialogla bulunabileceğini bir kez daha hatırlattı. Agoş'tan gazeteci ve araştırmacı arkadaşlarımız ise, İstanbul'da yaşayan Ermeni cemaatinin; tiyatrodan basına, müzikten mekanlara, edebiyattan yemeğe uzanan kültürünü yazılılarıyla anlattılar. Ve sanırım, bu kadar kapsamlı bir derleme ilk kez bir araya geldi.

Bir sonraki sayıda buluşmak üzere...

Saygılarımla
Dr. Haluk Tükel

A Ğ U S T O S - E Y L Ü L 2 0 0 1

İÇİNDEKİLER

GÖRÜŞ AÇISI 1

Yayın Yönetmeninin Notu: Dr. Haluk Tükel

GÖSTERGE 4-5

Ekonomik göstergeler, TL'nin halihazırda aşırı miktarda değer kaybetmiş olduğunu göstermiyor. Göstergeler ve beklentiler doğrultusunda kurların yükselmesi değil, TL'nin reel olarak değer kazanması bekleniyor.

GÖRÜŞ 6-7

Tuncay Özilhan, Türkiye'nin içinde bulunduğu değişim sürecinin sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasal dönüşümleri de içerdiğini belirtiyor. Özilhan, TÜSIAD'ın, AB yolunda öncelikle ele alınmasını önerdiği 10 ana maddeyi değerlendiriyor.

ÜZEYİR GARİH'İN ARDINDAN 8-9

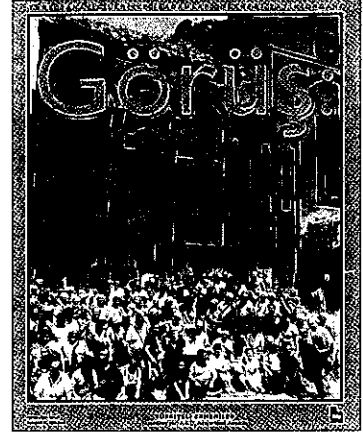
Can Kırac, çağdaş bir işadama ve aydın bir insan olarak tanımladığı dostu Üzeyir Garih'i anlatıyor.

ERMENİLER 10-77

Sözde soykırım tartışmaları ile birlikte Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Türkiye'de yaşayan Ermeni cemaat, Ermeni diasporası vs. gibi başlıklar bir kez daha gündeme geldi. Görüş de ayrı ayrı birçok bilgiyi ve değerlendirmeyi sayfalarına taşıyarak, tartışmalara bir kaynak daha kazandırmayı amaçlıyor.

Bu sayıda, Dışişleri Bakanlığı'ndan Ünal Çeviköz, 10-14 Ermenistan'ın Türkiye tarafından tanınmasından itibaren yaşanan ilişkileri ele alırken Kafkasya'daki yeni dengeleri ve diplomasiyi aktarıyor.

İki ülke arasındaki ekonomik olarak potansiyeli ise Türk Ermeni İş Konseyi Başkanı Kaan Soyak değerlendirirken, 15-19 geleceği ilişkin çözüm önerilerini ise Agos Gazetesi Yayın Yönetmeni Hırant Dink dile getiriyor. 20-23

Görüş: Ağustos - Eylül 2001
Kapak fotoğrafı: Yavuz Alatan
Anı Harabeleri, Temmuz 2001

Yönetim:

TÜSIAD: Meşrutiyet Caddesi 74, Tepebaşı 80050, İSTANBUL Tel: (0212) 249 54 48-249 07 23

• TÜSIAD Adına Sahibi: Tuncay Özilhan

• Genel Yayın Yönetmeni ve Sorumlu Müdür: Haluk Tükel • Genel Yayın Yönetmeni Yardımcısı: Ümit İzmen

• Yayın Kurulu: Tuncay Özilhan, Sinan Tara, Ümit İzmen, Necla Zarakol

- 26-37 Hukukta soykırım meselesini geniş olarak değerlendiren ve örneklerle aktaran eski Büyükelçi Gündüz Aktan, soykırım tartışmalarını da bu bağlamda ele alıyor.
- 38-41 Ermeni meselesinde sık sık aralanan kapılardan biri de tarih. Yakın tarihin izlerini taşıyan Asala'yı ise gazeteci-yazar Ercan Çitlioğlu anlatırken
- 42-54 Osmanlı Meclisi'nde yapılan tartışmaları örnekleri ile Marmara Üniversitesi'nden Ayhan Aktar aktarıyor.
- 55-59 Ermeni kültürü hayatın her alanında kendini gösteriyor. Kiliseleri, sokakları, semtleri ve okulları ile İstanbul'daki Ermeni Pentimentosu'nu gazeteci Arman Tayran yazıyor.
- 60-62 Tatyos Efendi'deni Onno Tunç'a kadar uzanan müzik yelpazesindeki anlayışı ve müzisyenleri Hagop Mamigonyan aktarıyor.
- 63-65 Yervant Gobelyan, İstanbul çağdaş Ermeni edebiyatı ve
- 66-69 edebiyatçılarını anlatırken, Ermeni basınının gelişimini ise gazeteci-yazar Karin Karakaşlı ele alıyor.

- 70-73 Sarkis Seropyan, kendine özgü lezzetiyle özel bir yeri olan Ermeni mutfağının inceliklerini ve özelliklerini aktarırken kendi çocukluğuna da bir yolculuk yapıyor ve babaannesinin yemek pişirme tekniklerini aktarıyor.
- 74-77 Araştırmacı, yazar, eleştirmen Metin And, Türk Tiyatrosu'nun Güllü Agop'un kurduğu "Osmanlı Tiyatrosu" ile başladığını iddia ediyor. Gazeteci Sevan Ataoğlu, bu iddiadan yola çıkarak Ermeni tiyatrosunu ve tiyatrocularını hatırlatıyor.

78-80 K İ T A P

Gerard J.Libaridian'ın "ErmenilerinDevletleşme Sınavı" adlı kitabı Ermeni toplum ve politikasına gerçekçi bir bakış sunuyor.

Y a y ı n :

- Yazı Kurulu: Necla Zarakol, Soli Özel, Hülya Demir Görsel Yönetmen: Kayahan Karaoğlu
- Prodüksiyon: Zarakol İletişim Hizmetleri Tel: (0212) 217 29 99 (Pbx) Faks: (0212) 217 31 40 e-mail: gorus@ixir.com
- Basım: İyi İşler Matbaacılık Ltd. Şti. Çobançeşme Cad. No.14 Kağıthane İSTANBUL Tel: (0212) 294 23 31
- Reklam ve Halkla İlişkiler: P.M. Reklamcılık Ltd.Şti. Genel Müdür: Gülbin Erduran, Genel Müdür Yardımcısı: Sevda Çoban Tel: (0212) 513 84 60-61/Faks: (0212) 513 84 63
- Abone başvuruları: ABONET Tel: (0212) 222 72 06 Faks: (0212) 222 27 10 e-mail: abonetw@abonet.net, www.abonet.net Abone Dağıtım: Aktif Dağıtım

D A L G A L A R I A Ş M A K

Türkiye tarihinin en derin ekonomik krizlerinden birini yaşamaktadır. Bu krizi diğer geçirmiş olduğumuz krizlerden ayıran en önemli özellik, mevcut krizin derinliği ve süresidir. Krizin hem reel sektörde hem de bankacılık sektöründe eş anlı olarak yaşanması bu sonuca yol açmakta ve sektörlerde yaşanan zorluklar artarak ve döngüsel olarak bir diğerini etkilemektedir. Bu nedenle, bankacılık reformuna devam edilirken, bir yandan da üretim sektörünün sorunlarına çözüm bulunmalıdır. Aksi halde, bankacılık sektörünün içinde bulunduğu zor durum, negatif seleksiyona yol açarak sağlıklı şirketlerin yapısını da bozmaktadır.

Krizden geleceğe yönelik kalıcı adımların atılmasıyla çıkış için üretilen çözümler her iki kesimi birden hedefleyen politikalar üzerine kurulmalıdır. Diğer ülkelerdeki benzer krizlerin de bize öğrettiği gibi, piyasa mekanizmaları içinde kalınarak, ancak piyasaya önünü görmesini sağlayacak bir ortam yaratılarak, popülist uygulamalara geçit vermeyerek, yetenekli bir kadro tarafından iyi tasarlanmış önlemler, sağlam bir siyasi destekle, kararlı biçimde uygulanmalıdır. Kısa vadede ve acil olarak yapılması gereken ise, bugün üretim ve finans kesiminin öncelikli sorunu olan piyasalardaki güvensizliğin ortadan kaldırılması olmalıdır.

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı çerçevesinde, bu sayılan hususların önemli bölümünün yerine getirildiğini görüyoruz. Özellikle uzun yıllar boyunca yapılamamış yapısal reformların büyük ölçüde tamamlanmış olması, uygulanmakta olan sıkı maliye politikası, bankacılık sektöründe başlatılmış olan yeniden yapılanma, önümüzdeki dönemde, Türkiye ekonomisinin performansının hızla düzelme potansiyelini yaratmaktadır. Önümüzdeki döneme ilişkin beklentiler olumlu olmakla birlikte, günümüzde acilen çözümlenmesi gereken sorunlar olduğu da açıktır.

Üretim ve finans kesimlerini ortak ilgilendiren ve kısa sürede çözümlenmesi gereken makroekonomik konular arasında, ilk sırada, kurlardaki aşırı dalgalanma gelmektedir.

İçinde bulunduğumuz kriz ortamında, kurlardaki aşırı dalgalanma uygulanmakta olan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın başarısını güçleştirmektedir. Program'ın başarısı büyümeye, büyüme ise sağlıklı işleyen piyasaların varlığına bağlıdır. Piyasalarda güven tesis edilmesinin ve belirsizliğin giderilmesinin en önemli aracı olan kur, istikrar kazanmadan üretim ve finans kesimlerinin sorunlarına tam ve kesin bir çözüm getirilmesi ve dolayısıyla resesyondan çıkılması mümkün olmayacaktır.

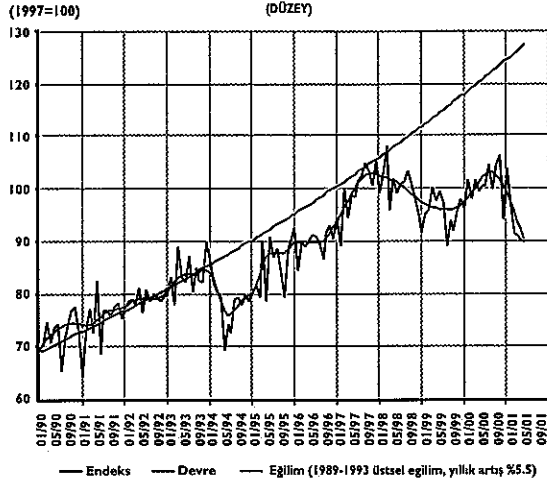
Kurlardaki aşırı dalgalanma ve belirsizlik, ekonomide karar alınmasını güçleştirmekte ve program hedeflerine ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu belirsizlik ortamı, tüketim, tasarruf, yatırım, üretim kararlarını güçleştirmekte ve hatta ertelemektedir. Üretim ve yatırım kararlarının alınmadığı bir ortamda, ekonominin yeniden büyüme sürecine girmesi mümkün olmamaktadır. Türkiye'de tarihsel olarak, Türk Lirası'nın reel değerindeki dalgalanma ile üretim arasında kuvvetli bir ilişki mevcuttur. Ayrıca, döviz kurlarındaki dalgalanmanın enflasyon da olumsuz etkilediği bilinmektedir. Kurlardaki bu aşırı hareketler sonucunda, birikimlerini reel olarak korumak isteyen tasarruf sahiplerinin sürekli olarak dövizde yönelmeleri ile döviz cinsinden tutulan tasarruflar, toplam tasarrufların yarıdan fazlasını aşmıştır. Bu durum, ekonomi politikalarının alanını da daraltmaktadır. Mevcut program açısından ise, TL'nin aşırı değer kaybı ve kurlardaki belirsizlik, faiz oranlarının düşmesini engelleyerek, Hazine üzerindeki yükü artırmaktadır.

Ekonomik göstergeler, TL'nin halihazırda aşırı miktarda değer kaybetmiş olduğunu göstermektedir. Bu kurlardan fazladan döviz talebinin ekonomik bir mantığı bulunmamaktadır. Para ve maliye politikaları, uygulanmakta olan programa uygun sürdürülmektedir; mevcut programda enflasyonun kontrolden çıkması söz konusu değildir; bankaların döviz pozisyon açıkları büyük ölçüde kapanmıştır; dış ticaret açığı hızla daralmakta, cari işlemler dengesinin yüklü miktarda fazla vermesi beklenmektedir. Bu göstergeler ve beklentiler doğrultusunda, kurların yükselmesi değil, TL'nin reel olarak değer kazanması beklenmelidir.

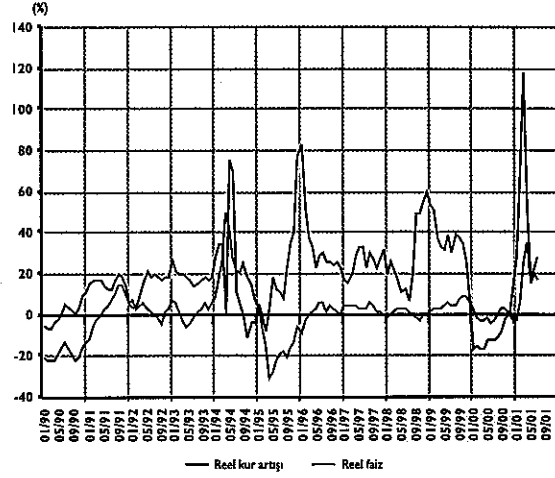
Uygulanmakta olan ekonomik programın yapısal boyutunda makul bir başarı yakalanmış olmasına rağmen, programın nominal cıpasının belirli olmaması özellikle döviz kurundaki aşırı dalgalanmanın devam etmesine neden olmaktadır. Bu durum doğal olarak fiyat belirleme sürecini olumsuz etkilemekte ve krizden çıkışı geciktirmektedir.

Döviz kurlarındaki artış, genel anlamda bir döviz talebinden ziyade, yaklaşık %50 oranında "dolarize" olmuş bir ekonomide TL'den kaçışa işaret etmektedir. Bu noktada belirleyici olan temel etmen, TL faizlerin düşürülerek kamu borçlanmasının maliyetinin düşürülmesi ve büyümenin sağlanması temeline dayanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının başarılı olacağına dair inancın yaygın bir kabul görmemesidir. Dolayısıyla programın öngördüğü makroekonomik büyüklüklere dair hedef değerlerde piyasalarda dengelerin kurulması için yeterli yön gösterici özelliği taşıyamamaktadır.

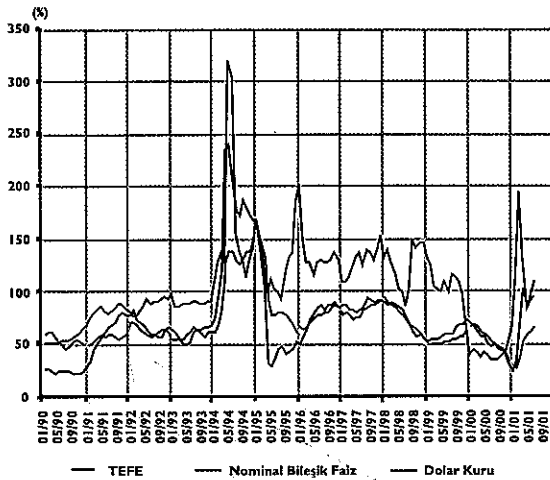
MEVSİMSELLİKTEN ARINDIRILMIŞ İMALAT SANAYİ ÜRETİM ENDEKSİ

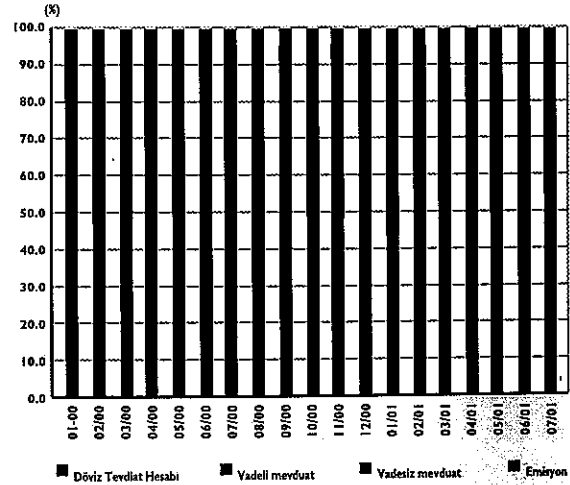
REEL FAİZ VE REEL DOLAR KURU ARTIŞ ORANI

ENFLASYON, NOMİNAL FAİZ ORANLARI VE DOLAR KURU

M2Y'NİN DAĞILIMI

Siyasi reformları unutmayalım

Tuncay Özilhan

Ekonomik kriz, aylardan beri gündemimizde birinci sıradaki yerini koruyor. Kamuoyu krize odaklandı, hepimiz içinde bulunduğumuz derin krizden çıkmanın yollarını arıyor, çareleri tartışıyoruz. Türkiye'nin sağlıklı ekonomik yapıya kavuşması için köklü bir değişim gerektiği, hemen her kesim tarafından dile getiriliyor.

Oysa, Türkiye'nin sorunlarını çözmek istiyorsak, ülkemizi dünyanın güçlü ve istikrarlı ülkeleri arasına taşımaya kararlı isek, bu değişim sürecinin sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasal dönüşümleri de içerdiğini gözardı etmemeliyiz.

TÜSİAD, uzun zamandan beri, ekonominin, siyasi ve sosyal konulardan bağımsız olarak ele alınmasının doğru bir yaklaşım olmadığını söylüyor. Aksayan bir siyasi yapının ekonomik istikrar üzerindeki olumsuz etkilerinin altını çiziyor. Bu amaçla, demokratikleşmeden seçim sistemlerine, dernekler kanunundan, yerel yönetimlere kadar birçok konuda çalışmalar yaptı, toplantılar düzenledi. Kamuoyunun dikkatini bu konuların önemine çekmeye çalıştı.

TÜSİAD'ın bıkmadan usanmadan dile getirdiği siyasi reformlar, üye olmak için uğraştığımız Avrupa Birliği'nin siyasi kriterleri ile de örtüşmektedir. Türkiye'nin üyelik müzakerelerine başlamak için bu kriterleri yerine getirmesi gerekiyor. Avrupa Birliği tam üye adaylığının ön şartını oluşturan Kopenhag Kriterleri ve bu kriterlere uyum taahhütlerimizi içeren Ulusal Program'ın kamuoyu gündeminde geri plana düşmesine izin vermemeliyiz. TÜSİAD olarak demokratik yapıda öncelikli olarak ele alınması gereken 10 konu olduğunu düşünüyoruz.

1. Siyasi Partiler

Kanunu:

Siyasi partiler, temsili demokrasinin işleyişinde merkezi bir role sahiptir. Partiler sistemindeki sorunlar, siyasi yapıda tıkanıklığa, demokrasinin zaafiyete uğramasına ve partiler ile toplum arasındaki mesafenin açılmasına neden olur. Siyasi Partiler Kanunu'nda değişiklikler yapılması, siyasi partilerin daha demokratik işleyişinin sağlanması ve siyasi yapımızın sağlıklı işleyişi açısından önem taşımaktadır.

2. Seçim sistemi:

Mevcut seçim sistemimiz, yönetim istikrarsızlığını kolaylaştırmaktadır. Seçim sistemimiz hem temsilde adaleti sağlayamamakta hem de temsilde adaletten vazgeçme pahasına, yönetimde istikrara olumlu katkı yapamamaktadır. Seçim Kanunu, halkın iradesinin meclise en uygun şekilde yansması amacıyla yeniden ele alınmalıdır.

3. Yasama dokunulmazlığı

ve Meclis soruşturması :

Siyasal rejimin demokratik olarak nitelendirilmesinin en önemli unsurlarından biri, seçilen temsilcilerin "hesap verebilir" olmalarıdır. Hesap verebilirlik, seçen ile seçilen arasındaki güven ilişkisinin de temelini oluşturur. Birçok demokratik Avrupa ülkesinde, yasama dokunulmazlığı ve Meclis soruşturması kurumları, bizdeki kadar geniş kapsamlı bir koruma sunmamaktadır. Ülkemizde de, yasama dokunulmazlığının kapsamı daraltılmalı ve Meclis soruşturması düzenlemesi de yeniden biçimlendirilmelidir.

4. Ölüm cezası:

Türkiye'nin AB'ye uyum için hazırladığı Ulusal Program'da, ölüm cezalarının infaz edilmemesi tavrının devam edeceği ve orta vadede bu cezanın kaldırılmasının şekil ve kapsam olarak ele alınacağı belirtilmektedir. Bu muğlak ifade, Meclis'in ileride bu cezayı kaldırırken dahi belli bir sınırlamaya gidebileceği görüntüsünü vermektedir.

Oysa, Avrupa ülkeleri arasında ölüm cezasının kaldırılması ortak bir uygulama haline gelmiştir. Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan'ın da imzalamaları ile, 43 ülke arasında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek 6 numaralı Protokol'ü imzalamayan tek Avrupa Konseyi üyesi ülke, Türkiye'dir. Bu protokol imzalanıp onaylanmalı ve protokolde belirtildiği gibi, savaş ve benzeri durumlar hariç, mevzuatımızdan idam cezası çıkartılmalıdır.

5. Düşünce ve ifade özgürlüğü :

Çoğulcu-özgürlükçü demokrasilerde düşünce ve ifade özgürlüğü esastır. Ulusal Program'da, düşünce ve ifade özgürlükleri ile ilgili bazı anayasal ve yasal düzenlemelerde değişiklik yapılması öngörülmüştür ve bu olumlu bir gelişmedir. Başta ilgili anayasa hükümleri, Terörle Mücadele Kanunu ve Ceza Kanunu olmak üzere, yasal düzenlemeler, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihadı dikkate alınarak değiştirilmelidir.

Ayrıca, düşünce ve ifade özgürlüğü ile çok yakından ilişkili olan basın-yayın özgürlüğünü ihlal eden mevzuat hükümleri de elden geçirilmelidir.

6. Kültürel yaşam ve bireysel özgürlükler:

Kültürel hakların iki önemli konusu, ana dilde eğitim ve TV-radyo yayınıdır. Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan ve Avrupa Birliği'ne üyelik yolunda en temel kilometre taşlarından biri olan bu konular hakkında Ulusal Programımızda bir açıklık yoktur.

Oysa kültürel haklar, sadece Türkiye için geçerli olması istenen bir olgu değildir. Fransa gibi "azınlık" kavramını benimsemeyen ülkelerde dahi farklı kültür ve dillerin öğretilmesine, eğitim sisteminde resmi dilin kullanılması anlayışını ortadan kaldırmayacak biçimde imkan tanınmaktadır. Üstelik sadece köklü demokrasilerde değil, Bulgaristan, Macaristan, Estonya gibi Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde de

bu yönde düzenlemeler mevcuttur. Türkiye bu alanda gerekli mevzuat değişikliklerini yapmazsa, demokratik performans açısından bu ülkelerin gerisine düşecektir.

Ana dilde yayın hakkı ise, düşünceyi açıklama ve basın özgürlüğü ile yakından ilgilidir. Bu nedenle, Anayasa'daki dil yasaklarının ve mevzuattaki sınırlamaların kaldırılması gereklidir.

7. Toplantı hakkı ve sivil toplum

Katılım Ortaklığı Belgesi'nin kısa vadeli siyasi kriterler bölümünde yer alan "dernek kurma ve toplantı-gösteri yürüyüşü hakkı" anayasal ve yasal yoldan güçlendirilmelidir. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ve Dernekler Kanunu, sivil toplumun gelişmesini teşvik edecek bir anlayışla ele alınarak, antidemokratik hükümlerden arındırılmalıdır.

8. İşkence ve kötü muamele

Katılım Ortaklığı Belgesi'nde de yer verilen bu konular, gerçekten Türkiye'de insan haklarının korunması anlayışının ve hukuk devleti ilkesinin yerleşmesi açısından önemli ve bir o kadar da eksik olan hususlardır.

Türkiye'de bu iddiaların ve olgunun önlenmesi için, Ceza Kanunu başta olmak üzere ilgili yasalarda değişiklikler yapılmalıdır. İşkence ve kötü muamele iddialarına konu olan devlet görevlilerinin soruşturulmasını, yargılanmasını ve işkence yapanın cezalandırılmasını kolaylaştıracak mevzuat değişikliklerinin de yapılması zorunludur.

9. Milli Güvenlik Kurulu

Milli Güvenlik Kurulu'nun Avrupa Birliği standartlarına ve Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan siyasal kriterlere uygun bir duruma getirilmesi gerekmektedir.

10. Hukuk devleti

Çağdaş dünya devleti olmanın gereklerinden birisi de "hukuk devleti" ilkesinin eksiksiz uygulanmasıdır. Hukuk devletinden söz edebilmek için, etkili, etkin, bağımsız ve tarafsız bir yargı denetiminin var olması, devletin tüm işlem ve eylemlerinin hukuka uygunluğunun denetlenmesi zorunludur. Bu nedenle, anayasal ve yasal mevzuatımız, yargı denetimini kuvvetlendirecek ve yargı bağımsızlığını tam olarak sağlayacak şekilde değiştirilmelidir.

Çağdaş bir işadamı, aydın bir insan:

ÜZEYİR GARİH

Üzeyir Garih Türk, iş aleminin öncü ve aydın kişilerinden biriydi. Akranları ve meslektaşlarıyla olduğu kadar genç kuşakla çok başarılı bir iletişim kurmuştu. Yazılarıyla, konferanslarıyla ve açık oturumlara katılımlarıyla kamuoyu önüne çıkar, toplumun her kesimine umut vermeyi görev sayardı. Fırsat eşitliği sayesinde, gençlerin, Vehbi Koç, Sakıp Sabancı, Nejat Eczacıbaşı ve hatta bir

Üzeyir Garih olabileceklerini savunurdu.

Hayattan koparıldığı 2001 yılının 25 Ağustos'unda 72 yaşına merdiven dayamış olan Üzeyir Garih, ömrünün 45 yılını kendisine "Ağabeyim" diye hitap ettiği İshan Alaton ile ortak olarak yaşamış, Türkiye'de, alışılmışın dışında, ortaklık kuranların da başarıya ulaşabileceklerini kanıtlamış bir iş dünyası lideriydi.

Hızla büyüyen Alarko Topluluğu'nda, içte ve dışta çok sayıda kişi ile tanışmış, stresli, bazen heyecanlı toplantılar ortamında yaşamış ama kimse ile kişisel bir kavgası olmamıştı. **"Kimseye kırıldığı mı, kimse ile darıldığımı hatırlamıyorum"** diyen Üzeyir Garih'in, yaşamdan böylesine anlamsız ve acımasız bir şekilde koparılıp alınmasından hepimiz şaşkınız.

"Şans, insanların öngörmediği hadiselerle verdikleri isimdir. Ne kadar çok bilginiz varsa, şansa kalacak pay o kadar az olur" diyen aydın insan Üzeyir Garih'in kaderinde böyle bir şanssızlığın bulunmasına isyan etmemek elden gelmiyor.

Üzeyir Garih, hocası Profesör François Duscio'dan çok şeyler öğrendiğini vurgularken, o günlerin heyecanını yaşadığını belli ederek şöyle konuşurdu:

"Konulara mühendisçe yaklaşma, mühendisçe fikir üretme, teknik problemlere basit pratik ve ucuz çözümler arama ve bulma metotlarını hep bu saygın hocamdan öğrendim. Mühendisliğin bir düşünce süreci olduğunu algıladım. Fikrin düşünceden felsefeye, felsefeden bilime, bilimden teknolojiye ve teknoloji ile tekniği ticari şekle dönüştürme mesleği olan mühendisliğe doğru bir evrim geçirdiğini anladım. Bilgi-Dürüstlük-İyi ilişkiler üçlüsünün parasız bir mühendis için en kıymetli sermaye olduğunu özümstedim."

Üzeyir Garih gençlerle yaptığı konuşmalarda kendisine **"Patronluk Mesleği"**ni seçtiğini seçtiğini söylerdi. Ona göre, insanlar **"yönetici"** ile **"patron"**u karıştırıyorlardı. Halbuki patronluk da bir meslekti. Patronluğun çok önemli bir iş olduğunu, patronun pöneticiden çok farklı bir konumda bulunduğunu, patronun yöneticiden çok farklı bir konumda bulunduğunu, patronun yöneticinin yapacaklarını onaylayan bir kimse olması gerektiğini ve servetlerinin bekçileri olduklarını çevresine ve çocuklarına öğretmeye çalışıyordu. **"Patron, aynı zamanda liderdir. Lider, güvenilir, sağduyulu ve bilgili olmalıdır. Liderlik vasfı genellikle doğuştan gelir, yöneticilik ise daha sonra öğrenilir"** diyordu.

Garih'e göre: **"İnsan"** denen varlık herşeye hakim olmak ister. İnsanın bu doğasını başka yöne

çevirmek mümkün değildir. Başarının göstergesi olduğu için para kazanmak isteyenler çoğunlukta-
dır. Kendini gösterme, kanıtlama, başkalarının bu-
nu bilmesini isteme, insanların bilinç altına yer-
leşmiş tutkularıdır. Üzeyir Garih: **"Başarı, insana has birşeydir ama kendi içinde saklı kalırsa bir anlamı yoktur. Başarı, toplum tarafından gözlendiği zaman birşey ifade etmektedir"** diye düşünenlerdendi. Bunun için de, O, bütün konuşmalarında, gençlere **"Başarıyı"** anlatmayı ve anlamalarını sağlamayı görev sayıyordu.

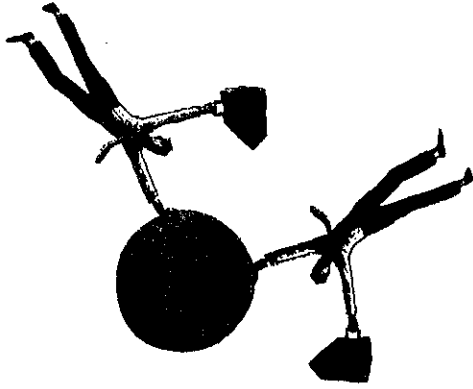
Üzeyir Garih'in fikri bir tutkusu da, Türkiye'de, birlik ve dirlik içinde yaşamak, insanlar arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmaktı. **"Her insanın kendi ırkını, dinini açıkça söylemekten gurur duymasını temin edecek bir ortam yaratmalıyız"** diyor ve ekliyordu: **"Atatürk: Ne mutlu Türküm diyene"** demiştir. **"Ne mutlu Türk doğana, Türk olana"** dememiştir. Demek ki, Türk milliyetçiliğini güçlendirmek istiyorsak, Amerika'da olduğu gibi **"Ben Musevi'yim arkadaş, fakat Türk'üm ben"** diyebilmeliyim. Bana bu duygunun hazzını tattırmanız lazımlı!"

Son yıllarda Garih'i endişelendiren en önemli konu gelir dağılımında bozulan dengelerdi. Zenginle fakir arasındaki farkın büyümesini her bakımdan tehlikeli buluyordu. **"Komünizmin fakirlikle eşanlamlı olduğu anlaşılmıştır. Ancak, komünizm ile sosyal devlet kavramlarını karıştırmamanın gerekli olduğunu hatırlatmak isterim. Ben, kuvvetli bir sosyal devlet düzeninden yanayım. Herkesin, kendi yeteneklerine göre, girişimci olması ve para kazanması lazım diye düşünürüm. Karlılığı devlete ödenecek verginin kaynağı kabul ettiğim için, para kazanmaya çok önem veriyorum. Devletin görevi de, topladığı vergileri, toplumun yararına olan alanlara yönlendirmesidir. Bilmiyoruz ki, devletin parası yoktur, para millete aittir"** diyordu.

İşte, böyle ilkeli gerçek bir ADAM'dı Üzeyir Garih, Türk işdünyası, onun yerini dolduracak yeni Üzeyir Garih'lere muhtaçtır.

Anısının önünde saygıyla ayağa kalkalım.

Can Kırac, 26 Ağustos 2001

Uluslararası ilişkilerde yeni dengeler

Ünal Çeviköz

Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin tarihi ile ilgili bir soru sorulduğunda akla gelen ilk yanıtın "her iki ulus yüzyıllarca birarada yaşamışlardır" diyerek başlaması doğaldır. Yüzyıllarca birarada yaşamak gibi bir özelliğe sahip olan ulusların ilişkilerini bu temel üzerine kurmaları, hele birbirleriyle sınır komşusu oldukları ve bu coğrafyayı değiştirmenin mümkün olmadığı gerçeğinden hareket etmeleri halinde, bunu komşuluğun da temel unsurlarından biri olarak görmeleri dünya barışına önemli katkılar sağlayabilir. Bu tür komşuluk ilişkileri kurmak çağdaş bir meziyettir.

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin tarihi, iki ulus arasındaki ilişkilere oranla yenidir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin 23 Eylül 1991 tarihinde uluslararası topluma bağımsız devlet olarak katılması ile birlikte, iki ülke arasındaki devletlerarası ilişkilerin tarihi de başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, iki ülkenin çağdaş ilişkiler tarihinin henüz sadece on yıllık bir geçmişi olduğu görülmektedir.

Ermenistan'ın Türkiye tarafından tanınması

Türkiye Cumhuriyeti, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'ni, eski Sovyetler Birliği'nin diğer ardıl cumhuriyetleri ile birlikte 16 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile yeni bağımsızlıklarını kazanan Sovyet ardılı cumhuriyetler arasında bu tanımayı izleyen dönemde ikili ilişkiler geliştirilmiş, diplomatik ilişkiler kurulmuş, çoğunluğu ile de karşılıklı diplomatik temsilcilikler oluşturularak uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukuk kurallarına uygun biçimde devletlerarası ilişkilerin gerektirdiği uygulamalar başlatılmıştır. Türkiye ile Ermenistan arasında ise diplomatik ilişki kurulmamıştır.

Türkiye, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıırken, bu ülkenin uluslararası hukukun alışılmış temel ilkelerine ve iyi komşuluk ilişkilerine saygı göstereceği düşüncesinden hareket etmiştir. Türkiye, Ermenistan'ın Türkiye Cumhuriyeti ve diğer komşuları ile ilişkilerinde bu temel ilkelere, özellikle de toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkelerine bağlı kalacağı, iyi komşuluk ilişkilerinin tüm gereklerini yerine getireceği ve davranışlarının bu doğrultuda olacağı anlayışı içinde hareket etmiştir. Böyle hareket ettiğini; Ermenistan'ı tanıdığını bildirdiği sırada da vurgulayarak, iki ülke arasındaki ilişkilerin bu temel ilkelere saygı ve ortak yarar temelinde kurulup geliştirilebileceğine inandığını ifade etmiştir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında gelişen ilişkiler

Türkiye, yeni Ermenistan Cumhuriyeti ile gerçekten yakın ve dostça iyi komşuluk ilişkisi içinde bulunmayı arzu ettiğini gösteren iyi niyet davranışlarında da bulunmuştur. Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan'ın yanı sıra diğer Güney Kafkasya ve Orta Asya Devletleri'nin de çeşitli sıkıntılarla karşılaştığı hatırlanacaktır. Türkiye bu ülkelerin tümüne yardım elini uzatmış, Ermenistan'ın da içinde bulunduğu zor ekonomik ve iklim koşullarını gözdardı etmemiş, bu ülke halkının gereksinimlerine de elinden geldiği ve Ermenistan yönetiminin kabul ettiği ölçüde katkıda bulunmaya çalışmıştır. Yüzyıllarca süren beraberliğin ve sınır komşusu olmanın ötesinde, bu anlayış, Türkiye'nin Ermenistan'la olan ilişkilerinde insani duygularla hareket ettiğinin de kanıtıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye'nin Ermenistan'a buğday yardımında bulunduğu ve Ermenistan halkının

buna müteşekkirdiğının ifade edildiği hafızalardan silinmemiştir.

1992 yılında ortaya atılan ve hızla zemin kazanan Karadeniz Ekonomik İşbirliği girişimi de Türkiye'nin SSCB'nin dağılması ile birlikte bölgede gereksinim duyulan yeni oluşumlara katkıda bulunmak arzusunun bir göstergesi olarak değerlendirilir. Türkiye, Kafkasya'daki yeni komşuları olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı da (ki Ermenistan ve Azerbaycan Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler olmadıkları halde) herhangi bir ayırım gözetmeden Karadeniz Ekonomik İşbirliği'ne kurucu üyeler olarak 1993 yılında davet etmiş, bu ülkelerin birbirlerinden farklı ekonomik kalkınma olanakları elde ederek birbirlerine karşı eşit olmayan konumlarda bulunmalarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Yeni binyılın beraberinde yeni dengeler veya dengesizlikler, riskler veya fırsatlar getirebileceği söylenmektedir. Komşular arası ilişkilerde kuşkusuz fırsatlara öncelik verilmesi önem taşımaktadır. Bugün dünyanın her köşesinden insanlar, birbirleriyle yakınlaşmaktadırlar. Bu da küreselleşmenin sonucudur. Bu gelişmeler, Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulmamış olmasına rağmen, iki halk arasındaki temasların da artmasına yol açmıştır. Nitekim, Ermenistan Havayolları, Erivan ile İstanbul arasında uçak seferleri düzenlenmesiyle, yılda 20 bin civarında Ermenistan vatandaşı Türkiye'yi ziyaret etmektedir. Aynı şekilde ülkemizde yaşayan ve 50 bin civarında nüfusa sahip olan Ermeni kökenli Türk vatandaşları da Ermenistan'ı ziyaret ederek, akrabaları ile görüşmekte, iki ülke arasında sınırlı ölçüde de olsa bavul ticareti gerçekleştirmektedirler. Bugün Türkiye ile Ermenistan arasında doğrudan ticaret olanağı bulunmamasına rağmen, gayriresmi kaynakların belirttiğine göre, Ermenistan pazarında Türk mallarına rahatlıkla rastlanmakta, hatta yıllık 150 milyon ABD doları tutarında bir ticaret hacmi olduğundan sözedilmektedir.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesine engel olan nedenler

Birbirleri ile 268 kilometre uzunluğunda ortak kara sınırını bulunan ve birlikte yaşamaya alışkın iki halkı barındıran Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin bugün

daha ileri gidememesinin, diplomatik ilişkiler kurulamamasının ve bu ilişkilerin normalleşmesine yönelik adımlar atılamamasının nedenleri arandığında ortaya çıkan veriler, bu duruma açıklık kazandırmaya yardımcı olabilecek unsurlar içermektedir.

Ermenistan'ın kuruluşu ile ilgili belgelerde yer alan ifadeler

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti, 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınladığı "bağımsızlık bildirgesi" ile bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'ni hayata geçirmek için bir süreç başlatır. Bu bildirge temel dayanak olarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti ile Artsakh (Dağlık Karabağ) Ulusal Konseyi'nin "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Dağlık Karabağ bölgesinin birleşmesi" konusunda 1 Aralık 1989 tarihinde almış oldukları ortak kararı göstermektedir. 23 Ağustos 1990 bildirgesinin 11. maddesinde şu ifadeye yer verilmektedir:

"Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir."

Bu bildirge ile yola çıkan Ermenistan Cumhuriyeti, 21 Eylül 1991 tarihinde gerçekleştirilen bir referandum sonucuna da dayanılarak, 23 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığın ilanı ile kurulur. Ermenistan parlamentosu tarafından yayımlanan aynı tarihli bildirge ile de daha önceki "bağımsızlık bildirgesi"ne atıfta bulunulur ve orada belirlenen hedeflere "sadık kalınacağı" ifadesine yer verilir.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin 5 Temmuz 1995 tarihinde kabul edilen anayasasında da yukarıda belirtilen bağımsızlık bildirelerine atıfta bulunulmakta, o belgelerde belirlenen hedeflere sadık kalınacağı ifadelerine yer verilmektedir. Ayrıca, anayasanın 13. maddesinin ikinci fıkrasında da Ermenistan devletinin "arma"sı tarif edilmekte ve bu "arma" üzerinde Nuh'un gemisi bulunan Ağrı Dağı görüntüsünün yer aldığı ifade edilmektedir.

Ermenistan'ın da taraf olduğu 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan ve 16 Mart 1922 tarihinde onaylanan Kars Antlaşması, Türkiye'nin doğu sınırlarının belirlenmesi ve tanımlanmasında önemli bir tarihi belgedir. Bu anlaşmaya rağmen Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda

kabul edilen karar ve bildirgelerde, yukarıda belirtilen ifadelere yer verilmesi, Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebinde bulunmadığı hususunda ikna olmasını engellemiştir. Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlık bildirgelerindeki bu ifadelerle rağmen, bu ülkeyi bağımsız, egemen, eşit bir devlet ve komşu kabul etmesine ve tanınmasına engel olarak görmemiş, zaman içinde iki ülkenin ve iki halkın birbirleri ile sıcak dostluk ilişkilerini geliştireceklerine olan inancını gösterir biçimde bu tanımayı gerçekleştirmiştir.

Dağlık Karabağ sorunu

ve Azerbaycan topraklarının işgali

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte başgösteren etnik uyuşmazlık ve toprak talebine yönelik çatışmaların en önemlilerinden biri olan Dağlık Karabağ sorunu, yıllardır çözüme kavuşturulamamış olmasının yanı sıra, Güney Kafkasya bölgesinde ikili ve çoktarafli ilişkileri, işbirliğini, ortak girişimleri engelleyen önemli bir sorun olarak durmaktadır. Türkiye, Dağlık Karabağ sorununun barışçı yollardan, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü zedelemeyecek şekilde hakça bir çözüme kavuşturulmasını savunmaktadır. 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmaları ile birlikte Türkiye'nin yeni komşuları olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın kısa bir süre sonra Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle birbirleri ile savaşmaya başlamaları, bu savaş sonunda Azerbaycan topraklarının yaklaşık beşte birinin Ermenistan'ın işgaline uğrayışı ve bir milyon civarında Azeri'nin kendi ülkeleri ve toprakları üzerinde mağdur göçmenler olarak yaşamlarını sürdürmek zorunda bırakılmaları Türkiye'yi de etkilemiştir. Nitekim, uluslararası hukukun ihlali olarak gördüğü bu durumu Ermenistan ile olan ilişkilerinin normalleşmesine de en önemli engellerden biri olarak nitelendiren Türkiye, sorunun çözülmesinin hem Türkiye-Azerbaycan, hem Türkiye-Ermenistan, hem Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine olumlu yansımalar getireceğinin de bilincindedir. Bu konuda Türkiye, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın girişimlerine aktif biçimde destek vermiş, Minsk Grubu adı altında kurulan ve Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik faaliyetlerde bulunan oluşumda da yerini almıştır. Türkiye, bugün de bu çalışmalarda etkin olarak rol oynamakta, barışın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır.

Yeni Ermenistan yönetimi ve "soykırım" ile ilgili politika

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Ermeni halkına karşı "soykırım" uygulandığı tezini Ermenistan yönetiminin değil dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan "Ermeni diasporası"nın desteklediği söylenir. Nitekim, ABD'deki Ermeni diasporası, 1980'li yılların başından itibaren, özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu eyaletlerin okul müfredat programlarına sözde soykırımı dercetmek amacıyla sistemli bir çalışma içine girmiştir. Ermeni diasporası aynı zamanda ABD eyalet parlamentolarından geçirilen sözde soykırım karar tasarıları ve eyalet hükümetleri tarafından yayınlanan sözde soykırım anma bildirilerinin de takipçisi ve destekçisi olarak faaliyet göstermektedir. Ermenistan yönetimi ise, 1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasından önce kabul edilen bildirge ve daha sonra kabul edilen belgelerde yapılan atıflar dışında, bağımsızlığın ilk yıllarında bu faaliyetleri desteklemek için yoğun bir çaba içinde olduğu görünümünü vermemiştir. Hatta Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Levon Ter-Petrosyan, 12 Eylül 1996 tarihinde yaptığı bir konuşmada "Türkiye ile ilişkilere büyük önem veriyoruz. Bu komşumuzla geçmişteki sorunlarımız ne olursa olsun, normal ekonomik ve ticari ilişkileri kurmak zorundayız. Bu ülke, bizim Avrupa'ya ve Arap dünyasına ulaşan en kısa yolumuzdur" demiştir.⁽¹⁾

1998 yılının ilkbaharında Ermenistan'da yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Robert Koçaryan'ın kazanması ile birlikte, yeni Ermenistan Cumhurbaşkanı ve hükümeti, sözde soykırım konusunda faal bir politika izlemeye başlamıştır. Koçaryan "soykırımın dünya üzerinde tanınması"nı Ermenistan'ın temel dış politika hedeflerinden biri olarak açıklamıştır. Bundan sonra da, birçok ülkenin parlamentolarında bu yönde kararlar çıkması-na yönelik faaliyetler hız kazanmıştır. Ermenistan yönetimi her ne kadar bu konuda resmi politika izle-

Ermenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Petrosyan:
"Türkiye ile geçmişteki sorunlarımız ne olursa olsun, normal ekonomik ve ticari ilişkileri kurmak zorundayız. Bu ülke, bizim Avrupa ve Arap dünyasına ulaşan en kısa yolumuz." (1996)

mediğini ileri sürmekteyse de, diasporanın faaliyetleri ile Ermenistan yönetiminin faaliyetlerinin yakın bir eşgüdüm içinde sürdürülmeye başladığı Ermenistan yöneticilerinin kendi ifadelerinden de anlaşılır olmuştur. Örneğin, Koçaryan 1998 yılının Haziran ayında Güneri Cıvaoğlu ile yaptığı bir söyleşide "1915 olaylarını soykırım olarak nitelendirdiğini" açık şekilde ifade etmiştir.⁽²⁾ Koçaryan'ın bu konudaki ifadelerinin daha ileri gittiği örnekler de mevcuttur:

"Birçok devlet 1915 yılında Ermenilere yapılan soykırımı kınayarak, insanlığa karşı işlenen bir suç olarak değerlendirmiştir. İnaniyorum ki, Türkiye de bu soruna bakış açısını yeniden değerlendirecektir... Bizler için bu, ağır bir yük ve tarihi bir gerçektir. Bundan kurtulmak için, Almanya'nın Nazi döneminde işlenen suçlardan dolayı özür dilemesi gibi, bunu gerçekten kabul ederek, pişmanlık duymak gerekiyor. Türkiye tarafından bu yapıldığı takdirde, Kafkasya bölgesine bambaşka bir ortam hakim olacaktır."⁽³⁾

Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan: "Birçok devlet 1915 yılında Ermenilere yapılan soykırımı kınayarak, insanlığa karşı işlenen bir suç olarak değerlendirmiştir. İnaniyorum ki, Türkiye de bu soruna bakış açısını yeniden değerlendirecektir." (1998)

"1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü gerçeğini dünyanın tanınması için dünya toplumuna yönelik ısrarlı bir politika izleyeceğim."⁽⁴⁾

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan ise 10 Ekim 2000 tarihinde Brüksel'de NTV muhabirine yaptığı beyanda "Ermenistan'ın dış politikasında Ermeni soykırım tasarısı öncelikli yer alıyor. Türkiye'nin tepkisini yersiz buluyoruz. Soykırımın tanınması bizim desteklediğimiz bir meseledir. Dış politikamızın bir parçasıdır" ifadesinde bulunmuştur.⁽⁴⁾

Bu örnekleri çoğaltmak, bunlara diğer Ermenistan yöneticilerinin benzeri ifadelerini de eklemek mümkündür. Ancak bunlar Ermenistan yönetiminin Türkiye ile diplomatik ve ticari ilişkiler geliştirmek, sınırların açılmasını istemek gibi beklentileri ile çeliştiği gibi, Ermenistan'ın Türkiye ile iyi komşuluk ilişkilerini samimiyetle istediği konusunda Türk hükümetlerini ikna etmekten de uzak kalmaktadır.

Coğrafyanın değiştirilmesi nasıl mümkün değilse,

tarihin de değiştirilmesi ve yeni yorumlar getirilmek suretiyle günümüzdeki bakış açılarını etkilemek için alet edilmesi mümkün değildir. Ermenistan yönetimi iki halk arasındaki ortak tarihi bugün ilişkilerin gelişmesine engel olarak görüyorsa, aynı ortak tarihin derin dostluklara da ilham kaynağı olduğunu hatırlayamamakla iki ulusun geleceğini ipotek altına almaktadır. Oysa bugünkü Ermenistan yönetimi Ermeni ulusunun geçmişiyile barışma yönünde son seçimini yaparak tarihin yargılanmasını tarihe bıraktığında, Ermenistan'ın geleceğine ve dünya ile bütünleşmesine olduğu kadar, iki ulusun parlak ortak geleceğine de en olumlu katkıyı sağlayarak tarihe ve barışa hizmet etmiş olacaktır.

Türkiye'nin, Ermenistan ile olan ilişkilerindeki tutumu

Türkiye'nin bugün Ermenistan ile olan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik gelişmelerin önünde Ermenistan yönetiminin Türkiye'ye karşı sözde soykırım ile ilgili olarak izlemekte olduğu politika en önemli engeli oluşturmaya devam etmektedir. 1991 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ve Ermenistan'ın bazı belgelerinde yer alan olumsuz ifadelerle rağmen ileri görüşlü ve geniş vizyon sahibi bir anlayışla hareket eden Türkiye, bugün komşusu Ermenistan'ın bu konuda izlediği politikayı ve üçüncü ülkelerin parlamentolarında Türkiye aleyhinde çıkartılan karar tasarılarını desteklemesini dostluk ve iyi komşuluk anlayışıyla bağdaştırmakta güçlük çekmektedir.

Öte yandan, Dağlık Karabağ sorunu da henüz bir çözüme kavuşturulamamıştır. Azerbaycan topraklarının beşte biri Ermenistan'ın işgali altında kalmaya, bir milyon Azeri vatandaşı göçmen olarak son derece kötü koşullarda yaşamaya devam etmektedirler. Bu da Birleşmiş Milletlerin bu duruma son verilmesi yönünde kabul etmiş olduğu kararlara rağmen uluslararası hukukun açık bir ihlali olarak görülmekte, Türkiye tarafından bölgede ikili ve çoktarafli ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesine önemli bir engel olarak algılanmaktadır.

Türkiye Kafkasya bölgesinin sorunları ile yakından ilgilenmeye, bölgede barış, güvenlik ve istikrarın geliştirilmesine yönelik arayışlara olumlu katkılarda bulun-

mak için yapıcı fikirler üretmeye devam etmektedir. 15 Ocak 2000 tarihinde dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından Tiflis'e yapmakta olduğu resmi ziyaret sırasında ortaya atılan "Kafkasya İstikrar Paketi" girişimi, Türkiye'nin Kafkasya bölgesinde işbirliğinin geliştirilmesi için uygun ortamın yaratılması amacıyla düşünülmüş, uluslararası toplumun büyük ilgisini çekmiş ve bölgeye olan duyarlılığını artırmış, Kafkasya'nın sorunlarının dikkatle gözlenmeye başlamasına yol açmıştır.

Böyle bir girişimin başarıya ulaşmasının temel şartlarından birinin bölgenin çözüm bekleyen sorunlarına bir çare bulunması olduğu açıktır. Bu sorunların başında ise Dağlık Karabağ sorunu gelmektedir. 1999 yılının başından bu yana, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev

Cumhurbaşkanı Sezer, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev adına verdiği akşam yemeğinde "Ermenistan'ın da Azerbaycan'ın uzattığı eli tutarak haksız istemlerinden vazgeçmesi, işgale son vererek, başkalarının topraklarına göz dikmeden barış içinde yaşamayı kabul etmesi, tarihi gerçekleri çarpıtmadan olduğu gibi algılaması durumunda, bölgedeki işbirliğine ve sağlanacak gönence ortak olması lazımdır" dedi. (2001)

ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan arasında yapılan görüşmelerin bu yılın Nisan ayının başında ABD'nin Florida eyaletinde gerçekleştirilen 16. raund toplantı ile önemli bir olgunluk aşamasına ulaştığı ileri sürülmektedir. Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik olarak iki ülke arasında atılacak olumlu adımların bölgeye barış ve istikrar getirmesinin yanı sıra, bölge ülkeleri arasındaki ikili ve çoktarafli ilişkileri ve işbirliği olanaklarını da olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Böyle bir gelişmenin Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi sürecine de olumlu yansımaları olması doğaldır. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev onuruna 12 Mart 2001 tarihinde verdiği akşam yemeğinde yaptığı konuşmada bunu açıklıkla ifade etmiştir:

"Toprakları işgal altında bulunmasına ve haksızlığa uğrayan taraf olmasına karşın Azerbaycan'ın, sorunun çözümü için barış yolunu seçmesini takdirle karşılamaktayız. Ermenistan'ın da Azerbaycan'ın uzattığı eli tutarak haksız istemlerinden vazgeçmesi, işgale son vererek, başkalarının topraklarına göz dikmeden barış içinde yaşamayı kabul etmesi, tarihi gerçekleri çarpıtmadan olduğu gibi algılaması durumunda, bölgedeki işbirliğine ve sağlanacak gönence ortak olması olanaklıdır. Biz Ermenistan'ı barışa ve barışla birlikte oluşacak dostluğa davet ediyoruz."⁽⁵⁾

Öte yandan, Dışişleri Bakanı İsmail Cem, 17 Şubat 2001 tarihinde İstanbul'da düzenlenen ve Kafkasya'da işbirliği ve istikrar olanaklarını ele alan bir konferansın açılışında yaptığı konuşmada, bölgenin sorunlarının Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasında gerçekleştirilecek bir üçlü toplantıda da ele alınabileceğini düşündüğünü belirtmiş, bu yönde Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları ile bir araya gelmeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Böyle bir üçlü toplantının Kafkasya bölgesinin önemli meseleleri hakkında üç ülkenin de görüşlerini dile getirmelerine olanak sağlayacağı düşünülmektedir. Bu yönde atılacak bir adım üç ülkenin ayrı ayrı birbirleriyle olan ikili ilişkileri hakkında da görüşlerini dile getirmelerine olanak sağlayabilir, bu bağlamda Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesine de olumlu katkılarda bulunabilir.

Dışişleri Bakanı İsmail Cem'e göre Bölge'nin sorunlarını Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanları arasında gerçekleştirilecek bir üçlü toplantıda ele alınabilir. (2001)

Ünal Çeviköz

Dışişleri Bakanlığı Kafkasya ve Orta Asya Gn.Md. Yardımcısı

Dipnotlar

- 1- Anadolu Ajansı, Moskova
- 2- Milliyet, Haziran 1998
- 3- Novoya İzvestiya, 13 Ağustos 1998
- 4- Sözde soykırımı anma günü vesilesiyle yapılan açıklama, 24 Nisan 2000
- 5- Oskanyan tarafından NTV'ye verilen mülakat, 10 Ekim, Brüksel

Fırsatlar ve imkan(sızlık)lar

Kaan Soyak

Türkiye-Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin günümüzdeki ve gelecekteki boyutları konusu, son 4 yıldır büyük bir değişim ve gelişim sürecinden geçiyor.

Son yıllarda, Ermenistan'ın Doğu ve Batı diasporasının yakından tanınması, iş ve gelişim potansiyelinin görülmesi sonucunda, yalnızca Arjantin veya Brezilya'da yaşayan Türkiyeli Ermeniler'in bile ülke ekonomisine son derece önemli katkılarda bulunabileceklerini gösteriyor.

Ermeni diasporasının, ekonomik ve politik açıdan yaşadıkları ülke ile tam anlamıyla bütünleşmiş, bulunduğu her ülkede, her türlü politik ve ekonomik ilişkiye girebilen bir özelliğe sahip olduğunu görüyoruz. Türkiyeli diaspora olarak da isimlendirdiğimiz ve yüzyıllar boyunca Anadolu'da aynı topraklarda birlikte yaşadığımız bu insanlar, gittikleri ülkelerde hiç de boş durmamışlar; adeta Osmanlı tarihindeki becerilerini yurtdışına taşıyarak yaşadıkları ülkelerin iş, politik ve entelektüel kesiminde önemli köşe taşlarını oluşturmuşlardır.

Ermeniler ile oluşabilecek ekonomik ilişkiler özellikle, dili, inancı ne olursa olsun, uzun zamandır ekonomik açıdan ilgisiz bırakıldığına inanmış Doğu ve Güneydoğu Anadolu insanının da ekonomik geleceği açısından çok önemlidir.

Ermenistan ve diaspora Ermenileri

Ermenistan'a ambargo açısından bakılırsa ortada bir Türk sorunu var. Her sıkıntı çeken aile bunun belirli bir ölçüde de olsa Türkiye sınırlarının kapalı olmasından kaynaklandığını düşünüyor. Bu düşünce tarzının gelişmesi iki komşu ülkeyi halklar bazında uzaklaştırabilir. Soykırım konusu Ermenistan'da hiç bir zaman gündemin birinci maddesi olmadı, ama özellikle son yıllarda Ermenistan ile bağlarını daha çok geliştiren aşırı uç diaspora Ermenileri'nin basın bağlantıları, yerel basında soykırım konusunun sürekli tartışıldığı bir ortam yarattı. Her toplumda olduğu gibi Ermeni toplumunda da hem sertlik yanlıları hem de ılımlılar var. Türkiye ile bölgede işbirliği yapmak isteyen ılımlıların sesi son yıllarda daha az çıkıyor. Çünkü Türkiye ile

beklenen diplomatik ve ekonomik ilişkiler bir türlü kurulamadı. Ermenistan'da sertlik yanlıları, Türkiye'nin öncelikle soykırımı tanımamasını ve ardından taleplerini dile getirmesini umuyorlar. Bu görüştekiler devlet kademelelerinde olmadığı için düşüncelerini kendi düşünceleri olarak sunuyorlar. Ancak zaman zaman bizim basınımızda da kişisel düşünceler, devletin düşüncesi olarak yer alabiliyor, ki bu da olumlu çalışmaları zorluyor. Örneğin; mart ayı içerisinde Ermenistan'da İnsan Hakları ile ilgili bir derneğin başkanının Türkiye'den toprak talep eden kişisel düşünceleri, bizim gazetelerimizde Ermenistan'ın görüşü olarak yer aldı. Ardından Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bu haberin devletin görüşünü değil, kişinin kendi görüşünü yansıttığını belirtti ancak bu düzeltme aynı şekilde gazetelerimizde yer almadı. İki ülke arasında diyalog olmadığı için yanlış anlamalar yaşanıyor. Aslında Türkiye, Ermenistan ile ilk diplomatik ilişki kuran ülke ama bugün diplomatik ilişki yok. Ermenistan ile diplomatik ilişki bir an önce kurulmalıdır. Ermenistan buna hazır, Türkiye her türlü sorununu Ermenistan ile direkt çözebilir.

Ermenistan'daki sertlik yanlıları Türkiye'ye nasıl bakıyorlar diye sordüğümüzda ise; Türkiye önce soykırımı tanıсын ve bunun sonucunda biz taleplerimizi dile getirelim, beklentisindeler. Bu talepler, toprak ve tazminatı içermektedir. Son yıllarda ABD ve Fransa'daki aşırı uçlardan çok büyük mali destek gördüler.

Ermenistan'ın bugünkü hükümeti, soykırım olmamış gibi davranmıyor, yalnızca bunu ilişkilerin başlangıcında bir koşul olarak sunmuyor. İlişkiler başladıktan sonra zaman içinde ele alınabilecek bir konu olarak görüyor. Tarihte bazı olaylar olmuştur ve bir sorun vardır. Bu sorunu zaman içinde konuşalım, birlikte araştırıp bulalım, düşüncesindeler. Soykırımın tanınması talebi daha çok diasporadan geliyor. Fransız parlamentosundan geçen soykırım tasarısının da, Amerikan Kongresi'ne gelecek olan soykırım tasarısının da arkasında diaspora var ve bu çalışmalar, artık başladığından dolayı, bunları durdurmak bu-

günkü koşullarda çok zor. Tabii diaspora, aslında Ermenistanlı Ermeniler değiller, Türkiyeli Ermeniler'dir. Yaklaşık yüzde 90'ı Anadolu kökenli kişilerdir. Soykırım konusu onlar için psikolojik bir sorun, kimilerine göre ise diaspora travma altında yaşayan bir toplum. Kimliklerinin ve varoluş nedenlerinin sadece soykırım ve Türk düşmanlığı üzerine oturmuş olması ise hepsini memnun eden bir yaklaşım değil. Ortada bir psikolojik sorun olduğu için gerek hukuki ve gerekse evraka dayalı çözüm yollarının benimsenmesinin yanında bizler diasporanın 1915 yükünü ortadan kaldıran, üzerlerinde yarattığı etkilerini giderici bir stratejiyi de kendileriyle birlikte oluşturabiliriz.

Soykırım tasarılarıyla ilgili olarak Ermenistan halkı, resmi olarak rahatsızlığını tabii ki dile getiremiyor, ama gayri resmi konuşmalarda -ki bu konuşmalar daha yararlıdır- gerginlikten memnun olmadıklarını, Türkiye ile derhal diplomatik ve ekonomik ilişkiye girilmesi gerekliliğini savunuyorlar. İlmih Ermenilerin eli, ancak iki ülke arasında ilişki kurularak güçlendirilebilir.

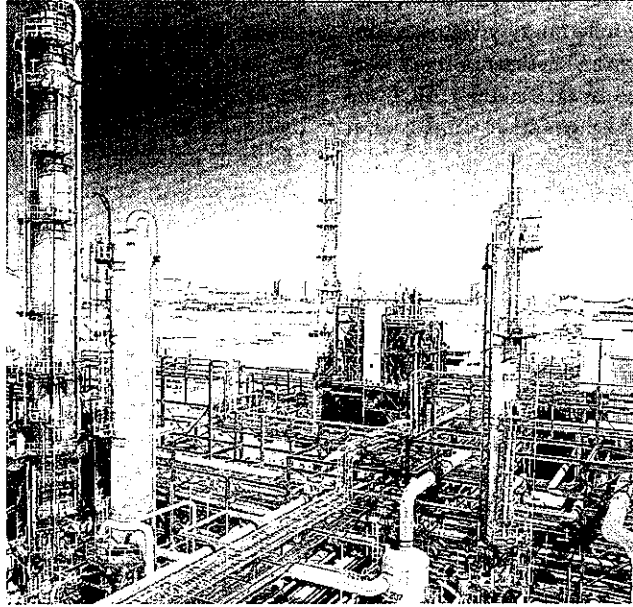
Türkiye'nin rolü

Türkiye bölgede herkesi dinleyerek, objektif bir gözle durumu inceleyebilir. Biz bu bölgedeyiz, hiçbirimizin coğrafyayı değiştirmeye lüksümüz yok. Birlikte yaşayacağız, birbirimize güvenmek zorundayız, güven artıncı önlemlerin derhal karşılıklı planlanması gereklidir. Türkiye'nin elinde, uzun zamandır, Yukarı Karabağ sorunu dahil bütün bölge sorunlarını tarafsız yaklaşımla, hakkaniyetle ve bölgenin durumunu anlayarak çözüme ulaştırma şansı vardı. Bu şansı maalesef kullanamadık, tabii bunun başlıca nedeni de Kafkaslar politikamızın Azerbaycan'a endeksli halde olmasıydı. Türkiye'nin dış politikasını dini ve etnik temellere dayandıracak lüksü yok. Ekonomimiz ortada, Azerbaycan'a dayalı politikamızın sonucu son bir yıldır tasarılar ile uğraşıyoruz, tüm büyükelçiliklerimiz, devletimizin birçok kurumu bu işe engel olunmasına zaman ve para harcıyor. Uğradığımız

kayıplar hesaplanıp Azerbaycan'dan alınacak doğalgazın fiyatlarına derhal yansıtılabilir. Tabii bu da hemen yapılmalı, çünkü Azerbaycan ile Ermenistan'ın arası bu yıl içerisinde düzelebilir ve biz bu politikamızın sonucunda elimiz boş çıkabiliriz.

Türkiye, bölgedeki ilişkilerinde Rusya ile mutlak kez fikir birliğine varmalıdır. Unutulmamalıdır ki, hem Azerbaycan'ın hem de Ermenistan'ın Rusya ile 70 yıllık bir geçmişi var ve biz Türkiye olarak bu bağların avantajlarından yararlanmalıyız. Rusya Ermenileri'nin, Rusya ve Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki etkinlikleri çok fazla.

Ekonomik yaklaşım

Özellikle boru hatları ve enerji konusu, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilerin en önemli boyutu.

Boru Hatları ve Enerji:

Ermenistan karaya sıkışmış bir ülke, Batı'ya açılmak için Türkiye'ye ihtiyacı var. Türkiye'ye açılırsa denizlere de açılmış olacak. Türkiye'yi, Orta Asya ve Rusya'ya bağlayan tek demiryolu Ermenistan'dan geçiyor. Türkiye, Orta Asya'nın çıkış kapısı haline gelebilir ve Kafkaslar ile birlikte dünya ekonomisinde etkin bir rol oynayabilir. Avrupa Birliği çatısı altında birçok Avrupa ülkesi, ABD ve Rusya, Kafkaslar'da ekonomik açıdan önemli rol oynamak istiyor. Türkiye, coğrafi konumundan dolayı bu konuda büyük bir avantaja sahip. Önemli işbir-

liklerinde kilit ülke konumunda olabilir. Özellikle boru hatları ve enerji konusu, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilerin en önemli boyutu. Ermenistan'da, Rusya'dan gelen boru hatları bulunuyor. Rusya üzerinden Kafkaslar'a inen yıllık 9 milyar metreküp taşıma kapasiteli boru hattı Ermenistan'a kadar uzanıyor. Bu boru hattı, Türkiye'ye sadece 7 km. uzaklıkta. Ayrıca doğalgazda bir kesinti yaşanmaması için gerekli yeraltı depoları da, bölgede sadece Ermenistan'da var. Bu yeraltı depolarının yıllık depolama kapasiteleri 220 milyon metreküp ve bu kapasitenin çok rahatlıkla yıllık 1 milyar metreküp seviyesine çıkarılabileceği Ermeni yetkililer tarafından birçok de-

fa ifade edildi. Bu arada Azerbaycan'daki doğalgazın Ermenistan üzerinden taşınması ve burada depolanması da önemli. Bakü-Tiflis-Ceyhan güzergahını bozmadan, Ermenistan üzerinden ekstra bir hat çekilebilir ve Orta Asya'daki diğer boru hatları bu hat ile birleştirilebilir. Tabii haritaya baktığımızda İran üzerinden geçecek olan boru hatlarının Bakü-Ceyhan'ın yarısı kadar olduğunu ve daha ekonomik olduğunu görüyoruz, bunu petrol şirketleri de çok iyi biliyorlar, ama ABD'nin İran üzerinde ILSA (Iran-Libya Sanctions Act) isimli ambargosu var ve bu ambargo, Ağustos 2001'de sona eriyor. Bu ambargonun devam edip etmeyeceğinin bölgedeki boru hatlarının geleceği açısından büyük önemi bulunuyor. Bakü-İran Körfezi güzergahı olan İran alternatif, Türkiye ve Ermenistan'ı boru hatları senaryosunun dışına çıkarır. Bu senaryoya karşı Ermeni diasporası ile bir işbirliğine rahatlıkla girilebilir. Bu ve benzeri amaçlar için diasporanın ismine neden "Türkmen Lobisi" denmesin?

Diğer önemli bir konu ise, Ermenistan'daki elektrik enerjisi fazlalığıdır, mevcut hatlar ile çok rahatlıkla elektrik satışı sağlanabilir. Bu elektrik karşılığında Ermenistan'da inşaatlar yapılabilir. Bir seyahat sırasında, ülkemize gelen yetkililer, Ermenistan'ın Türkmenistan ve diğer Orta Asya Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerini anlatırken, "Türkiye Orta Asya'da inşaat yapsın biz parasını elektrik enerjisi olarak Türkiye'ye ödeyelim" önerisinde bulunmuşlardır.

Turizm:

Bölgede henüz keşfedilmemiş ve dünya kamuoyuna çıkarılmamış turistik yöreler mevcuttur. Bu bölgelerin dünyadaki diğer bölgelere göre en büyük şansı ise hazır müşteri potansiyelinin olmasıdır. Dünyadaki 6,5 milyon diaspora Ermenisi'nin Doğu Anadolu kökenli olduğu dikkate alınır-

sa, bölgedeki istikrarın ve turistlerin serbestce dolaşabilecekleri bir ortamın varlığının ortaya çıkaracağı turizm potansiyeli ve beraberinde getireceği bölgesel yatırımlara dikkat etmek gereklidir. Başta Kayseri olmak üzere; Kapadokya, Adana, Tarsus, Mersin, Iskenderun, Kozan, Gaziantep, Maras, Kilis, Süleymaniye, Urfa, Sivas, Erzurum, Yozgat, Tokat, Amasya, Malatya, Elazığ, Arapgir, Diyarbakır, Muş, Van, Kars ve bu illerimizin çevresindeki şehir ve kasabalar, gelecekte binlerce turist için birer merkez olabilir. Bizlerin yapacağı yalnızca misafirperverlik, varsa bu şehirlerimizdeki eski Ermeni eserlerini ortaya çıkarıp temiz tutmak ve turistlere servis sağlayabilmek. Ermeni asıllı turistler günde en az 300 Amerikan Doları harcayacak gelir düzeyinde olan kişiler. Bu yıl ilk kez deneme amaçlı inanç turizmi çerçevesinde 4-18 Haziran arası ABD'den Er-

Türk-Ermeni İş Geliştirme Konseyi ve Amerika Ermeni Kilisesi'nin ortaklaşa organizasyonu ile Türkiye'ye gelen grup Ani'de.

meni asıllı Amerikalı turist getirdik. Bu yılki ilk denemenin çok iyi geçmesi bu bölgeye otel yatırımları yapılması şansını arttırmıştır. Bu turistler mutlaka Ermenistan'a da geçmek isteyeceklerdir ve bu da sınır köy ve şehirlerimizden yüksek gelirli bir çok turistin geçmesi ve bu yörelerde servis alması

demektir. Turizm konusu bu bölgelerimizin gelişmesi ve refahı açısından çok önemli ve dikkatle ele alınmalı.

Bilgi teknolojisi ve elektronik:

Ermenistan şu anda dünyada bilgi teknolojisi alanında uzman programcı kapasitesiyle çok önemli bir yer tutuyor. Birçok şirket, Hindistan ve İran'dan sonra Ermenistan ile bu konuda çalışmalara başladı. Eski Sovyetler Birliği'nin teknolojik alanda tüm altyapısının üreticisi olan Ermenistan'a; telekomünikasyon, bilgi teknolojisi, her türlü software üretimi, programcılık, bilgisayar aksamaları ve bunun gibi iş kollarında düzenli olarak çok sayıda Avrupalı ve Amerikalı şirket geliyor.

Tekstil:

Ermenistan, Sovyetler Birliği zamanında usta işçiliği ve tekstil üretim kalitesiyle lider konumundaydı. Şimdi de elindeki tekstil fabrikalarıyla birçok Amerikan ve Avrupa firması için çok uygun koşullarda üretim yapıyor. ABD ve Avrupa Birliği ile tekstil konusunda özel anlaşmaları olan

mini rahatlıkla ihracata kaydırıp, mesafe olarak daha yakın olan Ermenistan çimentosunu kullanabilir, karşılığında da "barter" yapma olanakları söz konusu.

Armenian networking:

Ermeniler ile en fazla işbirliği yapılacak alan bu noktadır. Konseyimizin kurulduğu yıllardan beri biz Ermenistan'ı ikinci İsrail olarak niteliyoruz. Ermeniler Doğu ve Batı diasporası ile hemen hemen dünyanın tüm ülkelerinde, özel ve kamu kesiminde, önemli yerlerde bulunuyor. Kanada, ABD, Arjantin, Brezilya, Uruguay, Paraguay, Fransa, Almanya, İngiltere, Belçika, Hollanda, Polonya, İtalya, Yunanistan, Hong Kong, Hindistan, Güney Afrika, Suriye, Lübnan, Irak, İran, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan hemen ilk sayabileceğimiz ülkeler arasında. Buralarda yaşayan Ermeniler'in sayısı 7 milyon civarında. Birkaç ay önce, İstanbul'a gelen ve dedeleri Maraş'ta, kendisi Lübnan'da doğmuş, sonradan tüm Maraşlı Ermeniler'in Brezilya'ya göç etmesiyle, kendi ailesi de Brezilya'ya gitmiş, Brezilya'da Brezilya diplomatı olmuş ve çok iyi Anadolu Türkçesi konuşan bir Ermeninin "Türki-

Ortak Türk-Ermeni projelerimiz, diaspora sermayesini ülkemize getirecek.

Çünkü onlar, Türkiye'yi anayurtları olarak görüyorlar. Örneğin siz yüzyıllardır Diyarbakırlı

iseniz, onlar da Diyarbakırlı, onlar da bin-iki bin yıldır Anadolu'da yaşamışlar.

Ermenistan'ın ABD ile arasında kota sınırlamasının olmaması büyük avantaj. Türkiye'den sağlanacak kumaş ve teknoloji, know-how ve Ermenistan'daki üretim potansiyeli ve ucuz işçilik şu anda rekabet edilmesi mümkün olmayan bir ürün ortaya çıkaracaktır. Pazarlama alanında her türlü yardımcı yapmaya hazır olan bir diasporanın desteği ile Ermeni-Türk ortak üretimlerinin dünyada tekstil alanında yepyeni bir güç ortaya çıkaracağı bilinmektedir. Bu alanda birçok Ermeni, şu anda New York polis üniformalarını üretiyorlar. Rusya ile olan özel anlaşmaları çerçevesinde Rusya'dan aldıkları doğalgaz karşılığında Rusya'ya tekstil verebilirler ama ellerinde yeterli kumaş olmaması bu kotalarını dolduramamalarına neden oluyor. Tekstil konusu, işbirliğine son derece uygun bir konudur.

Çimento:

Şu anda Ermenistan'ın çimento kapasitesi, Türkiye'nin tüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu ihtiyacını rahatlıkla karşılayacak durumda. Türkiye, Doğu Anadolu bölgesi üreti-

ye'nin yurtdışında kendi dilini konuşan 7 milyon satış elemanı var ama kullanamıyor" dediğine tanık olduk.

Türkiye'nin bugünkü coğrafi konumu ve bugünkü üretim kapasitesi ile Ermeniler'in networkingi birleşince ortaya, sonu olmayan bir potansiyel çıkacağı inancındayız. Bu çalışmadaki en büyük hedefimiz ise Doğu ve Güney Doğu Anadolu şehirlerimizdeki işadamlarımız ile hemen aynı lehçeyle konuşan diaspora Ermenileri arasında işbirlikleri yaratmaktır. Bu amaçla Ankara'da Anadolu İş Geliştirme Merkezi oluşturuyoruz. Tüm bölge şehirlerimizi, diasporada yaşayan aynı şehirli kişiler ile biraraya getirmeyi amaçlıyoruz.

ABD, Avrupa ve Rusya'da örgütlenme

ABD'de çok yakında "Turkish-Armenian Business Council" kurma çalışmalarımızı bitirmek üzereyiz. Diaspora Ermenileri'nin önemli kişileri bu işbirliğinin içerisinde. Amacımız, ABD-Türkiye ve Kafkaslar arasında önemli bir köprü oluşturabilmek.

Aynı şekilde Brüksel merkezli bir Avrupa örgütlenmesi

konusunda Avrupalı Ermeniler ile görüşmeler içerisindeyiz.

Rusya ise bizim çok önem verdiğimiz bir yer ve burada Rusyalı Ermeniler ile bu yıl içerisinde inşaat ve enerji alanlarında ortak konferans organize etmeyi planlıyoruz.

Bu stratejimizi yaparken vurguladığımız en önemli unsurlar arasında, Türkiye ve Ermenistan'ın ortak ekonomik refahı ve gelişmesi için çalışmak. Uzunca bir zamandır bugünkü Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin etkilerini diasporaya anlattık, amacımız diasporayı Türkiye lehine de çalışmaya başlatabilmek. Türkiye ve Ermenistan'ın kuracakları ilişki çerçevesinde, Türkiye lehine çalışmanın Ermenistan'a da yarar getireceği varsayımından hareket ediyoruz.

Türkiyeliler lobisi

Bu terim bize ait değil, Avrupa'da görüştüğümüz güçlü bir Ermeni "Türkiyeliler Lobisi" terimini ilk kez kullandı ve biz de benimsedik. Bizim üzerinde çalıştığımız bir konuyu çok iyi tanımlamış oldu. Dünyada Musevi lobisi, Yunan lobisi varken neden Türkiyeliler lobisi oluşturulmasın? Ermeniler'in birçoğunun Türkiye ile manevi ve duygusal bağları olmayabilir ama "Türkiye ve Ermenistan için çalışan bir diaspora, Ermenistan'ın geleceği için daha etkili çalışabilir" yaklaşımdan yola çıkarak, Türkiyeliler lobisi kavramı gerçekleştirilebilir. Türkiyeliler lobisi, Avrupa kurumlarının tümüyle içlerine girmiş durumda. ABD'deki güçleri de ortada, bu nedenle Türkiyeliler lobisi ülkemizin yurtdışındaki tanıtımında belirleyici olacaktır.

Atılacak adımlar

Yukarıda sözünü ettiğimiz iş potansiyellerinin gerçekleşmesi için hiç bir neden görülüyor. Ermenistan'ın Türkiye ile gerginliğinden, diasporadan gelen maddi yardım dışında bir çıkarı yok. Bu yardım dışında ülkenin hiçbir ekonomik geliri söz konusu değil. Ermenistan'ın bu yardımı almaktan başka çaresi de yok. Ermenistan'ın nüfusu Doğu ve Batı diasporalarında iş aramaya gidenler nedeniyle, 3 milyondan 1,7 milyona düşmüş durumda.

İki ülkenin ilişkilerinin düzelmesi ile soykırım iddiaları hemen ortadan kalkmaz bu, zamana dayalıdır ve biz bu sorunu ancak yukarıda sözünü ettiğimiz ekonomik işbirliğini geliştirdiğimiz ölçüde karşılıklı olarak çözümleyebiliriz. Ermenistan'ın elinde, soykırım tasarılarını durduracak güç yok. Ancak Türkiye ile Ermenistan arasında başlayacak ilişkiler, tasarıların gelmesini önemli ölçüde durdurur. En azından diasporanın sessiz çoğunluğu olan ılımlı kesim, aşırılara, tasarılar konusundaki desteklerini yeniden sorgulamaya başlayabilirler. ılımlı dediğimiz bu sessiz çoğunluğu

mutlaka kazanmamız gerekiyor. Bu sessiz çoğunluğun büyük bir kısmı Türkiye'yi ziyaret etmek istemelerine rağmen ilk başlangıcı yapamıyorlar. Bu konuda kendilerine yardımcı olunması ve diplomatik ilişkilerin hemen kurulup, ortak tarih komisyonunun derhal oluşturulması gerekiyor.

Yerel Ermeni toplumunun sorunları

Yurtdışı seyahatlerimizde önümüze yerel Ermeni toplumunun sorunları olarak nitelendirilen üç nokta sürekli olarak çıkarılıyor. Konumuz ve Konsey'in görev tanımı açısından tam detaylarını inceleme fırsatımız olmamasına rağmen, bize söylenenlerden bu sorunların üç konuyla ilgili olduğunu not edebiliriz. Birincisi; 1936 yılında çıkarılan bir beyanname, ikincisi Kiliselerin vakıf seçim sistemleri ve üçüncüsü din görevlilerinin yetişmesiyle ilgili sorunlar.

Ermeniler ile Türkler'in benzerliği

Birçok yerde Ermeniler ile Türkler'in benzerliği soruluyor. Yüzyıllardır birlikte yaşamış insanların birbirlerinden ayrı özelliklere sahip olmaları hemen hemen olanaksız. İşte Türkler ile Ermeniler de böyle. Uzun yıllar her iki toplum da birbirinden kaçmış, en gerçekçi tartışmalarda bile duygusallık eksik olmuyor. Ülkemizde deprem olduğunda ABD'nin en zengin kişilerinden olan MGM'in sahibi Maraşlı Kirk Krikorian hemen 1 milyon dolar yardım gönderdi. Bizler ile ilk karşılaşmalarından çok memnun oluyorlar, görüşmeler hep çok uzun sürüyor, diaspora içerisinden Türkler ile dostluklar kurmak isteyenler çok fazla, kendileri de kimliklerinin kin ve nefret üzerine kurulmuş olmasından rahatsızlar, ama bugüne kadar etraflarında pek Türk olmamış, ülkelerimiz arasında eksik olan diyalog yurtdışında insanlarımız arasında da var. Oysa ki ilk adımı kim atarsa atсын devamı gelecek.

Ortak Türk-Ermeni projelerimiz, diaspora sermayesini ülkemize getirecek. Türkiye'yi anayurtları olarak görüyorlar, onlar da bin, ikibin yıldır Anadolu'da yaşamışlar, bu iki halk tam anlamıyla benzer aslında. Hayata bakışları, mimikleri, refleksleri, el ve yüz hareketleri... Bir tarihte iki kardeş kavgaya etmiş, belirli bir süre birbirlerinden ayrılmışlar, devir artık barışma ve bir araya gelme devri. Bizim ayrılığı devam ettirip birbirimizi uluslararası arenalarda zor durumlara düşürmemizin yararı yok. Bugün Güneydoğu ve Doğu Anadolu aksanıyla Türkçe konuşan birçok Ermeni var yurtdışında. Toplumun bir bölümü gitmiş bugün dışarıda yaşıyor, o kadar...

Kaan Soyak

Türk Ermeni İş Konseyi Başkanı

Türkiye - Ermenistan

Çözüm

dialogda

Hırant Dink

Batı'nın Türkiye'ye karşı sık sık sermaye olarak kullandığı 'Ermeni Sorunu'nu sorun olmaktan çıkarmanın bir tek yolu var, o da Ermenilerle doğrudan diyalog yolunun bulunması. Bu diyalogun kanallarını ise üç ayrı noktadan açmak gerek.

Birincisi, Türkiye ile Ermenistan arasında, devletten devlete ve toplumdan topluma ilişkilerin geliştirilmesi, ikincisi Türkiye Ermenileri'nin sorunlarının herhangi bir dış dayatmaya ve uyarıya gerek bırakmadan çözümünü, üçüncüsü de diaspora Ermeniler'inin tekrar kazanılması.

Bir tabunun yıkılışı

"Konunun esas konuşulacağı yer kendi asli alanı olmalıdır" söylemi, bizim öteden beri savunduğumuz tezdi. Sanıyoruz Türkiye, bu gerçekliğin farkına henüz varıyor.

Üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları, Türk ve Ermeni katılımcıların da yer alacağı çalışmalar için kolları sıvamış durumdalar. Bu yıl içinde birbirinden ilginç birçok uluslararası konferans izledik/izleyeceğiz.

İlginç olan yanlardan biri ise, programlarda Ermeni tezlerini dile getirecek görüşlere de yer vermek için özel bir arayış içinde olunması.

Nitekim Taner Akçam gibi "Ermeni yanlısı" bir araştırmacının dahi, TV'de "Ceviz Kabuğu" programına çıkıp kitaplarında ve makalelerinde dile getirdiklerinin bir bölümünü bile olsa, ifade edebilme olanağı bulması, yabana atılacak bir durum değil. Bunlar olumlu gelişmeler ve de artarak devam etmeli.

Tarihe nasıl bakmak?

"Siz soykırım olduğuna inanıyor musunuz?" diye sorduklarında, şöyle cevaplıyorum: "Tarih bir inanç meselesi değil, bilgi meselesidir. İnanç ancak bilmediğiniz noktada başlar. Ben ise tarihte neler olduğunu çok iyi biliyorum."

Peki ama benim bildiklerimle başkalarının bilmediklerini hangi yöntemle buluşturacağız?

Bu soru bizi ilk aşamada, tarihi tartışmaktan ziyade, tarihe nasıl bakılması gerektiği konusunda bir tartışmaya çekiyor, ki, öncelikle bunun yapılmasında büyük yarar var. Herşeyden önce, tam bir fikir özgürlüğü ortamında bilginin serbest dolaşımı ve de karşı tarafı anlama çabası, böylesi bir tartışmanın vazgeçilmez şartları olmalı.

Esas olarak, arşivlerin açılması tartışmaları bunun önemli bir işareti. "Açalım arşivleri, lehimize ve aleyhimize ne varsa görelim" tezinin artık daha geniş çevrelerde dile getirildiğini gözlemleyebiliyoruz.

"Ermenilerin uluslararası arenada 26 bin yazılı eserine karşın Türkiye'nin toplam 15-20 yayınının bulunduğu" söyleniyor. Bu doğru olabilir. Bir başka doğru da şu ki, Türkiye'de de konuya ilişkin 400'ü aşkın yayın bulunmasına karşın Ermeni tezini savunanların sayısı 3-5'i geçmez.

Bu da gösteriyor ki, içerdeki bilgi nasıl dışarıya taşınamıyorsa, dışarıdaki karşı bilgi de içeriye taşınamıyor.

Karşılıklı bir empati ortamının oluşmasını sağlayacak ilk hamleyi bu bilgi takasıyla gerçekleştirmekte yarar var. Dolayı-

sıyla içinde bulunduğumuz şu süreçte Ermeni tezinin önemli birkaç kitabının daha Türkçe'ye kazandırılmasının tam sırası.

Karşılaştırmalı bilgiye erişmiş toplumların diyalog kurabilmeleri ve birbirlerine empatiyle yaklaşmaları çok daha kolay.

Başkalarının konuşmasından ziyade, sorunun asıl sahipleri olan bizlerin konuşması da ancak bu yolla sağlanabilir.

Onur ve üslup

Bundan sonrasını artık tarafların tutturacağı üslup belirler. Özellikle de bu üslup içerisinde ulusal onurlara gösterilecek karşılıklı saygı ve özen, anahtar rol oynar.

Örneğin Ermenistan Devlet Başkanı "Bu Ermeni halkının bir onur meselesidir, sonuçta sadece moral kazanım elde edeceğimiz, toprak talebi gibi başka bir niyetimiz yok" derken, Türkiye bu söylemi anlayabilme çabası gösterebilecek mi?

Ya da Türkiye'den yükselen kabullenmezlik haykırıları, Ermeniler tarafından salt bir inkarcılık olarak mı değerlendirilecek yoksa bu haykırışta ırkçılığı kabul etmeyen onurlu bir duruşun da var olduğu sezilebilecek mi?

Bize göre, her iki tarafın da onurlu duruşu farkedilebilir, yeter ki tutturulan üslup da o derece onurlu olsun.

Bu başarılırsa, bu iki onurlu duruşu birbiriyle çatıstırmadan onurlu bir bileşkeye doğru kanallandırmak geriye kalır.

Ermenistan ile ilişkiler

Gazetecilikte köşe yazarlığım 25 Şubat 1996'da AGOS'un tanıtım sayısında kaleme aldığım "Düğün ne zaman?" başlıklı yazımla başlar. Türkiye ile Ermenistan ilişkilerine değindiğim yazıda, Ermenistan'ın bağımsızlığından sonra iki komşu ülke arasında bir türlü diplomatik ilişki kurulamamasından yakınmış ve şöyle devam etmişim:

"Türkiye'nin barıştan yana olmaması için hiçbir sebep yok. Ermenistan'la kurulabilecek normal komşuluk ilişkilerinin her iki tarafın da çıkarlarına olduğu ortada. Esasen bunun bilincinde olan Türkiye, işi çığından çıkaracak bir gerginlik politikasından hep kaçındı. Sıcak savaş günlerinde, Azeri kardeşlerinin davasını üstlenmeye talip olan milliyetçi-muhafazakar çoğunluğunu basiretle idare edebildi. 'Azeri'ye babalık, Ermeni'ye abilik' olarak nitelendirebileceğimiz halk tipi bir diplomasi örneği ile sıcak günleri geçirtirdi. Bu politikanın değişmesine ne sosyal demokrat(!) Ecevit'in, ne de Müslüman Erbakan'ın kışkırtıcı beyanları etkili olmadı.

Üstelik en sert çıkışları yapması beklenen Türkeş'in, bizzat Ermenistan Başkanı Der Petrosyan ile samimi görüşmeler yapması da sağlandı. Böylece, savaş söylemini sosyal demokratlara, barış istemini de milliyetçilere ihale edip, kendi içinde kolay çözülemeyecek bir paradoks kurarak, duygularla

mantığı birbirlerine karşı kalkanladı.

Merhum Turgut Özal'ın oluşturduğu bu politikayı Demirel ve Çiller iktidarları da aynı çizgide sürdürdüler.

Ermenistan cephesinden bakıldığında da yine soğukkanlı ve basiretli bir 'ilişki çabası' görmek mümkün. Der Petrosyan iktidarı, ülke içindeki ve dışındaki sert Taşnak muhalefetine rağmen, Türkiye ile iyi ilişkilerin vazgeçilmezliğini gö-rerek sürpriz sayılabilecek bazı adımlar attı. Yaşama inadını, neredeyse, 'Türkiye'nin tarihsel ve kaçınılmaz cezasını bir gün görmek' temeline oturtmuş olan bir halka, eski hesapların, geleceği yaratmada ayak bağı olmaması gerektiğini anlatmaya çalıştı. Bunu bir ölçüde başardı da. Evet, artık Ermenistan'da birşeyler değişiyordu. Halkın çoğunlukla kabul ettiği yeni anayasada bile artık ne 'Düşman Türkiye'nin adı geçiyor, ne de 'Bir gün hesap sormak'tan bahsediliyor, anayasa, hesaplaşmayı tarihçilere bırakıyordu.

Bütün bu gelişmeler bazı kişisel girişimlerin her iki tarafta oluşturduğu, 'Radikal ama fazla sıkıntı yaratmayan' görüntülerle de pekişiyordu. Esenyurt Belediye Başkanı Gürbüz Çapan'ın Ermenistan'a yapmış olduğu özel bir ziyarette, Ermeni Soykırım Anıtı'nın önünde saygı duruşunda bulunması bile Türkiye'de hafif bir gürültü dışında, fazla olumsuz bir tepki yaratmıyordu. Ne Gürbüz Çapan kendi ülkesinde bir vatan haini olarak yargılanıyor, ne de Ermeniler 'Bu adam aramızda ne arıyor?' diyorlardı.

Görünen o ki, her iki taraf da artık yeni bir ilişkinin peşinde ve buna hazırdı... Şu anda ilişki, kaçamak bakışlar aşamasında. Daha bunun flört dönemi var. Tabii ki ardından da düğün. Öyle bir düğün ki, sonuna dek birarada yaşayacak, birbirlerini asla aldatmayacak, geleceği tüm güzellikleriyle kendinden sonraki nesillere aktaracak bir düğün..."

Yorulan el

Ne var ki, geçen sürede bu düğün bir türlü gerçekleşemedi. Aksine aradaki ilişkiler daha da gerginleşti.

Türkiye'nin 'Azerbaycanlı kardeşlerimizi üzmemelim' politikası, Ermenistan'la ilişkilerinde ürkek ve duygusal bir tavır sergilemesine ve tarihi fırsatların kaçırılmasına yol açtı...

Çok iyi biliniyor ki, tüm bu süreç içinde Ermenistan aksi iddialara rağmen, PKK'ya prim vermemişti. Petrosyan yönetimi anayasadan "Soykırım şartını" dahi çıkarmıştı ve sürekli Türkiye'yle temas ve işbirliği yollarını arıyordu. Ama olmadı işte, uzatılan el sürekli karşılıksız bırakıldı.

Sadece Rusya'yı tanıyan ve kendini orayla koşullandıran Ermenistan, değişik bazı açılımlar peşindeyken ona el uzatmamak, bu bağımlılıktan kurtulmasına sırt vermemek, tekrar bölgenin hakimi bu güce yönelmesinden başka bir

sonuç doğurmadı.

Belki acımasız bir yargı ama denebilir ki; "Ermenistan'ı Rusya'ya, tekrar Türkiye'ye iteledi".

Oysa kurulacak iyi ilişkilerle hem Ermenistan'ın ekonomik kalkınması bağımsızlaştırılabilir, hem de Karabağ sorusunda daha etkin bir rol oynanabilirdi.

Ve havada kalan el, yoruldu...

Yönetimi devralan Koçaryan "Artık sıra Türkiye'de, biz yeterince rica ettik" diyerek Ermenistan'ı Azerbaycan ile Türkiye arasındaki sıkışmışlığından kurtarabileceği yeni açılımlar aramaya başladı.

Ermenistan'ın arayışları

Ermenistan'a göre içine düştüğü ekonomik sıkıntının baş sorumlularından biri, Karabağ sorunu nedeniyle ekonomik ambargo uygulayan ve Ermenistan'ın rahat nefes almasını engelleyen Türkiye'di. Geçen zaman içinde Ermenistan'dan bir milyon aşkın kişi, çareyi ülkeyi terketmekte buluyor ve diaspora-

pora' diye adlandırılan bir alan içinde hâlâ Anadolu'yu yaşıyorlar.

Bugün dünyadaki toplam Ermeni nüfusu 7.5-8 milyon civarında seyrediyor. Bu rakamın 3.5 milyonu Ermenistan, 1.5 milyonu Rusya ve eski Sovyet ülkeleri, yarım milyonu Avrupa ülkeleri, 1.5 milyonu ABD, 1 milyon kadarı da Orta ve Uzak Doğu ülkeleri olarak zikredilir(di). Ancak, Ermenistan'ın 3.5 milyon olarak belirtilen nüfusunun son birkaç yıl içinde 2 milyona kadar düştüğü, yoksulluk nedeniyle ülkeden göç edenlerin diasporaya dağıldığı da önemli bir gerçek.

İşte dünyanın her tarafına yayılmışlığı birarada tutan argüman, yaşanmış ortak tarih oldu. Ve bu tarihin içinde yaşananların bugün var etmiş olduğu travma da tüm Ermeni dünyasını birleştiren tutkal.

Oysa diaspora hiç de homojen bir yapıda değildi. Dünyadaki Ermenilerin büyük bir bölümü, sessiz çoğunluğu oluşturuyordu ve hiç de sabah kalktığında "Bugün Türklere nasıl bir kötlük yapabilirim" inadı içinde değildi.

Ne var ki, Türkiye diaspora deyince, tüm Ermenileri toppe-

Benim nezdimde, üçüncü ülkelerin tarihsel gerçekliğini bugün kabul etmeleri hiç önem taşıyor. Çünkü onlar başından beri bu gerçekliği biliyorlardı ve baş sorumluydular. Bunu beyan etmek için ise ulusal çıkarlarının elvereceği bir 85 yıl sonrasını beklediler. Bugün bile bunu 'bir ileri bir geri' Türkiye'ye karşı dayatma olarak kullanmaktan çekinmiyorlar.

nin kapısına dayanıyordu. Bu durum ise Ermenistan'dan göçeden halkın yaşadığı dramı kapısında hisseden diasporanın giderek daha öfkelenmesine ve Türkiye karşıtlığının depresmesine yol açıyor. Bir zamanlar Ermenilerin Anadolu'dan zorla göçettirilmesinin, bu kez de dolaylı olarak Kafkasya'da sürdürüldüğü inancı giderek yaygınlaşıyordu.

Nitekim Ermenistanlı yetkililerin dünyaya "Türkiye'ye ambargoyu kaldırması için baskı yapın" çağrısı boşa değildi. Çeşitli ülkelerde son zamanlarda artan 'soykırım yasa tasarıları'nın ardında yatan körükleme de biraz bundandı.

Diaspora: Anadolu'nun dünya hali

Dünyanın hemen her yerinde Ermeniler yaşıyor. Tarihi iyi okuyanlar tüm bu yayılmanın merkezinin büyük oranda Anadolu olduğunu görebilir. Başlangıcı 1850'lere dayanan, o dönemde ekonomik nedenlerle ve bireysel tercihe dayalı göç, 1915'te yaşanan 'Tehcir kararı'yla zorla göçettirilmeye dönüştüğünde, dünya Anadolu'lu bu insanların gurbetine çoktan dönüşmüştü.

Ermeni diasporasına "Anadolu'nun dünya hali" de diyebiliriz rahatlıkla.

Anadolu Ermenileri şimdi tüm dünyayı kapsayan ve 'dias-

kün karşısına alıyor ve bunun üzerine politika üretiyordu.

Nitekim bugüne kadar hep "diaspora Ermenilerini nasıl alterderiz?" politikası üzerine konuşuldu. "Diaspora Ermenileriyle nasıl anlaşabiliriz, nasıl ortak bir dil bulabiliriz, nasıl konuşabiliriz?" yaklaşımı hiç gösterilmedi.

Diaspora Ermenisi'nin Anadolu hasretine hiç değeri verilmedi. Onun hasreti "Toprak istiyor" diye yorumlandı.

Oysa, yaşam, basit adımlar ve ufak girişimlerin ne denli büyük sonuçlar yarattığına tanıklık.

Tarihi binanın üzerine; "Bu cami Ermeniler'den kalan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nden dönüştürülmüştür" diye bir ibare çivilemek bile, "Sen şöyle yaptın da ben de böyle yaptım" didişmesinden elbette daha yaratıcı, daha gönül alıcıydı.

Kuşaktan kuşağa aktardığı travmasından kurtulamadıkça, Ermeni dünyasının huzurlu bir gelecek kurması mümkün gözüküyor.

İşte bunun için de doktorun, reçetenin ve tedavi şeklinin doğru seçilmesi, büyük önem taşıyor.

Biz, "Ermeni sorununun konuşulduğu alan, üçüncü ülkelere parlamentoları olmamalıdır, bizzat olayların asli tarafları ve bizim topraklarımız olmalıdır" derken, tedavinin de nerede bu-

lanabileceğine işaret etmek istiyoruz.

Bizler, bu topraklarda uzun müddet beraber yaşadık, ortak bir hafızamız var. Lakin, ortak hafızamızı monolog hafızalara dönüştürdük, hepimiz bildiğimiz telden çalışıyoruz. Oysa monolog söylemlerimizi diyaloga dönüştürüp, ortak hafızamızı niçin yeniden inşa etmeyelim. Bunu becerebilirsek, başka ülkelerin meclislerinin yasalar çıkarma işgüzarlığına da fırsat tanımamış oluruz.

İnancım o ki, böylesi bir ortamda inkar söylemlerine de "özür dile" dayatmalarına da gerek kalmaz.

Dahası bu diyalog, kendiliğinden bir özür süreci sayılır.

Türkiye Ermenileri

Türkiye'nin, Ermeni sorununu çözebilmesinin en önemli ayaklarından birini ise halen Türkiye'de yaşayan Ermeniler teşkil eder.

Lozan'ın imzalandığı tarihlerde Türkiye'de toplam nüfus 13 milyon civarında, Ermeni azınlığın nüfusu ise 300 bin civarındadır. Bugün ise Türkiye'nin toplam nüfusu 70 milyona yaklaşırken, Ermeni azınlığın nüfusu 60-70 bine düşmüş, nüfus azalmasıyla birlikte kurumlar ve okullar da azalmıştır.

Burada sorulması gereken soru şudur: Ülke büyürken Azınlık niçin küçülmüştür?

Türkiye'nin henüz yeterince üretilmemiş demokrasisi, farklılıkların zenginliğini kavrayamamış ve ülkenin toplumsal ortak yaşamı içerisinde, bu farklılıkları sanki birer 'külfet' olarak görmüştür. Bu nedenle de Lozan'da teminat verildiği halde Azınlıkları kollama ve kucaklama yerine, onların ürküp güvensiz bir ortamda ve güvensiz bir gelecekte yaşadıklarını çeşitli yaptırımlarla telkin eden bir tutum içinde bulunulmuş ve ülkeden göçmelerine sebep olunmuştur. Bu yaptırımlar arasında Varlık Vergisi uygulamasını, 20 Kura Askerliği, 6-7 Eylül Olayları'nı saymak mümkün.

Ancak tarihin sayfalarında yer bulan bu olayların yanı sıra asıl tedirginlik nedeni, azınlıkların gündelik yaşamda da birey olarak içine düşürüldüğü "Sen farklısın ama haksız bir farklısın" motivasyonu olmuştur. "Ürkek ve korkak yaşamak" bu nedenle azınlıkların her zaman, en temel savunma silahı olmuştur. Bu ürkeklik ve korkaklık kapalı bir halde yaşamak mecburiyetinde kalan Azınlığın kaybettiklerine dövünmesine bile fırsat tanımazken elinde kalanlara "şükürler olsun" deme avantajı ile yaşamını idame etme telkinini salık vermiştir.

Azınlık psikolojisi denilen kavram da işte bu içerikle ortaya çıkmıştır.

Geleceğe ilişkin güvensizliği ifade eden "Azınlık psikolojisi"nin en olumsuz etkisi ise her alanda üretken bir toplum olan Ermenilerin bu üretme yeteneğine indirdiği darbede görülür.

Oysa tarih tanıklıktır, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri Müslüman olmayan diğer unsurlar da ülkenin siyasal, kültürel ve ekonomik gelişmesinde çoğu zaman öncü rol oynamışlardır. Ne yazık ki, ülke, bu insanların öncü rolünden ve üreticiliğinden yararlanmayı sürdürme geleneğini kaybetmiştir.

Bugün bile Türkiye Ermenileri, bürokrasinin bu; "Azınlıkların azaltılması" politikasının tehdidi altında yaşamını sürdürmektedir.

İşte Ermeni sorununun sorun olarak ortadan kalkmasında yapılması gerekenlerin başında gelenlerden biri de Türkiye Ermenilerinin yaşadıkları tüm sorunların ivedilikle çözülmesi gelmektedir. Bu sorunların çözümü, Türkiye Ermenilerinin, diaspora ve Ermenistan arasında kurulacak dialogda elini ayağını bağlamayacak ve gönüllü bir katılımı kalıcı barışın sağlanmasında katkılarını ortaya koymalarına yol açacaktır.

Gerçek çözüm

Sadece iki halk arasında kurulacak bir diyalog bu sorunu sorun olmaktan çıkarmaya yeter mi?

Cevabım çok net: "Evet yeter ve başkaca da bir çare yok zaten." Hatta fazla optimist gözükseniz de, şunu dahi ifade etmekten çekinmem:

"İlişkiler ve diyalog öylesine mucizevi gelişmeler sağlayabilir ki, bir gün Türk tarafı Ermenilere 'Gelin şimdi biraz da tarihimizi konuşalım' dediğinde, Ermenilerin 'Sırası mı şimdi, bırakalım geçmişi, halklarımızı mutlu kılmak için başlattığımız ortak işlerimizle ilgilenelim' demeyeceğini kim iddia edebilir?"

Benim nezdimde, üçüncü ülkelerin tarihsel gerçekliğini bugün kabul etmeleri hiç önem taşıyor. Çünkü onlar başından beri bu gerçekliği biliyorlardı ve baş sorumluydular. Bunu beyan etmek için ise ulusal çıkarlarının elvereceği bir 85 yıl sonrasını beklediler. Bugün bile bunu 'bir ileri bir geri' Türkiye'ye karşı dayatma olarak kullanmaktan çekinmiyorlar. Bizler ille de üçüncü ülkelerin kendi çıkarlarının eşref saatinde yapacakları dayatmalı aracılığı beklememiz mi gerekiyor?

Aslolan, Türk toplumunun tarihsel gerçekliğinin farkına varmasıdır. Bu da ancak Türkiye'deki demokrasi mücadelesinin gelişmesiyle mümkün olabilecek.

Bizler ortak inadımızla gerçek demokrasiyi üretme sürecimizde, geçmiş acılarımızı da güzelliklerimizi de demokratik bir üslup içinde pekala konuşmayı becerebilmeliyiz.

Türk ve Ermeni toplumları arasında ortak bir hafızanın tekrar inşasının gerekliliği üzerinde ısrarla duruyor ve dış dayatmalardan kurtulmanın en gerçekçi yönteminin bu olduğuna inanıyorum.

Hırant Dink

AGOS Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni

Hukukta soykırım ve Ermeni meselesi

Gündüz Aktan

1915-1916 yıllarında yani I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda vuku bulan Ermeni olayları konusunda çok yazıldı. Büyük çoğunluğu Ermeni olan yazarların daha ziyade tarihçi oldukları ve Ermeni olaylarını soykırım olarak niteledikleri görülmüyor. Türk yazarların hemen tümü de konuya tarih açısından yaklaşmış ve tehcirin soykırım olmadığı savunmuşlar.

85 yıl önce cereyan etmiş olayların anlaşılması için tarihi çalışmalar olmazsa olmaz nitelikte. Ancak uluslararası hukuk alanında eğitim ve tecrübesi yoksa, tarihçi, bu olayların soykırım olup olmadığı konusunda yargıda bulunamaz. Bir suç kategorisi olan soykırımın, ancak hukukçular tarafından değerlendirilmesi mümkün.

Konuya ilişkin hukuki çalışmalar yok denecek kadar az. Türklerin hukuka fazla ilgi duymadıkları biliniyor. Ermenilerin hukuku ihmal etmelerinin nedeni, soykırım iddialarını zayıflatma olasılığından kaynaklanıyor olabilir. 1948'de oluşturulan ve 1951'de yürürlüğe giren 'Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme'yi (bundan böyle Sözleşme) 1990'ların ortasına kadar ciddi biçimde kullanma fırsatı çıkmadı. Bu bakımdan gelişmiş bir içtihadın da olmaması, hukuki yolun tercih edilmesinin bir diğer nedeni olabilir. Nihayet, Sözleşme'nin kabulünden yaklaşık 40 yıl önce vuku bulan olaylara uygulanması hukuken mümkün değil.

Buna rağmen Ermenilerin soykırım iddialarına hukuku uygulamak için, bu olaylar sanki bugün oluyor ya da soykırım hukuku o günlerde de geçerliymiş gibi bir tür spekülasyon yaklaşım yine de yararlı görülebilir. Bu makalede böyle bir yaklaşım benimseniyor.

Bilindiği gibi, soykırım II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın 'nihai çözüm' adı altında Yahudi-

leri yok etmesiyle gerçek boyutlarına kavuştu. 'Genocide' sözcüğü bir Polonya Yahudisi olan Raphael Lemkin tarafından icat edildi. Lemkin daha öğrenciyken, bir soykırım saydığı Ermeni olaylarına ilişkin sanıkların yargılanmasını yakından izlemişti. Lemkin'in soykırım anlayışı çok geniştir. Azınlıkların siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, moral, fizik ve biyolojik olarak yok edilmesini kapsıyordu. Sonradan gelişen hukuk, her grubun değil, sadece bazı grupların ve sadece fizik ve biyolojik olarak yok edilmesi amacıyla işlenen fiilleri soykırım saydı. Yani Lemkin'in tanımını çok daralttı.

Sözleşme

Soykırım Sözleşmesi 9 Aralık 1948'de kabul edildi; 12 Ocak 1951'de de yürürlüğe girdi. Soykırım suçu Sözleşme'nin 2. maddesinde tanımlanıyor. Maddenin çevirisi şöyle:

"Madde 2. Bu Sözleşmeye göre, soykırım, bir milli, etnik, ırki veya dini grubu, grup olarak, kısmen veya tümüyle, yok etmek kastıyla, aşağıdaki fiillerin işlenmesidir:

- a) Grubun mensuplarını katletmek;
- b) Grubun mensuplarına ciddi bedensel ve psikolojik zarar vermek;
- c) Grubun bedeni varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak;
- d) Grup içinde doğumları önlemek kastıyla önlemler dayatmak;
- e) Grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmek."

Korunan gruplar

2.maddede zikredilen, Sözleşme ile korunacak grupların milli, etnik, ırki ve dini gruplarla sınırlı olduğu

görülüyor. Soykırım sözcüğünün mucidi Lemkin'in kendisi 'siyasi gruplar'ın Sözleşme kapsamı dışında tutulmasını önerdi. Oysa tarihte en sık görülen ve en çok sivil ölümüne neden olan mücadeleler siyasi amaçlar güden gruplar arasında cereyan ediyor. Örneğin, Kamboçya'da Pol Pot rejiminin yaptığı ve 2 milyona yakın sivilin hayatına mal olan katliamlar Sözleşme'deki soykırım tanımının dışına çıkıyor. Aynı şekilde Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi çerçevesindeki ölümler de soykırım sayılmıyor. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin şu ana kadar aldığı birçok kararına göre, Bosna-Hersek'te Sırların etnik temizliği de soykırım suçu dışında kalıyor.

Siyasi grup tanımı içine, o grubun siyasetle uğraşan ya da silahlı mücadele veren unsurlarının yanında siviller de giriyor. Bu ilk bakışta karışıklığa yol açıyor. Grubu, siyasi grup olarak niteleyip, sivillerin yok edilmesinin neden soykırım olmayacağı sorgulanıyor. İki grup arasında siyasi bir mücadele varsa ve bu mücadelede bir grup diğeri aleyhine öldürme, yaralama, katliam, mezalim gibi fiiller işliyorsa, zarar gören gruba siyasi grup deniyor. Sorun bir tanımlama sorunu. Yoksa siyasi mücadelede sivil öldürme yine suç. Ancak bu suç soykırım değil.

Sözleşme'de siyasi gruplara karşı yapılan eylemlerin ve azınlıkların kültürünün zorla yapılan asimilasyon sonucu yok edilmesinin soykırım suçu sayılmaması, Sözleşme'nin uygulama alanını iyice daralttı. Bu nedenle Sözleşme'nin kabul edildiği 1951'den 1992'ye kadar geçen süre içinde, birkaç

fazla önemli olmayan istisna dışında uygulanamaması sert tepkilere yol açtı. Sözleşme'nin hiçbir işe yaramadığı söylendi.

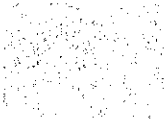
Kasıt

Soykırımı anlamak için hukukta suçun nasıl analiz edildiğine bakmak lazım. Suç iki kısımdan oluşuyor. Birincisi zihni veya sübjektif unsur ya da mens rea. Bu, suç fiilini işlemek niyeti, kastı ve iradesi anlamına geliyor. Diğeri suç fiilinin bizzat kendisi, maddi veya objektif unsur ya da actus reus. Sözleşme'nin 2.maddesinde zihni unsuru "yok etmek kastıyla" ibaresi temsil ediyor. Bu iradeyle işlenen fiiller ise (a)'dan (e)'ye kadar sayılıyor.

Sözleşme'nin en önemli özelliklerinden biri, soykırım suçunun oluşması için soykırım fiillerinin ancak dört gruptan birini yok etme iradesiyle işlenmesi gereği. Grup olarak yok etme iradesi 'özel kasıt' şeklinde olmak zorunda. Yani kuşkuya meydan bırakmayacak, son derece

belirgin biçimde ortaya çıkmalı. Yok etme kastı soykırım fiillerini işleyen veya işlenmesini sağlayanlarca açıkça beyan edilirse mesele kalmıyor. Şayet böyle açık bir sözlü ve yazılı beyan yoksa, soykırımın varlığı tartışmalı hale geliyor. Öte yandan, soykırım yapanlar yok etme iradesini genellikle açıklamıyorlar. Bu durumda, ciddi sayıda ölüm de varsa, 'özel kasıt' şartının yerine gelmesi için bazı ilave unsurları göz önüne almak gerekiyor. Soykırım suçunun devlet ya da devlet gibi yaygın örgütlerin iradesiyle işlenmesi gerekiyor. Soykırım bir grup gibi çok

**Soykırımın örgütleyicileri ve
plancılarının ırkçı saikle hareket
etmeleri, yani bir grubun
mensuplarını sadece o gruba ait
olduklarından dolayı yok etme
kastı taşımaları gerekiyor.
Eğer bunlar bir gruba siyasi, dini
vb. başka saiklerle saldırıyorlarsa,
işledikleri suça soykırım
denmiyor.**

sayıda kişinin yok edilmesi olduğundan, bu örgütlü gücün çok önceden bir plan hazırlayıp hazırlamadığı önemli. Ayrıca bu örgütlü gücün planını örgütleyerek, eşgüdüm içinde, sistematik ve kitlesel biçimde uygulaması lazım.

Bu açılarından Yahudi soykırımı belki istisnai bir örnek. Yahudi soykırımı için "nihai çözüm" kararı, 1941 Wansee toplantısında alındı ve suç Nuremberg Mahkemesi'nde ikrar edildi. Ancak yok etme iradesi böyle açıkça ortaya çıkmıyaydı bile, Yahudilere karşı çıkarılan ayrımcı yasalar, 1938'deki 'Kristal Gecesi' dahil düzenlenen 'pogrom' türü saldırılar, Yahudileri toplum dışına çıkarıp, normal insan ihtiyaçlarının karşılanamadığı gettolarda yaşamaya zorlamalar, soykırımın ilk işaretleri olarak görülebilirdi. Kaldı ki soykırımdan en az on beş yıl önce başlamış olan militan anti-semitizm akımı çerçevesinde Hitler'in ve Nazi ideologların söz ve yazılarında Yahudileri yok etme kastı açıklıkla ortaya konuluyordu. Yok etme kastını araştırmak için soykırımın on-onbeş yıl önce-sine bakmak gerekiyor.

Örgüt, plan ve örgütlü uygulamanın mevcudiyeti, yok etme kastının mevcudiyetine karine sayılıyor.

Saik (motif)

Suçun kastı yanında bu kastın nedeni de çok önemli. Buna motif ya da saik deniyor. Henüz soykırım kavramı ve Sözleşmesi ortada yokken, Yahudi soykırımından sorumlu Nazileri yargılayan Nuremberg Mahkemesi'nin İlkeleri 6(c)'de tanımlanan insanlığa karşı suçların "sivil halklara karşı siyasi, ırki ve dini nedenlerle" işlenmesi öngörülüyordu. BM Genel Kurulu'nun ilk toplantısında, soykırıma ilişkin bir sözleşme hazırlanması konusundaki 96(1) sayılı kararda ise soykırımın "dini, ırki, siyasi ve diğer herhangi bir nedenle" işlenebileceği kaydediliyordu. Bu haliyle soykırımın saiki insanlığa karşı suçun saikinden bile geniş tutulmuştu. Bir başka ifadeyle, bir grupta mevcut dini veya siyasi ya da akla gelebilecek herhangi bir ihtilaf nedeniyle (saik) çıkabilecek bir

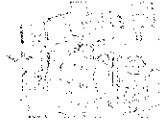
silahlı mücadelede önemli sayıda sivilin öldürülmesi soykırım olabiliyordu.

Sözleşmedeki durum ise çok farklı. 2.madde, soykırımdaki yok etme kastını, belirtilen dört gruba inhisar ettirmekle kalmıyor, yok etmenin nedenini de yukarıda işaret edilen iki belgedeki nedenlere oranla, son derece daraltıyor.

Sözleşme müzakerelerinde yok etmenin saiki uzun tartışmalara yol açtı. Bir çok ülke temsilcisi saikin kamıtanmasının çok zor olduğunu; böyle bir şart aranması halinde mahkemelerin soykırım suçuna karar vermelerinin imkansızlaşacağını; önemli olanın yok etme kastıyla fiillerin işlenmesi olduğunu ileri sürdüler. Ancak Ad Hoc komitede Lübnan temsilcisi saikin önemini vurguladı ve soykırımın 'ırkçı nefretle' bir grubu yok etme olduğunu söyledi. Ardından VI. Komite'de yapılan müzakerelerde İngiliz ve Amerikan delegelerinin itirazlarına karşılık, 'anti-faşist cephe'nin liderliğini yapan Sovyetler Birliği'nin ısrarı, çoğunluğun desteği ve Venezuela'nın aracılığıyla, dört gruptan birini, başkaca bir neden olmadan, sadece o grup olması nedeniyle yok etme amacına dönük fiillerin soykırım olması anlamına gelen "as such" ibaresi Sözleşme'nin 2.maddesine eklendi. İlk bakışta gözden kaçabilen ve Türkçe karşılığı olmadığından açıklayıcı biçimde tercüme etme zorunluluğu yaratan bir ibare bu. Belki de bu nedenle tarihçiler tarafından hep ihmale uğruyor.

Soykırımın örgütleyicileri ve plancılarının ırkçı saikle hareket etmeleri, yani bir grubun mensuplarını sadece o gruba ait olduklarından dolayı yok etme kastı taşımaları gerekiyor. Eğer bunlar bir gruba siyasi, dini vb. başka saiklerle saldırıyorlarsa, işledikleri suça soykırım denmiyor. Bu bağlamda klasik soykırımlar Nazilerin Yahudi soykırımı ile Rwanda soykırımı oluyor.

Sosyolojik ve psikolojik olarak, bir grubu grup niyeti dolayısıyla yok etme kastı sadece ırkçılıkta, daha doğrusu ırkçılığın en yoğun en son aşamasında, ortaya çıkıyor.

İrkçı nefret duygusu somut bir ihtilafta tarafların birbirlerine karşı duydukları doğal nefretten çok farklı. Bu, anti-semitizm gibi Batı Avrupa'daki ırkçı akımların son bin yıldır Yahudilere duydukları, nedenleri kolay açıklanamayan yoğun ve marazi bir kompleks. Önyargının hastalıklı biçimi. Naziler bu kültürün ürünü. Bu duyguyu anlayabilmek için kütüphaneler dolusu yayımlardan bir kaçını okumak yeterli. Öte yandan Rwanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Akayesu davasına ilişkin belgelerinde Bantu kabilesi çiftçi Hutular ile kıtanın kuzeyinden gelen çoban Nilo-Hamitik Tutsiler arasındaki ırkçı ilişkilerin tarihine dair bilgiler de göz önüne alınabilir.

Dünyanın her yerinde ırksal duygular var. Bunlar hedef grupları derece derece rahatsız edebiliyor. Ancak grubun yok edilmesine varan, yani ırkçılık düzeyine çıkan nefrete yalnızca Batı Avrupa ve onun Kuzey Amerika, Güney Afrika ve Avustralya'daki beyaz sömürgelerinde rastlanıyor. Bu çerçevede 1206-48'lerde Katarlar'ın Fransa'da, 1492'de Yahudilerin İspanya'da, 16 ve 17. yüzyılda İnka, Aztek ve Maya uygarlıklarının mirasçısı yerlilerin İspanyollarca, 18 ve 19. yüzyılda Kızılderililer'in Amerikalılarca, 19-20.yüzyılda Hollandalı Boerlerin 'apartheid' rejiminin güney Afrika'da, aynı dönemde Avustralya yerlilerinin İngiliz kökenlilerce, soykırıma tabi tutulması sayılabilir.

Diğer uygarlıkları oluşturan toplumların da düşünman saydıkları sivil nüfuslara mezalim yaptıkları görülüyor. Ancak bunlarda bir grubu grup olarak yok etme kastına yol açan ırkçı nefret bulunduğu saptanamıyor. Özellikle İslam ve Türk uygarlıklarında bu anlamda bir soykırım uygulaması bulunmuyor. Aksi halde bu uygarlıkların yüzyıllarca yaşayan imparatorluklar kurmaları mümkün olamazdı. Unutulmaması gereken husus, Batı uygarlığına ait güçlü ülkelerin büyük teknolojik üstünlüğüne rağmen, kurduğu sömürge imparatorlukları bir yüzyıldan biraz fazla yaşayabildi.

Hukukun Ermeni olaylarına uygulanması

Çoğu Ermeni, tarihçilerin büyük bölümü, 1915-16 olaylarının bir soykırım olduğunu kanıtlamak için, Ermenilerin siyasi amaçlı faaliyetlerinden ya hiç söz etmiyorlar ya da çok kısa geçiştiriyorlar.

Oysa, Ermeniler, Balkan kurtuluş mücadelesi modelini benimsiyorlar. Hristiyan Balkan halkları gibi örgütlenip siyasi faaliyette bulunuyorlar. Ashında bunu fazla yadırgamamak da gerek. Zira Fransız devriminden sonra ortaya çıkan ulus-devletin hakim olmaya başladığı bir çağda, çok dinli ve uluslu bir imparatorluğa karşı bağımsızlık mücadelesi meşru sayılıyor. Ermenilerin de bu faaliyetlere giriştikleri açıkça görülüyor. Bu mücadelenin şiddete başvurmadan başarıya ulaşması da imkansız. Tabiatıyla şiddetin, savaş hukuku kurallarına uyması gerekiyor. Ancak imparatorluktaki Hristiyan halkların silahlı faaliyetleri birçok ahvalde açıkça hukuku çiğniyor. Balkan modeli şiddet, genelde komitacı denen terör gruplarının sivil Müslüman halka saldırarak Müslümanları misillemeye tahrik etmesi; Müslüman halkın misilleme yapması ya da yönetimin askeri önlem alması halinde de, Batı Avrupa'yı mezalim çılgınlıklarıyla müdahaleye davet etmesi şeklinde işliyor. Büyük Hristiyan güçler ya da Düvel-i Muazzama Osmanlı'nın Hristiyan ahali lehine reformlar yapmasını dayatıyor. Bu reformlar yerel yönetim haklarından başlayarak otonomiye uzanıyor. Bir süre sonra belli bölgelerde Osmanlı egemenliği nominal hale geliyor ve ilk silahlı ihtilafta, dış müdahale ve yardımla bağımsızlığa kavuşuluyor.

1880'lerde Hınçaklar, siyasi ve silahlı mücadelelerinin amacı olarak Anadolu'nun doğusunda altı vilayeti yani 'vilayat-ı sitte' denen Erzurum, Van, Elaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Sivas'ı kapsayan bölgede bir hayali Ermenistan kuracaklarını açıkladılar. Bu, bugünün idari taksimatına göre Erzincan, Ağrı, Muş, Siirt, Hakkari, Bingöl, Malatya, Mardin, Amasya, Tokat, Giresun, Ordu, Trabzon'u da içine alıyordu.

Ermeniler bu mücadelelerinde başarılı olamadılar.

Bu nedenle kendilerini daha şanslı olan Balkan Hristiyan halklarıyla kıyaslayıp, mazlum ve mağdur hissedebilirler. Ancak soykırım tezini savunabilmek için, siyasi ve silahlı faaliyette bulunduklarını inkar ederek, Türklerin kendilerini durup dururken tehciye tabi tuttuğunu; aslında kendilerinin siyasi emelleri dahi olmayacak kadar masum olduklarını; bu nedenlerle Sözleşme'nin 2.maddesine göre, Türklerin kendilerine etnik-dini-ırki grup olarak tehci yoluyla soykırım yaptığını iddia edemezler. Bir grubun siyasi emelleri nedeniyle siyasi grup olması, aynı zamanda milli, dini, ırki veya etnik grup olmasını etkilemez. Zira siyasi gruplar da diğer özellikleriyle, Ermeniler gibi, etnik, dini, milli veya diğer bir grup olarak da nitelendirilebilirler. Ancak siyasi grup olmak, o grubun maruz kaldığı olayların, grup olmasından değil de siyasi nedenlerden kaynaklandığını gösterir. Bir grubun siyasi ve silahlı faaliyette bulunduğu kanıtlandığı andan itibaren Sözleşme tarafından soykırıma karşı korunması gereken gruplar içinde bulunmasına imkan kalmaz.

Tarih, Ermenilerin bağımsızlık için silahlı siyasi faaliyette bulunan bir siyasi grup olduğunu açıkça gösteriyor. Bu siyasi mücadele sürecinde işlenen suçlar da, ayrıca işlendikleri kanıtlanmış olsa dahi, soykırım olmuyor.

Saik

Kaldı ki bir grubu grup olarak yok etme iradesinin ancak o grup mensuplarına karşı duyulan ırkçı nefretin yoğunlaşması sonunda ortaya çıktığını yukarıda soykırıma ilişkin hukuku anlatırken gördük. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere karşı ırkçı nefret olmadığı biliniyor. Ermenilerle mukayese edildiğinde, Almanya'daki Yahudiler bağımsızlık için mücadele etmediler; teröre başvurmazdılar; toprak istemediler; Almanya'nın savaş düşmanlarıyla işbirliği yapmazdılar; Alman ordularını arkadan vurmazdılar, lojistik yollarını kesmediler; nihayet terör örgütleriyle Alman sivilleri katletmediler. Başka hiçbir neden yok-

ken, sadece Yahudi olmaları dolayısıyla, önceden planlanarak, büyük ve etkin bir örgütlenme sonucu sistematik ve kitlesel biçimde yok edildiler.

Antisemitizm Holokost'tan on beş yıl öncesinden itibaren tehlikeli biçimde yükselmiş olmakla birlikte, ikinci binin başından bu yana aktif biçimde devam eden bir akımdı. Genelde Batı Avrupa, özelde Almanya'da veba gibi epidemiler, sel ve deprem gibi doğal afetler ve savaşlarda yenilgilerden sonra toplumların içindeki Yahudilere saldırıldığı, mensuplarının öldürüldüğü, mallarının yağmalandığı görülüyordu. Yani Hristiyan toplumlar başlarına gelen felaketlerden Yahudileri sorumlu tutuyorlardı. Yahudileri, İsa'nın öldürülmesi nedeniyle, tanrı-katili (deicide) olarak suçluyorlardı. Bu nedenle onları Deccal olarak görüyorlardı. Akılcı olması beklenen Rönesans yazarları içinde bile Yahudi düşmanları vardı. Aydınlık çağında romantik yazarlar arasında antisemitizme sık sık rastlanıyordu. Geçen yüzyılın en büyük filozoflarından Heidegger bile antisemitti.

Buna karşılık Osmanlı'da böyle bir anti-Ermenizm hiç olmadı. Onları aşağılayan, insan altı ırk olduklarını ileri süren bir biyolojik akım ve bunun tamamlayıcısı sosyal Darwinizm bulunmuyordu. İslam'da Hristiyanlar 'ehli kitap' sayıldığından, Hristiyanların Yahudilere yönelttikleri suçlamaların benzeri Müslümanlarca Hristiyanlara karşı hiç yapılmadı. Doğa ve insan kaynaklı felaketlerde Ermeniler veya diğer Hristiyan gruplar günah keçisi olarak hiç kullanılmadılar. Tersine, Ermeniler 'millet-i sadıka' diye vasıflandırıldılar. Kamu alanında da aktiftiler. İçlerinde merkezi idarenin yüksek kademelerinde yer alan memurların yanında, kaymakam, paşa, vali, büyükelçi, hatta dışişleri bakanı olarak Türkiye'yi temsil eden çok sayıda insan vardı. Yahudiler gibi bazı mesleklerden men edilmediler. Gettolarda yaşamaya mahkum edilmediler. En müreffeh sınıflı oluşturdıkları halde, haset ve kıskançlıktan 'pogrom'lara maruz kalmadılar.

Bu şartlar altında Ermenilerin grup olduklarından dolayı ırkçı nefretle yok edildikleri söylenemeyece-

ğine göre, tehcirin ardındaki saikin saptanması önem kazanıyor. Bu saik Ermenilerin, Ermeni olmalarının dışında bir başka nedene, örneğin askeri ve siyasi bir nedene dayanıyorsa, bu soykırım kavramına girmiyor.

Olanları anlayabilmek için yakın tarihe kısa bir bakış atmakta yarar olabilir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Yeşilköy'de imzalanan San Stefano Antlaşması'na göre Balkanlar'da Ege ve Karadeniz'e sahildar olan ve Makedonya'yı da içine alan büyük Bulgaristan bağımsız bir devlet oluyordu. Bu ülke, savaş sırasında 260 bin sivil Türk'ün ölmesi ve 515 binin de ülkeden atılması sonucu nispeten daha homojen bir nüfusa kavuşuyordu. Aynı şekilde savaş sırasında Erzurum'a kadar ilerleyen Rus ordularından kaçan 70 bin Türk, Doğu Anadolu'ya sığınmıştı. Bu bölgede ölen sivil halkın sayısı ise bilinmiyordu. Antlaşma'da ayrıca Osmanlı topraklarındaki Ermeniler için "reform" yapılması öngörülüyordu. Yeşilköy'e gelmiş olan Grandük Nikola'yı ziyaret eden Ermeni Patriği Narses'in talebi üzerine reforma ilişkin bir madde antlaşmaya ilave edildi. Ermeniler böylece Rusya'nın himayesine girdiler. Diğer büyük devletlerin Rusya'nın tek başına sağladığı bu ödünleri kabul etmemesi üzerine yapılan Berlin Kongresi'nde Bulgaristan'ın boyutları küçültüldü. Ama yurtlarından atılan Türklerin geri dönmesiyle kimse ilgilenmedi. Ermeni konusunda öngörülen reformlar ise teyit edildi. Ancak uygulamanın denetlenmesini büyük ülkeler birlikte üstlendiler. Anadolu'da Ermeni nüfusun bu-

lunduğu yerlerde konsolosluklar açtılar. Tehcire kadar geçen 30 yıllık süre içinde Ermenilerin siyasi ve silahlı faaliyetleri, büyük devletlerin bu himayesinin yarattığı Ermeni yanlısı şartlarda gelişti.

1912-13 yıllarında bir yanda Osmanlı İmparatorluğu, öte yanda Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan arasında Balkan Savaşları oldu. Bu savaşlarda 1 milyon 450 bin Türk, Arnavut ve Pomak Müslüman öldü; 410 bini ise saldırgan orduların önünden kaçarak, yakılan yıkılan yerleşim birimlerini geride bırakarak, bombardımanlar altında Anadolu'ya doğru sürgün edildi. Böylece Türklerin 500 yıldır vatanı olan, çoğunlukta oldukları bir çok yerde Türk ve Müslüman mevcudiyeti sona erdi. I. Dünya Savaşı patladığında yüz binlerle mültecinin gelişinden henüz bir yıl geçmişti.

Osmanlılar Taşnak liderleriyle Ağustos 1914'te bir toplantı yaptılar. Ermenilerden savaşta sadık Osmanlı vatandaşları olarak hareket edeceklerine dair söz aldılar. Ancak iki ay önce Erzurum'da yapılan gizli bir Taşnak toplantısında, savaştan bilistifade Ermenilerin Osmanlı devletine karşı geniş bir ayaklanma yapması kararlaştırılmıştı. Papazyan'ın da bilahare teyit ettiği gibi, Ermeniler sözlerinde durmadılar ve Rus çıkarlarına hizmet ettiler.

Rus Ermenileri de Osmanlı'ya saldıracak Rus ordularında yerlerini aldılar. Rus çarı tarafından Tiflis'te kabulünde Eçmiadzin Katolikos, Çar'a "Ermenilerin kurtuluşu Anadolu'da Türk hakimiyetinin dışında otonom bir Ermenistan'la sonuçlanacak ve bu,

**Ermeni tehcirinde
yine zorla göç ettirme var.
Ancak göçe zorlama, sivil nüfusa
saldırı şeklinde olmadığından,
yerleşim birimlerinden sökülüp
atılmaları için öldürülenler,
yaralananlar, ırzına geçilenler,
katledilenler, ateş altında
tutulanlar, aç bırakılanlar
hemen hiç yok.**

lundiği yerlerde konsolosluklar açtılar. Tehcire kadar geçen 30 yıllık süre içinde Ermenilerin siyasi ve silahlı faaliyetleri, büyük devletlerin bu himayesinin yarattığı Ermeni yanlısı şartlarda gelişti.

Rus Ermenileri de Osmanlı'ya saldıracak Rus ordularında yerlerini aldılar. Rus çarı tarafından Tiflis'te kabulünde Eçmiadzin Katolikos, Çar'a "Ermenilerin kurtuluşu Anadolu'da Türk hakimiyetinin dışında otonom bir Ermenistan'la sonuçlanacak ve bu,

Rusya'nın yardımıyla gerçekleşecek" dedi. Mart 1915'te Rus kuvvetleri Van'a doğru harekete geçtiler. 11 Nisan günü Van Ermenileri isyan etti ve Müslüman halka saldırdı. 21 Nisan günü Çar II. Nikola Van Ermeni Devrimci Komitesi'ne bir telgraf çekerek, "Ruslara hizmetlerinden dolayı" teşekkür etti. Amerika'daki Ermeni gazetesi Gochnak, 24 Mayıs tarihli sayısında "Van'da sadece bin beş yüz Türk" kaldığı müjdesini veriyordu.

Osmanlı sınırını aşan Rus ordusu içindeki Ermeni güçlerine, devrimci ismi Armen Garo olan eski Osmanlı milletvekili Karekin Pastırmacıyan kumanda ediyordu. Diğer bir eski milletvekili Hamparsum Boyacıyan, Murat kod adıyla, Türk köylerine saldıran ve sivil nüfusu katleden gerilla gücünün başındaydı. Yine bir eski milletvekili Papazyan Van, Bitlis ve Muş bölgesinde çarpışan gerillaların lideriydi.

Osmanlı yönetimi Ermeni patriği nezdinde sonuçsuz kalan bir uyarıda daha bulunduktan sonra 24 Nisan günü, Ermenilerin entelektüeller dediği, komitacı liderleri tutuklamaya başladı.

Bu gelişmelerden tehcir kararının saiki açıkça görülüyor. Ermenilerin Rus ordusuyla işbirliğine başlaması; Van'da isyan çıkarması; Ermeni gerillaların civar illerde etnik temizliğe girişmesi, Osmanlılar için, bilinen eski bir hikayenin tekrarı niteliğindeydi. Balkanlar'da Ruslarla birlikte Balkan Hristiyanların yaptığı gibi, bu kez Rus ordularıyla birlikte hareket eden Ermeniler, bölgedeki Türk ve Müslümanları etnik temizliğe tabi tutmaya, katletmeye, yerlerini yurtlarını yıkmaya başlamıştı. Ermenilerin önce bu askeri faaliyetlerine, sonra da siyasi emellerini gerçekleştirmelerine imkan vermemek amacıyla imparatorluğun doğu cephesinden uzak bir bölgesine taşınması kararlaştırıldı.

Yok etme kasti

Sözleşme'nin II. maddesine göre yok etme amacıyla sayılan beş fiilden birinin işlenmesi, soykırım sayılabiliyor. Bunun için bir grubu grup niteliğiyle yok

etme kastının mevcut bulunması gerek. Bu nedenle, Ermeni tarihçiler Osmanlı yöneticilerin Ermenileri grup olarak yok etme amacı taşıdıklarını kanıtlamaya çalıştılar. Böyle bir kanıtı rastlamayınca da yalan söylemekten çekinmediler. Aram Andonian adlı bir Ermeni, Talat Paşa'ya atfen yok etme emrinin verildiği telgrafları yayımladı. Bunların sahte olduğu kısa zamanda ortaya çıktığı halde, propaganda malzemesi olarak kullanılmaya devam edildi.

Yok etme amacını kanıtlayacak belgelerin bulunamaması, Ermeni yanlılarını bir süre sonra farklı bir stratejiye itti. Önemli olan sonuçtu. 1,5 milyon Ermeni'nin tehcir sırasında öldüğünü iddia etmeye başladılar. Rakamın yüksek tutulmasının bir nedeni propaganda etkisi iken, diğeri de tehcirle yok etme kastının varlığını dolaylı yoldan ispat ederek, soykırımı kanıtlamaktı. Bu amaçla tehcir öncesi Ermeni nüfusunun da yüksek gösterilmesi gerekti. Bir yalan, bir başka yalana yol açtı. Tarih, hukukun gereklerine göre tahrif edildi.

Ermeni soykırım tezi, artık Sözleşme'nin II.maddesi (c) fıkrasına dayandırılıyor. Buna göre, Osmanlılar'ın Ermenileri açıkça yok etmekten çekindikleri için, tehcirden yararlanıp, Ermenilerin yok olmalarını sağlayacak yaşam şartlarını onlara dayattıkları; tehcir sırasında saldırılardan koruma, güvenli ulaşım sağlama, gıda ve ilaç tedarik etme, tedavilerini yapma, barınak ihtiyaçlarını karşılama gibi görevlerini yerine getirmeyerek (omission) ölümlerini hızlandırdıkları; hatta Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve hapisanelerden serbest bırakılan canilerin katliamlarını bizzat örgütledikleri ileri sürülüyor. Unutmamak gerekir ki, doğrudan etkisi olan öldürme gibi fiillerin yanında, devletin görevini ihmal ederek ölümlere bilerek neden olması da soykırım fiili sayılabiliyor.

Bu nedenle tehcirin gizli bir soykırım olup olmadığı üzerinde durulması gerekiyor.

Başkumandan vekili Enver Paşa, İçişleri Bakanı Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915'te gönderdiği bir telgrafta, Rus-

ların 20 Nisan günü, kendi sınırları içindeki Müslümanları perişan şekilde sınırlarımıza sürdüğünü bildiriyor; Van civarındaki Ermenilerin isyanına da atıfta bulunarak, Ermenilerin ya Rus sınırına sürülmesini ya da başka yerlere dağıtılmasını öneriyordu. Bunun üzerine Talat Paşa sorumluluğu bizzat yüklenerek, Ermeni tehcirini başlattı. Bir süre sonra da sorumluluğu paylaşmak için 30 Mayıs günü konuya ilişkin bir geçici yasa çıkarılmasını sağladı. Böylece komutanlara, asayişi bozan, silahlı saldırgan ve direnişçileri, tecavüz ve direnişleri sırasında imha etme; casusluk ve vatana ihanet eden köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskan etme yetkileri verilmekle, tehcir işi orduya devredildi.

Buradan da görüleceği üzere, yok etme kastı için gerekli olan, Ermeni tehcirine çok önceden karar verilmesi; bu karara uygun olarak planlar yapılması; gerekli teşkilatlanmanın oluşturulması ve nihayet hazırlıklar tamamlanarak tehcire başlanması söz konusu olmadı. Ortada, doğu cephesindeki gelişmelerden endişelenen baş komutanın acilen önlem alınması talebi var. Hükümet bu talebe derhal cevap vermek istiyor. Önceden hazırlık yapılmadığı öylesine açık ki, İçişleri Bakanı Talat Paşa daha fazla gecikme olmasın diye, gerekli yasa bile çıkarmadan göç hareketini başlatıyor. Yasa arkadan geliyor. Bu durumda yok etme kastıyla plan ve örgütlenme yapılmış olması söz konusu değil.

Yasanın metninde, sevk sırasında istirahatlarının, can ve mal güvenliklerinin temini; "göç ödeneği"nden gıdalarının sağlanması; iskan için gerekli arazi tahsis, ihtiyaç sahiplerine hükümetçe konut inşası; çiftçilere tohumluk, alet-edevat dağıtılması; geride bırakılan değerlerin bedelinin kendilerine ödenmesi; terk ettikleri gayri menkullere başkalarının yerleştirilmesi halinde bunların değerinin saptanıp sahiplerine verilmesi gibi hususlar yer alıyor.

10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan talimatname ile de tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Gittikleri yerlere yerleşmelerini kolaylaş-

tırmak içinde nakdi ve ayni yardımda bulunuldu. Sevk edilen Ermenilerin geride kalan taşınmaz malları hükümetçe kendileri namına müzayede ile satıldı ve kurulan komisyonca kendilerine ödendi.

Tehcir uygulamasıyla ilgili olarak başkentle taşra teşkilatı arasında cereyan eden yazışmalarda da Ermenileri yok etme kuşkusu yaratan hiçbir atfa rastlanmıyor. Tersine güvenli bir biçimde sevk edilmelelerini sağlamak amacıyla karşılıklı taleplerde bulunulduğu görülüyor. Bunlar arasında en ilginç olan yazışmalardan bir bölümü Erzurum valiliğiyle Talat Paşa arasında geçiyor. Rus sınırında olduğu için öncelik verilen bu bölge Ermenilerinin, tüm şahsi eşyalarını birlikte götürebilecekleri bildiriliyor. Diyarbakir, Harput, Sivas Ermenilerinin ihracına gerek olmadığı belirtiliyor ki, Rus tehlikesi orta Anadolu'ya yönelince bu karar değiştiriliyor. Erzurum'dan sevk edilen 500 kişilik bir gruba Erzincan ile Erzurum arasında "Kürtlerce" saldırılması üzerine, yol boyunca mevcut köy ve kasabalardan yapılacak saldırıların şiddetle cezalandırılması Diyarbakir, Elaziz ve Bitlis'ten isteniyor. Dersim eşkiyasının Erzurum'dan gelen Ermenilere saldırmaları üzerine Elaziz valiliğine acil tedbir alması emrediliyor. Tehcir sırasında Ermenilerin güvenliğinin tam olarak korunamadığını görüp sevki durdurduğu anlaşılan Erzurum valisine ertelemenin askeri nedenlerle mümkün olmadığı anlatılıyor. Buna rağmen zaman zaman Erzurum'dan göçün durdurulduğu görülüyor.

Tüm bu tedbirlere rağmen sivil Ermenilerin tehcir sırasında öldüğüne kuşku yok. Bu ölümlerin, devletin asli görevini bilerek ihmal etmesinden kaynaklanmadığı açık. Doğu cephesindeki 90 bin kişilik Osmanlı ordusu da Sarıkamış'ta donarak öldü. İklim ve coğrafya şartları, Ermeni konvoylarını korumakla görevli askeri birliklerin yetersizliği, ihtiyacı karşılayacak gıda ve ilaç bulunmaması ve salgın hastalıklar ölümlerin doğal nedenlerini oluşturdu.

Son günlerini yaşamakta olan bir devletin güçsüzlüğü görev ihmalı olarak nitelenemez.

Bazı Ermeni yânlısı yazarlar, arşivlerin tasnifi ne-
deniyle gecikerek açılmasını, hükümetin yok etme
kararını kanıtlayacak belgelerin ortadan kaldırılma-
sını amaçladığını ileri sürüyorlar. Bunlar savaş so-
nunda İttihatçıların kendilerini ilzam eden belgeleri
toplayıp imha ettiklerini iddia ediyorlar. Oysa Os-
manlı arşiv sisteminde gelen ve giden evrak kayıt
defterlerine işleniyor. Bir kez buna kaydedilen bir
belgenin yok edilmesi mümkün değil. Kaldı ki Bab-
ı Ali'nin gönderdiği çok büyük sayıya varan
belgeler çok çeşitli taşra merkezleri-
ne dağılıyor. Büyük bir bölümü
de birden çok merkeze gön-
derilen genelgelerden olu-
şuyor. Hükümet merke-
zindeki müsveddelerin
imha edildiği varsayıl-
sa dahi, taşradaki
asıllarının yok edil-
mesi pratik olarak
imkansız.

Dönemin hüküme-
tinde Ermenileri yok
etme kastının bulun-
madığının açık bir kanıtı
da sevk sırasında Ermeni-
lere saldıran çetelerle, Erme-
nilerin durumundan yararla-
nan, görevlerini yapmayan ve yet-
kilerini kötüye kullananların di-
van-ı harbe sevk edilerek cezalandırılmaları oluyor.
1918 yılına kadar, yani tehciri yapan hükümet dö-
neminde 1397 kişi çeşitli cezalara çarptırılıyor ve
yarısından çoğu idam ediliyor. Yahudi soykırımın-
dan sorumlu Nazi SS'lerinin böyle nedenlerden de-
ğil de, soykırımı etkin biçimde uygulamamaların-
dan dolayı cezalandırıldıkları malum.

Soykırım fiilleri

Tehcir sırasında Ermeni nüfusa ve yerleşim birimle-

rine Osmanlı güçlerince silahlı saldırılar olmaması
2.madde (a) ve (b)'de öngörülen fiillerin işlenme-
diğini gösteriyor. Ermeni taraftarı yazarlar, etnik te-
mizliğin bu temel unsurunun tehcirde bulunmama-
sını telafi etmek ve tehciri soykırım gibi göstermek
için, tehcirin madde.2 (c)'ye göre Ermenilerin fizi-
ken yok edilmelerini dolaylı yoldan sağlamak için,
"grup yaşam şartlarının bilerek ya da kasten bozul-
muş" olduğunu ileri sürüyorlar. Kısaca Osmanlılar,

Ermenileri açıkça katletmemişler; tehcirin
şartlarını Ermenilerin kendiliklerin-
den ölmelerini sağlayacak şekil-
de ayarlamışlar.

İslam açısından
Hristiyanlığın üç farklı
mezhebi sayılan üç dine
mensup Ermenilerin sadece
birinin mensuplarının tehcir
edilmesi, Osmanlılarda
Ermenilerin tümüne
dönük bir ırkçı nefretin
bulunmadığını
gösteriyor.

Bunu ispatlamak için
Ermeni yazarlar iki izah
yoluna başvuruyor.

Tehcir sonucunda
ölenlerin sayısı ola-
ğanüstü yüksek gös-
teriliyor. Bu amaçla
önce toplam nüfus
rakamları yükseltili-
yor, sonra da buna
oranla ölenler çok
yüksek saptanıyor ve
böylece amacın göç değil
öldürme olduğu kanıtlan-
mak isteniyor. Bu yaklaşımı
destekleyen diğer yol ise, sözlü ta-
rih denen ve tehciri yaşamış olan-

ların başlarından geçenlerin derlenmesi suretiyle
kastın yok etme olduğunu ispatlamaktan oluşuyor.

Tehcir sırasında çok sayıda aile ve bireyin kişisel
trajediler yaşamış olduklarına kuşku yok. Ancak, bu
durum, grubun soykırıma uğramış olduğunu gös-
termez. Bu açıdan sözlü tarih yaklaşımı, hukuki de-
ğeri olmamak bir yana, tarih yazımı bakımından da
sorunlu, tarihle hatırat arası bir alan.

Yukarda da belirtildiği üzere tehcir, 20 Nisan
1915 tarihinde Rusların bir Müslüman sivil toplu-

luğu sınırlarımıza sokması olayını Enver Paşa'nın Talat Paşa'ya 2 Mayıs'ta yazılı olarak bildirmesi üzerine resmen alındı. Osmanlı Hükümeti, Enver Paşa'nın iki önerisinden diğerini, yani Rusların Müslümanlara yaptığı gibi, Ermenileri Rus sınırına sürmeyi yeğleyebilirdi. Bu, Balkan ülkelerinin Ermenilerden çok daha büyük Türk ve Müslüman nüfusa yaptığı şeydi. İngiliz ve Fransızlara karşı bir ölüm kalım savaşına girmiş olan imparatorluğun, bu ülkelerin kamuoyundan çekinmesi ve tehcirin arkasına saklanması için fazla bir neden yoktu. Bir başka deyişle, İttihatçılar için, Türklere ve Müslümanlara yapılanın aynısını Ermenilere yapmak sanıldığı kadar zor değildi. Tehcirin seçilmiş olması, bu nedenle, dolaylı öldürme değil, Ermenileri ülkenin savaş güvenliği açısından daha az sakıncalı bir bölgesine taşımaktan ibaretti.

Ermeni toplam nüfusuna gelince, I. Dünya Savaşı öncesi Batı kaynaklarına göre 1,555,000 (Fransız Sarı kitabı) ile 1,056,000 (İngiliz Yıllığı) arasında değişiyor. Ermeniler bu rakamı zamanla 3 milyona kadar çıkardılar. Ermeni nüfusu olarak, o dönemin Batılı iki kaynağının ortalamasına çok yakın olan Osmanlı istatistiklerindeki 1,295 milyonun esas alınması doğru olacak.

Ölenleri hesaplamak için önce tehcirle sağ salım Suriye ve Irak'a ulaşanların sayısını bulmak lazım. Osmanlı İçişleri Bakanlığı'nın 7 Aralık 1916 tarihli raporunda 702,900 kişinin nakledildiği, bu amaçla harcanan para ile birlikte bildiriliyor. Milletler Cemiyeti'nin Göçler Komisyonu, I. Dünya Savaşı boyunca Türkiye'den Rusya'ya geçen Ermenilerin sayısını 400-420 bin olarak veriyor. Tehcire tabi tutulmayan İstanbul, Edirne, Kütahya, Aydın (İzmir dahil)da yaşayan Ermenilerin 200 bin olduğu hesaba katıldığında, tehcir dolayısıyla ölen Ermenilerin ciddi bir rakama ulaşmadığı sonucu çıkıyor.

Sevres müzakerelerinden önce İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İngilizlere verdiği bilgiye göre, 1920'de Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı sınırları

ları içinde kalan Ermeni nüfus 625 bin. Buna Kafkaslara gidenler eklendiğinde 1,045 milyon ediyor. Savaş öncesi toplam nüfus 1,3 milyon olduğuna göre, ölenler 265 binde kalıyor.

Ermeni Milli Komitesi başkanı olarak Paris Barış Konferansı'na katılan Bogos Nubar Paşa, 700 bin Ermeni'nin başka ülkelere göçtüğünü; 280 bin Ermeni'nin Türkiye sınırları içinde yaşadığını ilan ediyor. Bunların toplamı 1,3 milyondan çıkarıldığında, 320 bin Ermeni'nin öldüğü anlaşıyor.

Savaş sırasında propaganda işlerinden sorumlu Arnold Toynbee'nin yazdığı "Mavi Kitap'ta ölen Ermenilerin 600 bin olduğunu bildiriyor. Bu rakam bilahare Encyclopaedia Britannica'ya geçiyor. Buna karşılık Toynbee'nin 38 nolu notunda, 5 Nisan 1916'a kadar tehcirle Zor, Şam ve Halep'e ulaşan Ermenilerin sayısı 500 bin olarak veriliyor. Tehcire tabi olmayan 200 bin ve Kafkaslara giden 400 binle birlikte Ermeni nüfusu 1,7 milyona çıkıyor. Nüfus 1,3 olarak alınırsa, ölenlerin 600 binden 200 bine inmesi gerekiyor.

Yukarıdaki rakamlardan, Ermeni nüfusuna ilişkin değişik tahminlere göre, Ermeni kayıplarının birkaç binden 600 bine kadar uzandığı anlaşıyor. Ölüm-lerin 300 bini aştığını gösteren tüm istatistiklerin savaş öncesi Ermeni nüfusunu aşırı derece yükselttiği görülüyor.

Her şeye rağmen ciddi boyutlarda ölümlerin vuku bulmuş olduğu açık. Ancak tüm ölümlerin tehcir sırasında olmadığını akılda tutmak gerekiyor. Dönemin savaşlarında düşman ordularının önünden kaçanlar da göç halinde bulunuyorlar. Rus ordusunun 1915 Mayıs ayında Van civarında başlayan hareketinden sonra, Osmanlı ordusu kaybettiği yerleri geri alıyor. Ondan sonra başlayan çok daha büyük Rus saldırısı Elaziz'e kadar ulaşıyor. 1917 Ekim devriminin hemen ardından Rus orduları bu kez çekiliyorlar ve Osmanlılar tekrar ilerliyor. Bu ileri geri askeri hareketlerin önünde Türkler de Ermeniler de göçe zorlanıyorlar. Örneğin doğu Anadolu'da ülke içi göç

etmek zorunda kalan Müslüman nüfusun 900 bin civarında olduğu hesaplanıyor. Son derece zor bir coğrafyada, çoğu kez Müslüman Hristiyan ayrımı yapmayan çetelerin saldırı ve soygunlarına da maruz kalarak, ilkel ulaşım şartlarında soğukta yürüyerek veya araba ve atla yapılan göçlerde 3-4 gün içinde yiyeceklerin bitmesi, su sıkıntısı ve yorgunluktan, özellikle çocuk ve yaşlıların zayıf düşmesi üzerine, tifo ve tifüs hastalıklarının ölümleri süratle artırdığı görülüyor.

Aynı coğrafi ve fizik şartlarda yapılan tehcirin, bir çok bakımdan bu tür göçlerden çok daha güvenli ve sağlıklı olduğu söylenebilir.

Kaldı ki, Kurtuluş Savaşı sırasında Maraş'ı boşaltan Fransızlarla birlikte çekilen 5000 Ermeni'nin, 10- 24 Şubat 1920'de yaptıkları yolculuğun zor şartları dolayısıyla, dış saldırılara uğramadıkları halde, 2-3000'i ölüyor.

Bu nedenlerle, Paris Barış Konferansı sırasında bir Alman raporuna atfen, Bogos Nubar paşa, Türklerin Ermenilerden daha fazla kayıp verdiğini; Türklerin savaş sırasındaki kayıplarının 2,5 milyon olduğunu; bunun "savaş, epidemi ve kıtlıkla, ilaç ve hastane personeli yetersizliği" dolayısıyla vuku bulduğunu; bu kayıpların en az yarısının "Rus ve Ermeni ordularınca işgal edilen Ermeni vilayetleri"nde yaşayan Türkler arasında gerçekleştiğini bildiriyor. Bu, doğu Anadolu'da 1.25 milyon Müslüman'ın ölmüş olması demek.

Gerçekten de bilahare yapılan nüfus çalışmaları bu rakamın doğruluğunu büyük ölçüde kanıtıyor. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı sırasında savaş alanı kayıpları 500-550 civarında. Sivil nüfus kaybıysa 2 milyon. Savaş alanı Anadolu'nun doğusu olduğundan, kuşkusuz, toplam sivil kayıpların yarısından fazlasının bu bölgede olması doğal. Nitekim McCarthy'nin 1914-21 arasında bölgedeki sivil Müslüman kayıplara ilişkin tahmini de 1,19 milyon.

Nihayet Türk ve Ermeni sivil nüfuslarının 'mukatele' denen karşılıklı çatışmalardaki ölümleri de, ke-

sin rakamlar bilinmemekle birlikte, bu toplamların içinde yer alıyor. 1980'lerin başında başlatılan ve toplu mezarların incelenmesini amaçlayan Şüheda projesinin bulgularına göre, doğu Anadolu'da çok sayıda toplu mezar mevcut. Antropolojik çalışmalar bu mezarların kimlere ait olduğunu bilimsel şekilde ortaya çıkarıyor. Bu araştırmalarda Türklere ait mezarların daha çok olduğu görülüyor. Bu mezarlardan, halkın Ermeni mezalimi hakkında söylediklerinin bir mitoloji olmadığı da anlaşıyor. Savaşa katılan Müslümanlar savaş sonuna kadar orduları terk etmiyorlar. Buna karşılık Ermeni kökenli askerlerin yoğun olarak kaçtıkları görülüyor. Bunların oluşturduğu silahlı grupların Müslüman köylerine yaptıkları saldırılara karşı eli silah tutan kimse bulunmadığından, etkin savunma yapma imkanı bulunamıyor. Müslüman ölümleri bu nedenle Ermeni ölümlerinden daha büyük oluyor.

Anadolu'nun doğusuyla batısından tehcir edilenlerin akıbeti arasında fark var. Batı'dan yapılan kısmi tehcir demiryollarının bulunması dolayısıyla çok daha az ölümlere yol açıyor ve savaş sonunda geri dönenlerin sayısı da yüksek oluyor. Buna karşılık doğuda arazinin sarp olması, demiryolu bulunmaması ve çetelerin faaliyetlerine karşı, cephelerden tasarruf edilen çok az sayıda jandarmanın Ermenileri korumakla görevlendirilebilmesi, Ermeni ölümünün batıdan çok daha fazla olmasına neden oluyor.

Yine de Ermeni ölümlerinin iddia edilenin çok altında kalan sayısı ve bu ölümlerin çoğunluğunun tehcir dışı vuku bulmuş olması gerçeği, tehcirin yok etme kastını gizleyen bir soykırım fiili olmadığını gösteriyor. Aksi halde, 'soykırımcı' Türklerin 'soykırım kurbanı' Ermenilerden çok daha fazla kayıp verdiği, garip ve izahı zor bir soykırımla karşı karşıya kalmış olacaktık.

Kismen veya tamamen

Soykırımda bir grubun tümünü veya bir bölümünü yok etme iradesiyle bazı fiillerin işlenmesi gereki-

yor. Oysa bir grubun mensuplarının o gruba ait olduklarından dolayı, ırkçı nefretle yok edilmesi söz konusuysa, yok etme iradesinin mantıken grubun tümüne dönük olması lazım gelirdi.

Ermeni tehciri sadece Gregoryan Ermenilerin sevkini öngördü. Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı kaldılar. İslam açısından Hristiyanlığın üç farklı mezhebi sayılan üç dine mensup Ermenilerin sadece birinin mensuplarının tehcir edilmesi, Osmanlılarda Ermenilerin tümüne dönük bir ırkçı nefretin bulunmadığını gösteriyor. İmparatorlukta Müslümanlarla Hristiyanlar arasında din konusunda, tehcirle sonuçlanacak bir ihtilaf da yok. Ortodoks Ruslarla akraba dinden olan Gregoryan Ermenilerin, Rus ordularının yardımıyla, bölgede etnik temizliğe girişip bağımsızlık kazanması ihtimalini bertaraf etmenin tehcirde payı olduğu aşikar. Rus ordusunun ilerleme hattı üzerinde bulunan bu en büyük Ermeni grubun içinden çıkan terörist ve gerillaların Osmanlı ordusunu arkadan vurması, lojistik yollarını kesmesi, Müslüman yerleşim birimlerinde katliamlara girişmesi, tehciri askeri açıdan kaçınılmaz kılıyor. Bu nokta tehcir kararının altında yatan nedenin, ülke savunması, güvenliği ve toprak bütünlüğü ile Türklerin can güvenliğini koruma olduğunu gösteriyor.

Öte yandan İstanbul, Edirne, Kütahya, Aydın, İzmir gibi bazı kentlerdeki Ermeniler, dini aidiyetlerine bakılmaksızın tehcirin dışında bırakılıyor. İzmit, Bursa, Kastamonu, Ankara ve Konya'dan tehcir edilen Ermeniler hemen tümüyle geri dönüyorlar. Kayseri, Sivas, Harput, Diyarbakır Ermenileri büyük kısmıyla geri döndükleri halde, köylerine gidemiyorlar. Erzurum ve Bitlis'ten tehcir edilenler ise Kilikya'ya geçiyorlar ve Kurtuluş Savaşı sırasında Fransızlarla birlikte Türklere karşı savaşıyorlar.

Tehcir yapılmayan illerdeki Ermenilerin sayısı 200 bin civarında. Ama bunun sembolik anlamı önemli. Irkçı nefretin yol açtığı Yahudi soykırımında, Berlin veya Münih Yahudilerinin soykırım dışında bırakılabileceği düşünülebilir mi? Sadece bu örnek bile Er-

menilere soykırım yapılmadığını ortaya koyuyor.

Mahkemeler

Savaşın sonra İstanbul'un işgaliyle birlikte Sevres Antlaşması'na göre Ermeni olaylarını kovuşturmak amacıyla mahkemeler kuruldu. Bunların en ünlüsü Nemrut Mustafa mahkemesiydi. Mahkemenin bir özelliği, İttihat Terakki düşmanı bir hükümetince kurulmuş olmasıysa, diğeri de sanıklara savunma hakkının tanınmaması oldu. Bir süre sonra mahkemenin adil, belki de etkin, yargı yapamayacağını anlayan İngiliz işgal kuvvetleri 118 sanığı Malta adasına taşıdı. Günün hukuk kurallarına aykırı olmasına rağmen, bir İngiliz mahkemesinin bu sanıkları yargılamasını istedi. Savaşa gecikerek girmesi dolayısıyla 1916 yılına kadar açık olan Amerikan Büyükelçiliği ve Anadolu'daki konsolosluklarının elindeki kanıtların İngiltere'ye verilmesi talep edildi. İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden bir uzman Amerikan arşivlerini inceledikten sonra, Londra'ya çekilen 13 Temmuz 1921 tarihli bir telgrafta Amerika'nın elinde Malta'daki sanıkları suçlamada kullanılabilecek herhangi bir kanıt olmadığı bildirildi. İngiliz Kraliyet başsavcısı, 29 Temmuz 1921 tarihli raporunda, "...Şu ana kadar sağlanan yazılı tanıklıklarda, sanıklara yöneltilen suçları belli bir kesinlikle ortaya koyan bilgiler elde edilmediğinden, bana sunulan davaların başarısı hakkında herhangi bir beyanda bulunamayacağımı bildiririm" demektedir.

Bu durumda, Ermenilere karşı soykırım yapıldığı iddiasında ısrar, hakkındaki suçlamalardan dolayı yargılanması dahi mümkün olmadığı karara bağlanan kişilerin, yeni kanıtlar yokken, yargılamalarını istemek anlamına gelecektir.

Bir mukayese

Etnik temizlik, tehcir ve mübadele zorla nüfus naklini içeriyor. Etnik temizlik de tehcir de ilk bakışta bir etnik grubu belli bir toprak parçasından uzaklaştırarak, o toprakta homojen bir nüfus yaratmak amacı

taşıyor gibi gözüküyor. Bosna-Hersek'teki etnik temizliği, önce Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslümanlara yapılanlarla ve sonra da Ermeni tehciriyle kıyaslamak ilginç olabilir.

Etnik temizlik bir tarafın silahlı güçlerinin karşı taraftaki sivil nüfusa saldırmasıyla başlıyor. Doğal olarak, kendilerini savunma imkanına sahip olmayan siviller öldürülüyor, yaralanıyor. Evleri ve yerleşim birimleri yakılıyor, yıkılıyor. Gıda ve ilaç gibi yardım konvoylarına izin verilmiyor. Eli silah tutabilecek erkekler tutuklanıyor, kamplara

hapsediliyor veya doğrudan öldürülüyor. Kadınların sistematik ve kitlesel biçimde ırzına geçiliyor. Hedef grubun yaşadığı bölgedeki kültürel değerleri, bu arada dini mabetleri, binaları, kitaplıkları yıkılıyor. Yerlerini terk etmedikleri takdirde, sürekli ateş ya da bombardıman altında tutuluyorlar.

Katliam sürüyor. Bir süre sonra bu saldırılar semeresini veriyor ve kitleler sürülme istenen istikamete doğru kaçıyorlar. Etnik bakımdan temizlenmesi öngörülen bölgenin, daha doğrusu kurulacak devletin olası sınırlarının dışına atılıyorlar. Bunların geriye dönmesi her ne pahasına olursa olsun engelleniyor. Etnik temizliğin belli bir aşamasında saldırgan grupta hedef, gruba karşı ırkçı nefrete benzer bir duygu hakim olmaya başlıyor. Örneğin Boşnaklara "Türk tohumu" deniyor. Geçmiş Osmanlı hakimiyetinin tüm faturası bunlara çıkarılıyor. Irza geçmeler yeni hakim ırka ait bir nesil yaratma amacını taşımaya başlıyor. Bir bölge etnik açıdan homojen hale getirildikten sonra bile erkekler, örne-

Etnik temizlik de tehcir de ilk bakışta bir etnik grubu belli bir toprak parçasından uzaklaştırarak, o toprakta homojen bir nüfus yaratmak amacı taşıyor gibi. Bosna-Hersek'teki etnik temizliği, önce Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslümanlara yapılanlarla ve sonra da Ermeni tehciriyle kıyaslamak ilginç olabilir.

ğin Srebrenica'da olduğu gibi, büyük gruplar halinde katlediliyor ve toplu mezarlara gömülüyor. Bugünkü hukuka göre insanlığa karşı suç fiilleri içeren etnik temizlik böylece, bir grubun grup olduğu için yok edilmesini amaçlayan soykırım fiillerini de içermeye başlıyor.

Eski Yugoslavya Uluslararası Mahkemesi savcısı, Karaciç ve general Mladiç için hazırladığı iddianamede, bu nedenlerle, 9 kez soykırım işlendiğini bildirdi.

1877-78 Rus-Türk Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslüman nüfusa yapılanlar, Bosna-Hersek'te Sırpların gerçekleştirdiği etnik temizlikle özde uyuyor. Tek farkı vüsatının çok daha büyük olması. Balkanlarda iki savaş sırasında Türklere uygulanan etnik temizlikte ölenlerin 2 milyona vardığı, ülke dışına yani Anadolu'ya göçe zorlananların ise 1 milyona çok yaklaştığı görülüyor.

Ermeni tehcirinde yine zorla göç ettirme var. Ancak göçe zorlama sivil nüfusa saldırı şeklinde olmadığından, yerleşim birimlerinden sökülüp atılmaları için öldürülenler, yaralananlar, ırzına geçilenler, katledilenler, ateş altında tutulanlar, aç bırakılanlar hemen hiç yok. İkinci olarak, tehcire tabi tutulanlar, ülke dışına atılmıyorlar. Ülkenin bir başka yerine götürülüyorlar. Bu nedenle yeni yerleşim yerlerinde yeni hayatlarına uyum sağlamak için bazı nakdi ve ayni imkanlardan yararlanıyorlar. Denebilir ki tehcir başladıktan sonra, günün şartları dolayısıyla yine de

ölümler vuku buluyor. Bu doğru. Buna rağmen tehcir, bir çok önlem alındığından, etnik temizliğe oranla çok daha az ölümle sonuçlanıyor. Tehcirle göçenler yanlarına çok daha fazla kişisel eşya ve menkul değerler alabiliyorlar. At ve araba gibi taşıt vasıtalarından yararlanabiliyorlar. Geriye bıraktıkları büyük ölçüde yağmadan kurtuluyor. Kültürel değerleri tahrip edilmiyor.

Bu şartlar altında, tehcir, soykırım fiillerinin de işlendiği bir insanlığa karşı suç olan etnik temizlikten çok farklı.

Eğer XX.yüzyılın ilk soykırımı aranıyorsa, bunun 1915-16 tehciri değil, 1912-13 Balkan Savaşları sırasında yapılan etnik temizlik olduğuna kuşku yok. Bir bakıma tehcir, Rus ordusuyla Ermeni gerilla ve teröristlerin, Balkanlar'dakine benzer bir etnik temizlik ve soykırımı Doğu Anadolu'da yapmalarını önlemek için yapıldı. Son Osmanlı istatistiklerine göre tehciye tabi bölgedeki toplam nüfus olan 5,061,857'nin 811,085'i Ermeni idi. Yani Ermeniler nüfusun %16'sına tekabül ediyordu. Şayet tehcir olmasaydı veya Rusya 1917'te Brest-Litovsk Antlaşması'yla savaştan çekilmeseydi, bölgedeki nüfus yapısının ışığında, esasen başlamış olan etnik temizlik potansiyelinin boyutlarını tasavvur etmek mümkün.

Tehciri diğer zorla göç hareketleriyle de kıyaslamak mümkün. II. Dünya Savaşı sırasında Amerika, ülkenin batısında yaşayan Japonları doğuya taşıdı. Bu tehciye "üç küçük bombalama olayı ile, saptanmayan bazı radyo sinyalleri neden olmuştu." Pearl Harbor baskınından dört ay geçmişti. Japonya'nın Pasifik'i aşip Batı Amerika'yı işgal edemeyeceği anlaşılmıştı. Yani Amerikan Japonlarının Japon ordusuyla birleşip Amerika'ya karşı silahlı harekate girişmeleri söz konusu değildi. İlgili Amerikan Temyiz Mahkemesi'nin 18 Aralık 1942'de Korematsu davası hakkında verdiği kararda, 112 bin Japon asıllı kadın, erkek, yaşlı ve çocuğun tehcirinin, "günün kritik şartlarında", "sadık vatandaşların sadık olmayanlardan ayrılmasının mümkün olmaması karşısında",

"casusluk ve sabotajları önlemek" gibi "askeri gereklerle" başka yere taşınmasının gayri hukuki olmadığı hükme bağlandı. "Savaş zamanında tüm Amerikalıların zorluklarla karşılaşmış" olması mazeret olarak gösterildi.

II.Dünya Savaşı'ndan sonra çoğu Batı Polonya'daki 15 milyon kadar Alman da, 1945 Potsdam Protokolü'nün XIII. maddesi gereğince Almanya'ya göç ettirildi.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yapılan nüfus mübadelesiyle Türkiye'den Yunanistan'a 900 bin Rum giderken, Yunanistan'dan Türkiye'ye 430 bin Türk daha geldi.

1913-45 arasında böyle yirmi mübadele anlaşması yapıldı. Barış zamanında yapılan bu göçlerin çok daha düzenli olması ve ulaşım gibi fizik şartların da elverişli bulunması nedeniyle kayıpların düşük düzeyde kalması, göçlerin zorla yapılmış olduğu gerçeğini değiştirmez.

Kısaca, tehcir bir grubu, ne grup niteliğiyle ne de başka bir nedenle yok etmek amacıyla değil, Rus işgal ordularıyla işbirliğine girmiş olan; bu çerçevede kılavuzluk ve casusluk yapan; isyanlar çıkaran; birlikleriyle Osmanlı ordusuna saldıran; lojistik ve haberleşme hatlarını kesen; terörist gerillalarıyla Türk-Müslüman yerleşim birimlerine saldırıp katliamlara ve etnik temizliğe girişen Ermenileri doğu cephesinden ülkenin güneyine, savaş dışında kalan bir bölgeye taşımak amacıyla yapıldı. Tehcirin bu askeri gereklilik yönü, bugün geçerli olan hukuka da uygun. Kaldı ki tehcir yapılmasaydı, tüm işaretler, Rus ordusuyla birleşen Ermeni güçlerin, Balkanlar'daki gibi, çoğunluktaki Türk-Müslüman nüfusu soykırım boyutlarında bir etnik temizlikle bertaraf ederek, kendi devletlerini kuracaklarını gösteriyordu. Tehcirin nedeni açık ve kesin biçimde askeriydi ve Türk-Müslüman nüfusun varlığı ve güvenliğini sağlamakla ilgiliydi.

Gündüz Aktan

Emekli Büyükelçi/Köşe Yazarı

Tarihin ve vicdanların yargısında

ASALA

Ercan Çitlioğlu

22 Ocak 1973, Santa Barbara, Los Angeles...

Los Angeles Başkonsolosumuz Mehmet Baydar ve yardımcısı Bahadır Demir, George Yanıkyan adlı bir Ermeni'nin Biltmore Otelindeki yemek çağrısına katılmak üzere yola çıktıklarında, Türkiye'yi yıllarca sarsacak bir terör eyleminin ilk kurbanları olacaklarını kuşkusuz bilmiyorlardı. 78 yaşında, kalp hastası olan bir Ermeni olan Yanıkyan uzun yıllar Rusya ve İran'da yaşadktan sonra Amerika'ya göç ederek Kaliforniya'ya yerleşmişti.

Kardeşinin, Türkler tarafından öldürüldüğünü iddia eden Yanıkyan, intikam almayı yaşamının tek amacı haline getirmişti.

Telefon ederek yemeğe çağırdığı Baydar'a, Türkleri ne denli sevdiğini ve elindeki çok değerli bir tabloyu bu sevginin bir anısı olarak Türkiye'ye armağan etmek istediğini söylemişti.

Baydar ve Demir, Biltmore Oteline geldiklerinde, armağanları; tablo değil Yanıkyan'ın tabancasından çıkarak yaşamlarına son veren kurşunlardı... Yaşlı ve hasta bir Ermeni'nin intikam amaçlı bireysel eylemi Osmanlı İmparatorluğu Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın 15 Mart 1921'de Berlin'de Soghomon Tehliryan, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'nın 5 Aralık 1921'de Roma'da Arşavir Şriakin adlı Ermenilerce öldürülmesinden sonra, 50 yıldır uyumakta olan Ermeni terör örgütü NEMESİS'i, ASALA adı ile 70'li yıllara taşıyacak süreci başlatmış oldu.

NEMESİS'in kuruluş amacı

NEMESİS, Ermeni Taşnak Partisi'ne bağlı bir alt örgüt

olarak 1920'lerde kurulan, adını Yunan mitolojisindeki adalet ve intikam tanrıçasından alan ilk gizli Ermeni örgütüdür. NEMESİS'in kuruluş amacı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Doğu Anadolu'da yerleşik ancak Osmanlı-Rus savaşı sırasında cephe gerisindeki yıkıcı eylemleri nedeni ile 1915 yılında zorunlu göçe (tehcir) tabi Osmanlı uyruklu Ermenilerin intikamını almaktır.

Osmanlı orduları Doğu cephesinde Ruslarla savaşırken, kendi yurttaşları olan ancak ayrılıkçı ve kışkırtılmış Ermeni çetelerinin saldırılarına uğrayarak arkadan vurulmakta, ikmal yolları kesilmekte, eli silah tutan tüm er-

keklerini askere vermiş savunmasız köy ve kasabalar yakılmakta, kadın ve çocuklar acımasızca öldürülmekte, yörede yaşayan Türkler göçe zorlanmaktadır. Osmanlı hükümeti cephe gerisini güvence altına alma ve savunmasız yurttaşlarını koruyabilmenin tek çözümünü yörede yaşayan Ermenileri, o dönemde Osmanlı sınırları içinde bulunan Suriye'ye toplu göç ettirmekte bulur. Bir ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik tehdidi ortadan kaldırmak için başvurduğu bu karar, yazık ki 86 yıldır Türkiye'nin gerçekleri anlatma ve karşı propaganda konularındaki inanılmaz ilkesizlik ve ay-

mazlığından yararlanarak dünya kamuoyunda (20. yüzyılın ilk soykırımı) taraftar bulmayı sürdürmektedir.

Ermeniler soykırım olarak niteledikleri zorunlu göç sırasında kabilelerin geçtiği ve özellikle Osmanlı otoritesinin zayıf olduğu ve savaşın sürdüğü yerlerde, kabul etmek gerekir ki, bazı acı ve istenmeyen olaylarla karşılaştılar. Tehcir uygulaması sırasında yakın geçmiş ve yaşanan

günlerin acılarından kaynaklanan birtakım üzücü ve planlı olmayan olayların varlığını elbette yadsımamak gerekir. Ancak genellikle bireysel tepkilere dayalı, bir bölümüyle de yazık ki yağma ve çapulculuğa varan bu davranışları; organize, planlı bir hükümet uygulaması, daha-sı bir devlet politikası olarak görmek tümüyle yanlış olur. Nitekim Osmanlı hükümeti, Ermeni kafilelerine yapılan saldırıları engellemekte kusurlu gördüğü 62 kolluk görevlisini idam etmiş, 1300'ü aşkın görevliyi de çeşitli cezalara çarptırmıştır.

Göç kararının alınmasını gerekli kılan koşullar ve göç sırasında planlı bir yok etme eylemine tabi tutulmadıkları bilinmekle birlikte Ermeniler, kendilerine yönelik uygulamadan sorumlu tuttıkları Talat Cemal ve Sait Halim Paşalarla, İttihatçı Bahattin Şakir ile Cemal Azmi Bey'i öldürme kararı alırlar ve NEMESIS kurulur. Mitolojideki tanrıça NEMESIS, artık Ermeni teröristlerin kendi adaletini dağıtacaktır...

Talat ve Sait Halim Paşalardan sonra İmparatorluk Bahriye Nazırı Cemal Paşa da Tiflis'te, Çarlık Rus Gizli Polisi ÇEKA karargahının kapısı önünde iki NEMESIS militanınınca öldürülür. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler de 17 Nisan 1922'de Berlin'de Aram Yergenyanyan adlı bir başka NEMESIS militanının kurşunlarına hedef olarak yaşamalarını yitirirler.

ASALA'nın ortaya çıkışı

1973'te Los Angeles'ta bireysel bir eylemde sıkılan kurşunlar, bazı odaklarda 1920'lerin NEMESIS'ini akla getirir. İki yıllık bir örgütlenmenin getirdiği suskunluktan sonra Türk diplomatlarının 10 yılı aşkın serüveni 22 Ekim 1975 günü Avusturya, Viyana'da başlar. Türkiye'nin Avusturya Büyükelçisi Daniş Tunahgil Viyana'da Ermeni teröristlerce vurularak öldürülür. Türkiye ilk kez Büyükelçi düzeyindeki bir görevlisini kuşaklar boyu birlikte dostça yaşamayı sürdürdüğü bir Ermeni'nin kurşunları ile yitirmenin nedenlerine varamamanın şaşkınlığını yaşarken iki gün sonra, 24 Ekim 1975 Fransa'dan gelen bir başka darbe ile sarsılır. Bu kez Paris Büyükelçimiz İsmail Erez ve şoförü Talip Yener Ermeni teröristlerce öldürülmüştür. Türk diplomat ve hedeflerine yönelik terör hareketinin aktörü ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu) eylemleri üstlenip, iplerinin ucunu karanlıkta bırakarak sahnedeki yerini almıştır...

İstihbarat uzmanlarınca, gizliliğini bugün için bile en iyi koruyan terör örgütlerinden birisi olarak kabul edilen ASALA'nın, 20 Ocak 1975'te Lübnan'da kurulduğu ve bu aşamada önderliğini George Habbaş'ın yaptığı PFLP'den (Filistin'in Kurtuluşu İçin Halkçı Cephe) geniş ölçüde destek aldığı bilinmektedir. (PKK'nın da kuruluşu 1975 ve kurulduğu yer yine Lübnan'dır). George Habbaş'a bağlı Filistinli gerillaların, El Fetih ve Suriye Askeri İstihbarat Örgütü'nün denetimindeki El Saika gerillaları ile birlikte 1970'li yıllarda Kırım'daki Simferepol (Sivastopol) Rus Askeri Akademisi'nde eğitildikleri, teorik eğitimlerinin ise KGB (Sovyet İstihbarat Örgütü) ve GRU (Sovyet Askeri İstihbarat Örgütü) tarafından verildiği anımsandığında, Habbaş'ın kuruluş aşamasında ASALA'ya verdiği daha doğrusu Moskova-Şam üzerinden verdirilen desteğin yaşamsal önemi daha iyi anlaşılacaktır.

1970'li yıllardaki Sovyetler Birliği politikalarına göre FKÖ nasıl petrol rezervleri üzerinde oturan Suudi Arabistan ve Körfez şeyhliklerinin boğazına dayalı bir bıçak etkisini yaratacak ve yükselen Arap milliyetçiliği, Ortadoğu'daki Batı yanlısı monarşik rejimleri köşeye sıkıştırırsa, Sovyetler Birliği'nin toplam nüfusunun % 27'sini oluşturan Türk ve Müslümanlar için Türkiye'nin çekici ve pırlıtlı bir örnek oluşturmaması engelleyici, Türkiye'yi terör eylemleri ve iç çatışmalardan yorgun düşürerek parçalanmanın girdabına sürükleyecek bir plan uygulamaya konulamaz mıydı? Kaldı ki o dönemde 1974 Kıbrıs Barış Harekatı nedeniyle, Batı'da hem kredisini hem de Batılı ülkelerin kendi değer yargıları açısından güvenirliliğini geniş ölçüde yitirmiş, yakın tarihinin en ağır ekonomik bunalımlarından birisini yaşayan bir Türkiye vardır. Ambargo uygulamaları ile bunalılmış hatta yeniden uysal çocuk olması için kulağının çekilmesine gerek görülmüş bir Türkiye...

Dahası, Türkiye'ye karşı tarihsel eziklik duyguları Kıbrıs Barış Harekatı'nda bir kez daha gururu kırılan Yunanistan, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü hedef alarak ülkemizi sarsacak bir eylemin o dönemin psikolojik koşulları altında doğal müttefiki olamaz mıydı? Onanmış Elen fanatizmi içinde ASALA'ya destek verecek Yunanistan'ın bu tutumu sonucu, iki müttefik ülke arasında baş gösterecek güven bunalımı ve gerginlik, Nato'nun güneydoğu kanadında çatlaklar yaratmaz mıydı? 31 Temmuz 1980 günü ASALA, Atina Büyükelçiliğimiz'de görevli Binbaşı

Galip Özmen'in öldürülmesinin ardından yaptığı açıklamada, "...bizim düşmanlarımız Türkiye'deki faşist rejim, onun uluslararası ilişkileri ve Nato'dur" derken, bir anlamda bu gerçeği seslendirmiş olmuyor muydu?

Nitekim, Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi'nin bu dönemdeki davranışları tam da kendilerinden beklendiği gibi olmuştur. Kıbrıs Rum Demokratik Partisi 1977'de yayınladığı bir bildiride "...Kıbrıs Elenizmi Ermeni mücadelesini hudutsuz biçimde destekleyecektir" derken Rum Yönetimi Başkanı Kipriyanu, Ermeni Patriği Kohen tarafından Ermeni davasına hizmetlerinden dolayı Kilikya Haçı Nişan'ı ile ödüllendirilmiştir.

Sürekli sorulmuştur "60 yılını uykuda geçiren Ermeni terörü niçin Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin ardından manşetlere yerleşmiştir?" diye... Bu sorunun yanıtında satranç oyununun bütün inceliklerini görmek olasıdır.

satranç oyunu açılmıştır. Marksist-Leninist yapısını hiçbir zaman gizleme gereğini duymayan, dönemin Sovyet Ermenistanı'nı mücadelelerinde kendileri için ikinci bir Hanoi olarak niteleyen ASALA, Lübnan'ın terörist üreten bereketli toprakları üzerinde kanlı gözlerini böylece dünyaya açar. Bu duruma o günlerde itiraz edecek hemen hiç kimse yok gibidir.

1970'lerin Lübnan'ındaki otorite boşluğu ASALA'yı, 1980'lerin Kuzey Irak'ındaki otorite boşluğu da PKK'yı yaşama geçirir. Öyle ki ASALA önderi Agopyan, İtalyan televizyonunda yayınlanan Panorama programında "Ermeniler'in bir çoğu 1966'dan beri katıldıkları Filistinli Arapların mücadelesinden pek çok şey öğrendiler" diyecek ve Filistin, bağımsız devlet olma hakkına kavuştuğunda ASALA'nın da bunu bağımsız Ermenistan'a kavuşma yolunda uluslararası platformlarda örnek olarak kul-

10 yıllık kanlı bir dönemin ardından ASALA sahneden çekilirken, oyunun ikinci perdesi yükselen yeni değer PKK ile açılır. PKK'ya karşı verilen 15 yıllık savaşın kazanılmasından sonra oyunun üçüncü perdesinde yer alacak oyuncuların sahne hazırlıklarının sürüyor oluşu, geçmiş deneyimlerin ışığında herhalde gözden kaçırılmamalıdır.

Kıbrıs nedeni ile Türkiye'ye kızgın bir Batı, silah ambargosu uygulayan ABD, Makarios'a destek veren üçüncü dünya ülkeleri, kırık gururu ile Elen fanatizminin batağındaki Yunanistan, yükselen Arap milliyetçiliği ve Lübnan'daki kaotik ortamda yaşayan, etkilemelere açık bir Ermeni toplumu, Hatay üzerindeki emelleri Freud çizgisinde bir saplantıya dönüşen Suriye ile FKÖ'nün potansiyel katalizörlüğü... Bütün bunlara özellikle ABD ve Fransa'da yaşayan bu ülkelerin yurttaş Ermeni toplumlarının baskı grubu nitelik ve politik güçleri de eklendiğinde taşlar dizilmiş ve satranç oyununun açılması için tüm koşullar oluşmuştur. Nitekim oyun açılır ve ilk taşı, ASALA'yı sahneye süren el oynar... Kasparovvari bir hamledir bu... Viyana'da Büyükelçi Tunalıgil düşer, hamlenin nereden ve niçin geldiği şaşkınlığı yaşanırken bir hamle daha gelir... Paris, bu kez düşen Büyükelçi Erez'dir... Ölümcül

lanacağını vurgulayacaktır. 1975'lerde FKÖ'nün mücadelesinin bağımsızlık yolunda örnek olarak kullanan ASALA, 1980'lerde gözlerini Kürtler'e çevirerek PKK ile (Ermeni-Kürt Federe devleti) kurulması konusunda anlaşacak ve ortak deklarasyon dahi yayımlayacaktır.

Bölünmeler dönüm noktası mı?

1983 yılına gelindiğinde ASALA'da bölünmeler başlar, Monte Melkonyan ve Ara Toranyan'ın önderliğinde ASALA-RM (Asala Devrimci Hareketi) adlı bir fraksiyon doğar. Agopyan önderliğindeki ASALA'nın, ayrımsız şiddeti içeren ve anlatımını "... biz Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardımda bulunan tüm diğer ülkeleride düşmanımız addederiz" cümlesinde bulan politikasına karşı Melkonyan, geliştirdiği yeni stratejinin ilkelerini şöyle açıklar "...Bize göre iki operasyon biçimi vardır: Birincisi dünyanın her tarafındaki

Ermenilerin seferberliği, ikincisi ise diğer bağımsızlık savaşı veren gruplarla özellikle Türkiye'deki Kürtlerle ittifak kurmak... Bizim ilk amacımız Türkiye'de saldırı düzenlemektir, ancak kuvvetli Ermeni cemaatlerinin bulunduğu ülkeleri gözardı edemeyiz..." Bir süre sonra ASALA ve ASALA-RM arasında başgösteren anlaşmazlıklar karşılıklı küçümseme ve suçlamalarla dolu açıklamaların dışında kanlı bir hesaplaşmayı da eşliğinde getirir.

Zaman içinde Ermeni terör örgütleri arasında ASALA ile birlikte adımı en çok duyuranlardan birisi olan JCAG (Ermeni Soykırımı İçin Ermeni Adalet Komandoları) ortaya çıkar. ASALA'nın Hınçaklara yakın olmasından bir ölçüde rahatsızlık duyan Taşnaklar, kısa adı ile Ermeni Adalet Komandoları olarak bilinen, gerçek adı ise "Ermeni Soykırımı için Ermeni Adalet Komandoları" olan (Justice Commandos for Armenian Genocide) başka bir terör örgütü kurarlar.

Ermeni Adalet Komandoları'nın arkasında Taşnakların olduğunu bilen ASALA önderi Agopyan, İtalyan televizyonunda yayımlanan Panorama programına verdiği bir demeçte (1983), Ermeni Adalet Komandoları'na gönderme yaparak, "Taşnak Partisi kaybettiği mesafeyi kapatmak amacı ile bizi taklit ediyor" diyerek, Taşnaklar'ı küçümseyen bir tavır koyacaktır.

ASALA ile Ermeni Adalet Komandoları'nı ayıran en önemli hususlardan biri, ASALA'nın Türkiye'nin güneydoğusunu Sovyet Ermenistanı'na bağlamayı amaç edinmesi, Marksist yapısı nedeni ile Sovyetler Birliği'ni doğal müttefiki olarak görmesi ve bu doğrultuda davranmasına karşın Ermeni Adalet Komandoları'nın Sevr Antlaşması'nda anlatımını bulan, komünist olmayan, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasından yana olmalarıdır. Elbette burada bir ince oyun daha vardır.

ASALA, Sovyetler Birliği ve o günlerde Sovyetlerin denetimindeki ülkeleri arkasına alırken, JCAG, Sevr Antlaşması'na imza koymuş bulunan Batılı ülkelere mesajlar göndermekte ve Lozan'la ortadan kaldırılan Sevr'in canlandırılmasına yönelik destek aramaktadır. Bu, garip bir tahterevallî oyunudur. ASALA aşağı indiğinde JCAG yukarı çıkmakta, JCAG'nin inişinde ise tam tersi olmaktadır. Bir başka yaklaşımla kaybeden ister ASALA olsun, ister JCAG, kazanan Ermeni kartını oynayan el olacak ve 80'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Güvenlik Danışmanı olan Paul B. Henze bu nedenle şöyle diyecektir:

"Ermeniler deneyimli uzmanların nezareti olmadan vurucu kabiliyetlerini bu kadar geliştirebilirler mi? Bunun için KGB'den başka yer var mı? Bunun Filistin Kurtuluş Örgütü veya diğer yardımcı örgütleri tarafından verilmesi bir şey değiştirmez. Sovyetler için çelişkili bilgiler vermek veya çeşitli gruplara sağladıkları gizli desteği inkar etmek hiç zor değildir?.."

ASALA'nın yurtdışında yıllar süren eylemlerinden sonra 7 Ağustos 1982'de Esenboğa Havaalanına düzenlenen kanlı baskın Türkiye'de sabırları taşırır.

Dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren bir açıklama yaparak bazı karşı önlemlerin ilk işaretlerini verir: "Türk Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti'ne açılmış bir savaş olarak gördüğü bu cinayetleri sona erdirmek için gerekli bütün önlemleri almakta kararlıdır. Bu bağlamda, gücümüzü gerekli gördüğümüz yerlerde ve gereken zamanda kullanmamız doğal karşılanmalıdır?.."

Evren'in bu demecini resmi ağızlardan Ermeni terör örgütlerine yönelik, "Türk diplomatlarını katleden teröristlerin bundan böyle dünyanın hiçbir ülkesinde güven içinde olamayacakları"na ilişkin açıklamalar izler. Bu açıklamaların ardından Paris bir dizi bombalama olayı ile sarsılır, bunları Belçika, Yunanistan ve İsviçre'de bazı ASALA militanlarının kendi aralarındaki iç çatışmalar sırasında vurularak öldüğü haberleri izler.

10 yıllık avcının ava dönüştüğü bir dönemde ASALA, büyük bir taktik hata yaparak 15 Temmuz 1983'te Paris, Orly Havaalanı'na bir saldırı düzenler.

Yedi kişinin ölümü 60 kişinin yaralanması ile sonuçlanan bu eylemin dünya kamuoyunda büyük tepki alması kimi ülkelerce ASALA'ya verilen örtülü ya da açık desteklerin geri çekilmesine neden olur. Gerek kendisine yönelik eylemler gerekse üçüncü ülkelere verilen destekten soyutlanması ASALA'yı giderek misyonundan uzak düşürür. Orly baskınından sonra giderek seyrelemekle birlikte eylem yapan ASALA, 1985 yılında Avustralya'da Türk Konsolosluğu'na düzenlediği bir bombalamadan sonra yer altına iner. 10 yıllık kanlı bir dönemin ardından ASALA, sahnedeki çekilirken oyunun ikinci perdesi yükselen yeni değer PKK ile açılır. PKK'ya karşı verilen 15 yıllık savaşın kazanılmasından sonra oyunun üçüncü perdesinde yer alacak oyuncuların sahne hazırlıklarının sürüyor oluşu geçmiş deneyimlerin ışığında herhalde gözden kaçırılmamalıdır.

Ercan Çitlioğlu
Gazeteci-yazar

Osmanlı Meclisi, Ermeni meselesini tartışıyor

Kasım - Aralık 1918

"Bu kitapta insaniyetten başka hiç bir şey nazarı dikkate alınmayarak sırf hakikat tasvire çalışılmıştır. İnsanları öldürmek, toprakları kapışmak, beşeriyeti kan ve ateş içine boğmak için gösterilen ihtiraslar nazarımızda külliye merduddur [toplula reddedilir]... Bu feci devirde Türklerden ve Ermenilerden elim bir surette hayatlarına nihayet verenler için ruhum mütesaviyen [eşit olarak] muzdariptir."

Ahmet Refik [Altınay]

Yukarıdaki alıntı, ünlü tarihçi Ahmet Refik Bey'in 17 Aralık 1918 ile 13 Ocak 1919 tarihleri arasında İkdâm gazetesinde yayınladığı ve daha sonra da İki Komite, İki Kıtâl başlığı altında kitaplaşan anılarına yazmış olduğu önsözden alınmıştır.⁽¹⁾ Kitabın başlığında bahsedilen iki komiteden birincisi 1912 ile 1918 yılları arasında ülkeyi fiilen yöneten ve Ermeni tehcirini uygulayan İttihat ve Terakki Partisi, diğeri ise milliyetçi Ermeni komiteleridir. Bilindiği gibi, Osmanlıca 'kıtâl' terimi ise 'katliam' anlamına gelmektedir.

Ermeni sorunu ile cepheden yüzleşmekten kaçınmayan bu kitabın birinci bölümünde, Ahmet Refik Bey'in Eskişehir'de

Askeri Sevk Komisyonunda görevli olarak bulunduğu 1915 yılına ait izlenimleri bulunmaktadır. Bu bölümde, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden toparlanarak mecburi göçe zorlanan Ermenilerin yaşadıkları zulüm ve sefalet anlatılmakta ayrıca bu tehcir kararını alıp hayata geçiren İttihad ve Terakki yönetimi hakkında sert eleştiriler bulunmaktadır. İkinci bölümde ise, Rus ordusunun çekilmesinden sonra Doğu cephesinde Erzurum ve civarındaki yerleşim alanlarına gazeteci olarak giden Ahmet Refik Bey'in izlenimleri yer almaktadır. Yazar, bölgede Ermeni Komitacılarının gerçekleştirdiği katliamı son derece ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

1912 – 1922 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaşanmış olan milliyetçi boğazlaşmaya bir mesafe koyarak bakmasını beceren nadir Osmanlı aydınlarından biri olan Ahmet Refik Bey kitabının önsözünü şöyle bağlamaktadır: "yüz sene sonra gelecek bir müverrih [tarihçi] için bu ufak kitap, hakikati bütün feci-âlarıyla gösterecek bir vesika olacaktır."⁽²⁾ Gerçekten de yayınlanmasından yaklaşık 82 yıl sonra Ahmet Refik Bey'in kitabı, Ermeni meselesi hakkında bir Osmanlı aydınının birinci elden

izlenimlerini vermesi açısından halen önemini korumaktadır.

Bu yazının konusu, 1918 yılının son iki ayında Osmanlı meclisinde Ermeni meselesi ile ilgili tartışmaların özetlenmesi ve bazı temaların ayrıntılı olarak ele alınmasıdır. Günümüzde tekrar tekrar ortaya sürülen bazı görüşlerin ilk olarak Osmanlı meclisinde dile getirildiğini göreceğiz. Ayrıca mütareke döneminin ve İstanbul'un işgal altında olmasının yaratmış olduğu bazı özel koşulların Osmanlı meclisinde yapılan bu tartışmaları nasıl etkilediğini anlatmaya çalışacağız.⁽³⁾

Mondros Mütarekesi, İstanbul'un işgali ve siyasal çalkantılar

8 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa kabinesinin istifasından ve daha sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinin 30 Ekim 1918 tarihinde İngilizlerle Mondros Mütarekesinin imzalamasından sonra Osmanlı başkentinde bir siyasal dalgalanma yaşanmıştı. Mütarekenin imzalanmasından sonra ülkenin işgal edileceğinin anlaşılması üzerine, İttihat ve Terakki üst yönetiminin bir Alman denizaltısı ile 1 - 2 Kasım 1918 gecesi ülkeden kaçmasından sonra Osmanlı başkentindeki siyasi hava karışmıştı.⁽⁴⁾

Mütarekenin imzalanmasından sonra, ilk olarak, 1912 - 1918 yılları arasında sesini pek çıkarma imkanı bulamayan siyasal muhalefet eleştiri dozunu artırmış ve günlük gazetelerde ve mecliste savaşın getirmiş olduğu yıkıntılardan İttihat ve Terakki yönetiminin sorumlu olduğu dile getirilmişti. İkinci olarak, 1919 yılı içinde toplanacak olan Paris barış konferansına katılmak ve galip devletler nezdinde Osmanlıların hukukunun savunulması sürecinde ülkeyi savaşa sokan siyasi kadrolardan hesap sorulması gündeme gelmişti.

1914 yılından beri savaşın olumsuz gidişatı ile ilgili olarak bütün yayınlara yasak koymuş olan İttihat ve Terakki hükümeti aslında daha 1918 yılının Haziran ayından itibaren siyasi sansürü kaldırmış, fakat cephelelerdeki durumun Osmanlıların aleyhine döndüğünü halktan saklamak amacıyla askeri sansürün devamına karar vermişti. 1918 yılının yaz aylarından itibaren önce sansürün yumuşaması ve daha sonra da ta-

mamen kalkması sonucunda yaklaşık yirmi yeni gazete ve dergi yayın hayatına katıldığını biliyoruz.⁽⁵⁾

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesinden sonraki hafta içinde yapılan son kongresinde İttihat ve Terakki Partisi kendisini feshetti. Daha sonra, yerine kurulan Teceddüt Fırkası Fethi [Okyar] Bey'in başkanlığında siyasal hayata katıldı. Böylece Osmanlı Meclisi Mebusanında bulunan ve önceden İttihat Terakki mensubu olan mebuslar yeni kurulan partinin mebusları oldular. Bu tarihten sonraki iki ay içinde siyasal canlanma yaşanmış ve İstanbul'da yaklaşık yirmi adet siyasi parti ve siyasi cemiyet kurulmuştur.⁽⁶⁾

12 Kasım 1918 günü bir Fransız tugayının törenle şehri işgal etmesi ve özellikle işgal kuvvetleri komutanı Fransız generalinin beyaz bir at sırtında bugünkü İstiklal caddesinden geçişi ile birlikte İstanbul'un Müslüman Türk halkı savaşın artık tam anlamıyla kaybedilmiş olduğunu anlamıştı. Ayrıca İstanbul'un işgali sırasında şehirdeki gayri müslim azınlıkların işgal kuvvetleri lehine yaptıkları tezahürat da direniş ruhunun ortaya çıkışında hızlandırıcı bir etki yaratmıştır. Ertesi gün, yani 13 Kasım 1918 günü, galip devletlerin 61 parçalık donanması limana demir atmış ve İstanbul'un iki yakası arasındaki deniz ulaşımının bir süre durmasına neden olmuştur. İşin ilginç yanı, Mustafa Kemal Paşa da 13 Kasım 1918 günü Haydarpaşa garında trenden iner. Mustafa Kemal Paşa'nın karşıya geçebilmek için uzun süre beklemek zorunda kaldığını ve limandaki zırhlılara bakarak "geldikleri gibi giderler!" dediğini biliyoruz.⁽⁷⁾

Yaklaşık bir ay içinde yaşanan bu hızlı değişikliklerin İstanbul'un Müslüman/Türk halkı arasında büyük bir umutsuzluk ve hayal kırıklığı yarattığını tahmin etmek zor değildir. Savaşın başladığı 1914 yılı ile 1918 Kasım ayları arasında cephe-den doğru düzgün haber alamayan, İttihat ve Terakki yöneti-

mi tarafından sürekli olarak yanlış bilgilendirilen ve 'nihai zaffer' aldatmacaları ile avutulan İstanbul halkı, 8 Ekim 1918 tarihinde son İttihatçı kabinenin istifasından 30 Ekim'de Mondros Mütarekesinin imzalanmasına ve 13 Kasım'da düşman zırhlılarının boğazın girişine demir atmasına kadar geçen yaklaşık bir ay içinde 'tam teslimiyet'i yaşamıştır. 1918 yılının Ekim ve Kasım aylarında yaşananlar, Osmanlı aydınları ve özellikle İstanbul'un Müslüman/Türk halkı için bir 'travma hali' olarak özetlenebilir. O günlerin eziklik, iülmüşlik, hınç ve iç acısı olarak özetlenebilecek duygusal iklimini en iyi anlatan edebiyat örneklerinden biri de Yahya Kemal'in '1918' başlıklı şiiridir:

Ölenler öldü, kalanlarla muzdarip kaldık
Vatanda hor görülen bir cemaatiz artık
Ölenler en sonu kurtuldular bu dağdağadan
Ve göz kapaklarının arkasında eski Vatan
Bizim diyâr olarak kaldı tâ kıyâmete dek.

Kalanlar ortada genç, ihtiyar, kadın, erkek
Harâb olup yaşıyor tâli'in azâbıyla
Vatanda düşmanı seyretmek ızdırâbıyla.

Vatanda korkulu rü'yâ içindeyiz, gerçek
Fakat bu çok süremez, mutlaka şafak sökecek.
Ateş ve kanla siler, birgün ordumuz lekeyi
Bu, insan oğluna bir şeyn [kara leke] olan, Mütâreke'yi.⁽⁸⁾

İttihat ve Terakki üst yönetiminin yurt dışına kaçmasından ve İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgalinden sonra, galip devletlerin muhakkak Ermeni kıyımının hesabını sormak üzere harekete geçecekleri ve Ermeni tehcirine katılmış olanlara karşı bir cezalandırma eylemine baş vuracakları tahmin ediliyordu. Bu noktada Osmanlı seçkinleri arasında sayılabilecek kişilerin ve bazı kurumların temsilcilerinin Ermeni tehcirine bulaşmamış olduklarını dile getirmek için çaba gösterdiklerini İstanbul basınından izlemek mümkündür. O günlerde herkes kendisinin veya sözcüsü olduğu kurumların Ermeni kıyımına katılmamış olduğunu vurgulamak için aşırı gayret göstermektedir. İstanbul basınında ortaya çıkan bu suçlama ve suçlu arama havası 1918 yılının Aralık ayında artık öyle bir noktaya gelmişti ki basında herkes eski defterleri karıştırıyor, nazırlar hakkında olur olmaz iddialar ileri sürülerek haklarında başyazılar yazılıyordu. Yenilgi, bozgun ve işgal havasının yaratmış olduğu şaşkınlık duygusu içinde herkes birini karalamakla meşguldü. Nihayet, Matbuat Umum Mü-

dürlüğü 2 Aralık 1918 günü yayınladığı resmi bildiri ile basın yayın organlarının 'son zamanlarda ardı arkası kesilmeyen heyecan verici yayınlarının memleketin yüksek çıkarları ile uyumsuz bir dereceye varmış olduğu'nu belirtilerek sansür heyetinin tekrar göreve başladığını duyurmuştu.

Mecliste tartışma: Biz bu savaşa neden girdik?

Osmanlı meclisinde Ermeni meselesi ile ilgili tartışmalar İttihat ve Terakki hükümetlerinden hesap sorulması amacıyla verilen önergelerle başlamıştır. 4 Kasım 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan Fındıklı'daki binasında toplandığında, Bağdat - Divaniye Mebusu Fuat Bey'in 28 Ekim 1918 günü verdiği önerge ile ilk suçlu arama çalışmaları başlar. Bu önergede Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Yüce Divan'a sevk edilmeleri isteniyordu.⁽⁹⁾ On maddelik önergede Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin ülkeyi yıkıma götüren icraatları şöyle sıralanıyordu: I. Dünya Savaşına sebepsiz ve vakitsiz girilmesi, savaş ilanından önce İtilaf devletleri tarafından yapılan önerilerin geri çevrilmesi ve Almanya'dan belli güvenceler almaksızın savaşa sürüklenilmesi, savaş esnasında sırf şahsi nedenlerle ve savaş ilminin kabul edemeyeceği çılgınca hareketlerle milletin hayat gücünün israf edilmesi, genel hukuk kurallarına ve Kanunu Esasinin ruhuna aykırı 'muvakkat kanunlarla' memleketin bir fecaat sahnesine dönüştürülmesi, savaşın gidişatının millettan saklanması, savaş yılları esnasında İtilaf devletleri tarafından yapılan münferid sulh tekliflerinin reddedilmesi ve böylece şimdiki meş'um sonuca yol açılması, savaş yıllarında karaborsa ve ihtikar yollarının açık tutularak bazı kesimlerin zenginleşmesinin sağlanması ve ülkenin iktisadi hayatının batırılması, hiçbir kanuna dayanmadan sansür uygulayarak basın özgürlüğünün kısıtlanması. Ancak bu önergenin 10. Maddesi doğrudan Ermeni tehcirine ve bu tehciri gerçekleştiren Teşkilat-ı Mahsusa'ya gönderme yaparak İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu konudaki icraatını şöyle özetliyordu:

"10. Dahili memlekette bir hercümerci idarî [idari karmaşa] vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım fetelere müzaheret ederek [kolaylık göstererek] ika eyledikleri fecaiye [gerçekleştirdikleri facialara] iştirak eylemesi."⁽¹⁰⁾

Aynı oturumda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi, İzmir Mebusu Vangel ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerden daha net ve somut iddialarla dolu yazılı bir soru önergesi geldi. Bu önergede eski İttihat ve Terakki hükümetlerinin icraatı hakkında yeni hükümetin yaklaşımı veya bu konularda hangi tedbirleri almayı planladığı soruluyordu. İttihat ve Terakki yöneticilerinin 'icraat-ı hükümet'i olarak sekiz maddede özetlenen cürümleri şunlardı:

"1. Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri [suçları] bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katil ve itlaf edilmiştir.

2. Laakal [en az] kırk asırdan beri memlekette medeniyetin âmili hakikisi olan Rum unsurlarından ikiyüz elli bin nüfus hududu Osmaniden tard edilerek [dışarı atılarak] malları müsadere edilmiştir.

3. Badelharb [savaştan önce] beş yüz elli bin Rum nüfus daha Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sevahil ve havali-sinde ve sair mahallerde katil ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasp edilmiştir.

4. Memlekette anasırı gayri müslime icrayı ticaretten men edilmiş ve ticaret yalnız erbabı nüfuzun [nüfus sahiplerinin] yeddi inhisarına [tekeline] terk edilmiş olmakla bu yüzden bütün efradı millet adeta soyulmuştur.

5. Mebusandan Zöhrap ve Varteks Efendiler ifna edilmiştir.

6. Arap kavmi necibine [asil Arap kavmine] karşı reva görülen sui muamelat şimdiki felaketlerin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir.

7. Seferberlik vesilesi ile teşkil edilen amele taburu efradından iki yüz elli bin kişinin açlık ve mahrumiyetten müteessiren telef olmalarına sebebiyet verilmiştir.

8. Harbi Umumiyye bila sebep [sebepsiz] girilmiş ve bu şerefi meşuma nailiyet için Bulgarlara memleketin bir cüzü de terk edilmiştir.

Failler hakkında Hükümeti Cedidenin malumatı neden ibarettir, işin mahiyeti hakkında ne tasavvur etmektedir ve ittihaz edebileceği tedabire ne vakit mübaşeret eyleyecektir? Bu noktaları Hükümeti Cedidenen sual ederiz"⁽¹¹⁾

Soru önergesinde ilk kez Ermeni tehciri ve genel olarak İttihat ve Terakki'nin azınlık karşıtı politikaları bu kadar açık bir biçimde meclis kürsüsünde dile getiriliyordu. Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi, Çatalca Mebusu Tokinidis ve İzmir Mebusu Vangel Efendilerin verdikleri bu soru önergesinin esas hedefi, 8 Ekim 1918 tarihinde istifa eden Talat Paşa kabinesinin yerine 14 Ekim 1918 tarihinde kurulmuş olan ve İttihat ve Terakki'nin "artçı kabinesi" olarak algılanan Ahmet İzzet Paşa kabinesini bu konuda tavrı almaya zorlamaktı.⁽¹²⁾ Ayrıca, Osmanlı Meclisi Mebusanında bulunan azınlık mebuslarının hedefi, iki gün önce İttihat ve Terakki üst yönetiminin ülkeden kaçmış olması olayını da kullanarak, bu önerge ile yeni hükü-

meti köşeye sıkıştırmak ve Ermeni tehcirine karışanların cezalandırılması konusunda hızlı hareket edilmesini sağlamaktı.

Türkler de mağdur oldu!

Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi'nin soru önergesine cevap vermek üzere söz alan Dahiliye Nâzırı ve İttihat Terakki Partisinin yerine kurulan Teceddüt Partisi başkanı Fethi [Okyar] Bey azınlıkların yaşadığı felaketlerden Türk unsurun payına da önemli şeyler düştüğünü belirterek söze başladı:

"Bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena gayet muzir bir takım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar mutazarrır olmuş [zarar görmüş] ise, sizi temin ederim ki Türk unsuru da aynı veçhile ve belki de daha fazla derecede mutazarrır olmuştur. Arzu ederdim ki Emanuelidi Efendi Hazretleri bu anasır meyanında, belki hepsinden ziyade, mutazarrır ve mağdur olan Türk unsurunu da ithal etmiş olsunlar."⁽¹³⁾

Böylece yaşanan felaketlerin genel bir özellik arzettiğini ve Müslüman/Türk unsurun da son yıllarda çok zulüm gördüğünü ve yıprandığını anlatan Dahiliye Nâzırı Fethi Bey, hükümetin gayesini şöyle özetliyordu:

"... Hükümetin ittihaz edeceği tarik [tercih edeceği yol] birdir: O da bilcümle anasıra bila tefriki cins ve mezhep [bütün unsurlara cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın], hürriyet ve müsavvâtı kamile [mükemmel eşitlik] bahş etmek ... Bundan mada [bunun dışında] şimdiye kadar yapılmış olan haksızlıkların Hükümetin vasaiti mevcudesi nispetinde [eldeki imkanlar ölçüsünde] tamiri, tağrib edilmiş olanların [gurbete yollanmış olanların] yerlerine iadesi, bunların hasaratı maddiyesinin [maddi hasarlarının] mümkün olduğu kadar tazmini, Hükümetin cümle-i maksadındandır. Ve bunun için icraata başlanmıştır. Fakat badema [bundan sonra] bu gibi ahvalin tekrerrir etmemesi, bu gibi ahvale kimsenin cesaret edememesi, bu gibi hareketlere cüret eden memurin ve sair efradı ahaliden olanların takibi de cümlei vazaimizden [toplu görevlerimizden] bulunmuştur."⁽¹⁴⁾

Dahiliye Nâzırı Fethi Bey'in cevabı üzerine tekrar söz alan Emanuelidi Efendi bir Osmanlı mebusu olarak çeşitli azınlık grupları ile ilgili olarak söz söyleme hakkının bulunduğunu hatırlattıktan sonra Fethi Bey'e şu cevabı veriyordu: "Buyur-

dular ki Türk unsuru da pek çok mağdur olmuştur ve bundan dolayı bendeniz beyanatta bulunmamı arzu ettiklerini söylediler. Bendeniz Rum unsurunun mağduriyetinden ne kadar müteessir olur isem Türk unsurunun mağduriyetinden de aynı surette müteessir olurum. Türk unsurunu zikr etmemekliğimin sebebi: Çünkü elyevm [bugün] hâkimiyet, Türk unsuru namına icra edilmektedir. ('inşallah da-ima' sadaları)"⁽¹⁵⁾

Dönemin Meclis Zabıtları okunduğunda göze çarpan bir konu da şudur: azınlık kökenli mebusların geçmiş hükümetlerin icraatını meclis gündemine taşıırken ve bu meclisin içinden çıkmış yeni hükümetleri yapılan zulüm ve yolsuzluklar hakkında siyasal tavrı almaya zorlamak için soru önergeleri verirken, İttihat ve Terakki yandaşı olan mebuslar da iç tüzüğün kendilerine verdiği imkanları kullanarak bu konuların tartışılmasını engellemeye çalışmış veya "geçmişte bazı kötü şeyler oldu, bu konuları açmayalım" tavrını sürdürmüşlerdir.

4 Kasım 1918 günkü celsede Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan, İzmir Mebusu Onnik İhsan ve Maraş Mebusu Agop Efendilerin verdikleri soru önergesi hükümeti bu konuda kesin tavrı almaya zorlayan nitelikteydi. Ermeni kökenli mebuslar tarafından verilen bu önergede İttihat ve Terakki yönetiminin 14 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı ve daha sonra 13 Eylül 1915 tarihinde çıkan Emval-i Metruke (terk edilmiş mal ve mülkler) hakkındaki kararnamelelerin yürürlükten kaldırılmasını ve sürülenlerin yerlerine dönmesine izin verilmesini gündeme getiriyordu. Bu önergede tehcir edilen Ermenilerin mallarının yerel eşraf arasında paylaşılmasını kolaylaştıran yasal düzenlemelerin anayasanın ruhuna tamamen aykırı olduğu belirtiliyordu. Soru önergesinin son kısmı gayet vurucu bir üslupla kaleme alınmıştı. Önergede, çıkarılan kanun ve kararnameler ile "memlekette söndürülen ocakların, tepelenen namus ve muazzezatin [izzet ve şereflerinin] ... ve failleri ile madum [yok olan] bunca tebaai Osmaniyenin [Osmanlı vatandaşlarının] eytam ve eramili hedri [boş yere ölmüş olan yetim ve dulları] ve gasp olunan servet ve mukaddesatları hakkında tecelliye adalet [adaletin yerine gelmesi] için acaba Hükümetimiz ne düşünmektedir?" sorusu ile hükümetin

bu konuda alınmış tedbirleri açıklaması isteniyordu.⁽¹⁶⁾

Bu soru önergesi hakkında Nalbantyan Efendi'nin yaptığı konuşmadan sonra diğer maddelere geçilmesini teklif eden oturma başkanı Hüseyin Cahit [Yalçın] Bey'in teklifi kabul edilir. Nalbantyan Efendi'nin itirazı üzerine Dahiliye Nazırı Fethi Bey kürsüye gelir ve hükümetin "tehcir edilmiş olanların mahallerine iadesi"ne çalışacağını, yalnız geri dönenlerin kendilerine bir mesken, bir sıcak çorba bulup bulamayacaklarının belli olmadığını ve bu nedenle işlerin yavaş yavaş halledilmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca yapılmış olan zulüm ve haksızlıklara sebep olmuş olan memurların bireysel düzeyde şikayet edilmesi gerektiğini hatırlatır.

Bu noktaya kadar tartışma azınlık kökenli mebuslarla hükümet üyeleri arasında cereyan ederken, ilk kez Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey söz alarak daha önceden soru önergeleri konuşulduğu için iç tüzük gereği kendisine söz verilmediğini belirtir. Aynı oturumda, önceden 8 maddelik soru önergesi vermiş olan Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi'nin önergesinde "sırf Ermeni oldukları için 1,000,000 çocuk ve kadının ve 550,000 Rum'un itlaf edildiğinden ve 250,000 bu kadar Rum'un tehcir edildiğinden bahsettiğini" hatırlatır. Böylece Ermeni sorunu ile ilgili tartışmaların vazgeçilmez unsuru olan "sayılar meselesi" Osmanlı meclisinde gündeme gelir. Mehmet Emin Bey, Ermeni

tehcirine karışanların araştırılıp cezalandırılmadığı sürece hükümete güven oyu vermeyeceği daha önceden belirtmiş olduğunu hatırlatarak şunları söyler:

"Bir haksızlığı diğer bir haksızlık ile izale caiz değildir. Ben Emanuelidi Efendi'yi burada pek mübalağakâr gördüm ve meselenin esasından da biraz inhiraf etmiş [sapmış] bulunduğunu anladım. Evet Efendim, bizim memurlarımızın bir çok Ermeni çoluk ve çocuklarını kestiklerini ben de söylüyorum. Ve malları da yağma edildi. Fakat bunun bir ibtidası [başlangıcı] var."⁽¹⁷⁾

Böylece işin başlangıcını göstermek amacıyla 1907 yılında Muş'ta savcı olarak görev yaptığı zamana ait gözlemlerini anlatan Mehmet Emin Bey o dönemde vurulmuş olan bir Ermeni komitacısının üzerinde çıkan evraktan anlaşıldığı üzere Ermenilerin her zaman bölgede nüfus yoğunluklarının yüksek olduğunu ispat etmek amacıyla çaba gösterdiklerini ve Emanuelidi Efendi'nin de bu sayılardan etkilendiğini belirtir. Ayrıca Emanuelidi Efendi'nin bu bağlamda mezalime uğrayan Türklerden neden bahsetmediğini sorar. Bu

noktada tartışmalar sertleşmeye başlar. Mehmet Emin Bey'in konuşmasına "meseleyi yeniden deşmeyelim" gibi müdahaleler olur. Daha sonra Mehmet Emin Bey, Rumların tehcir edilmiş olduğu iddiasının doğru olduğunu söyler, fakat onların da savaş sırasında Karadeniz kıyılarına yanaşan Rus gemilerinden silah ve mühimmat alarak eşkiyalık yaptıklarını ve "görülen lüzum üzerine" mecburi göçe zorlandıklarını anlatır. Bütün bu yapılanların "esassız" olmadığını hatırlatan Mehmet Emin Bey'in konuşması Artin Efendi'nin "Allah zalimleri kahr eylesin" sözü ve mebuslardan yükselen "Amin" sedaları arasında sona erer.

Mukatele mi, yoksa katliam mı?

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız tartışmaların yapılmasından dört gün sonra, 8 Kasım 1918 günü Ahmet İzzet Paşa kabinesi istifa eder ve yerine Tefik Paşa kabinesi kurulur. Sultan Vahdettin'in tam desteğini alan bu kabine içinde artık İttihat ve Terakki üyesi olan mebuslar yoktur. Yeni kabinenin kurulması İttihat ve Terakki mensupları arasında bir gerginlik kaynağı olmuş ve basında Hürriyet ve İtilaf partisine yakın kalemelerin eleştirisi dozu artmıştır.

18 Kasım 1918 günü Osmanlı Meclisinde yapılan oturumda yeni kurulan Tefik Paşa hükümetinin programı tartışılmaktadır. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan program barış ile ilgili olarak son derece genel bazı temennileri içermekte ve programda Ermeni tehcirine katılanlar ile ilgili olarak somut bir tedbir bulunmamaktadır. Bu oturumda söz alan Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi barış çabaları hakkında görüşlerini dile getirir. Yakında toplanacak olan Paris Barış Konferansına katılacak olan Osmanlı delegelerinin önüne gelmesi muhtemel olan Ermeni tehciri meselesini gündeme getirir:

"Yakında galip, mağlup her millet sulh masasının etrafında çevrilecek. Bendeniz diyorum ki: O masanın başına bizim elimiz boş gitmeyelim. Kendimizi müdafaa edecek, hukukumuzu muhafaza edebilecek bazı istihzarat [hazırlıklar] ile gidelim. Açık söyleyelim: Efendiler, biliyorsunuz ki Türk milleti aleml medeniyet ve aleml siyaset nazarında bugün bir müttehim [itham edilen] mevkiinde bulunuyor. (Hâsâ sadaları) ... Bugün ortada Osmanlı Tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayeti azime [büyük cinayet] vardır. Yerleri, gökleri titreten bu cinayeti azime, malumdur ki Ermeni katalidir, Ermeni faciasıdır. Türk milletini bundan müttehim tutuyorlar. Fakat asıl müttehim Türk Milleti değil, Türk Hükümeti ve veyahut idarei sabıkasıdır [geçmiş yönetimdir]. (Bravo sadaları) ... Ben diyorum ki: Türk Milletini itham ettikleri o cinayeti azime, idarei sabıka daha doğrusu, idarei çeteviye [çete yönetimi] tarafından

icra edilmiştir. Türklerin boynuna atılmış olan bu töhmet zincirinin en dehşetli halkası – ki Ermeni fecayı'dır – merkezde bulunan bir şirzime kalile [sesi çıkan küçük azınlık] ile, o şirzime kalilenin Vilayetta bulunan memurları; yani Valiler, mutasarrıflar, Kaymakamlardan, Jandarma Kumandanlarından, Polis Müdürlerinden tut da Jandarma neferine kadar Teşkilatı Mahsusası felan, falanı tarafından yapılmıştır ... Bütün bir milleti bir takım canilerin, mecnunların cürmü [suçu] ile itham etmek, bilmem amma, çetekâridir [çetecilik]. Bir millette böyle bir siyaset takip eden bir canı, beş canı bulunur; diye bütün milleti itham etmek doğru değildir. Bu usulu çeteviyedendir – başka tabir bulamıyorum." (18)

Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendinin İttihat ve Terakki yönetimini çeteye benzetererek yapılanları açıklamaya çalışması ve ayrıca Paris Konferansından önce bütün bu işlere karışanların cezalandırılarak konferans masasına 'eli boş' bir biçimde gitmemeyi önermesi mecliste büyük bir tartışmayı başlatır. Tartışma esnasında Sivas Mebusu Dikran

Barsamyan Efendi de yeni hükümetin bir an önce 'kılıç artığı' olarak adlandırılan Ermeniler için bir şeyler yapmasını ister. Daha sonra Muş Mebusu İlyas Sami Bey söz alarak bütün bu olan

bitenlerin ne anlama geldiğini açıklamaya çalışır:

"Efendiler; bu mesele bir katil mi idi, yoksa bir mukatele [karşılıklı öldürme] mi idi? Bunu huzurunuzda tesbit edeceğim. [Artin Boşgezenyan Efendi] Türkleri tenzih ettiler. Bütün efradı milleti tenzih ettikleri o cinayeti azimeyi, resmi bir ağızla ben de tekrar ile tesbitini rica ediyorum. Bu cinayet mi idi, yoksa mukatele mi idi? Bendeniz bütün vicdanımın sadasıyla bütün beşeriyete hitab ederek diyorum ki, talî mesaili [ikincil meseleleri], fûrûatı [dalları budakları], tafsilatı acı, elim, feci olmakla beraber, bunun mebadisini [başlangıcını], zannedirim ki kimse parmak basarak kayıt etmedi. Bu ahval mebedinde [başlangıcında] bir mukatele idi. Efendiler, bunları bilmek Meclis ve Hükümeti hazırza ve bütün beşeriyete lâzım ise müsaadenizle bendeniz de bu hakikatleri bütün açıklığı ile şurada arz edeyim. Yani sinirlenmeyin." (19)

İlyas Sami Bey, Ermeni milliyetçi hareketinin gelişimini özetledikten sonra, I. Dünya Savaşının başındaki Van isyanına sözü getirerek Van'da müslüman nüfusun yüzde yetmişinin mahvolduğunu anlatır. İlyas Sami Bey'e göre Ermeni komitelerinin giriştikleri isyan sonucunda, Ermenilerin "hükümeti Osmaniyenin kalb ve canına sapladığı şu silah, kendisi için de nefret ve istikrah ettiğim [tiksinidiğim] feci şekilde neticelen-

miştir" diyerek ayaklanmaya karşılık olarak Türk tarafının katliamlarla cevap verdiğini belirtir. Kısacası İlyas Sami Bey'e göre, karşılıklı katliam olmuş fakat bunu ilk olarak Ermeniler başlatmışlardır. İlyas Sami Bey ayrıca bu küstahlığa girişen "Müslüman, Ermeni kim olursa olsun, ejder gibi başı kesilecek, ezilecek adamdır, böyle kaydedilsin" diyerek iki taraftan da bu işlere karışanların cezalandırılmasını istemiştir.

İlyas Sami Bey konuşmasında İngiltere'de benzer bir isyan hareketi olsa ve İngiliz hükümetine karşı 'bir unsur ... ihanet etse, [İngiliz hükümetinin] yapacağı şey taş, demir güllerle yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu" diyerek yapılanların haklılığını savunmuştur. Bu noktada İngiltere'nin örnek verilmesi çok anlamlıdır, çünkü 1916 yılının Paskalya yortusu günlerinde İrlanda bağımsızlık hareketininin başlattığı bir ayaklanma sonucunda Dublin'in yönetimi bir süre isyancıların eline geçmiş ve daha sonra ayaklanma İngiliz kuvvetleri tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Zaten İlyas Sami Bey'in konuşmasının bu bölümünde, meclis sıralarından "İrlanda'da olduğu gibi" sadaları yükselmiştir.

Bu konuşma sonrasında biraz atışmalar olduktan sonra, Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi söz almıştır. İlyas Sami Efendi'nin Ermeni meselesinin Doğu Anadolu'da gerçekleşen bazı olaylar ve karşılıklı katliamlar ile sınırlı olduğu yolundaki iddialarından hareket ederek, kendisine şu soruyu yöneltmiştir:

"O zaman İlyas Sami Efendi'ye sorarım: orada bir çete çıksa ve vukuat yapsa [Doğu Anadolu'daki] o civar sekenesi [sakinleri] de bu vukuata iştirak etse ve tefferruata müteallik gayri meşru bir takım hareketlerde bulunsu, acaba böyle bir halin vukuu ta memleketin en ücra köşesinde bulunanların, mesela Edirne'de, İzmit'te ve sahilde bulunan üç Ermeniyeye varıncaya kadar umum Ermenilerin [yerinden] kaldırılıp imha edilmesini, namusunun büsbütün heder edilmesini, emlakinin müsadere ve yağma edilmesini icab ettirir mi? ... böyle bir halin vukuunu hükümetin görmesi ile umum Ermenileri mücrim [suçlu] ad-dederek bunlar hakkında böyle bir karar ittihaz etmesi [alması] ne dereceye kadar doğru idi? Acaba heyecana mı gelmişler? Eşhas [kişiler] ve aşair [kabileler] hiddet ve heyecana gelir, fakat hükümetlerin düsturu hareketleri [hareket ilkesi] daima adl ve itidalle idarei umurdur [adalet ve eşitlik ile işlerin idaresidir]."⁽²⁰⁾

Nalbantyan Efendi'nin konuşması hukuksal açıdan suçun bireyselliğinin hatırlatıldığı önemli bir müdahaledir. Konuşmasının sonunda Nalbantyan Efendi, "Benim evladımın cinayetinden dolayı beni hiçbir vakit hükümet asamaz. Kesemez, mahv edemez. Bu kabul olunamaz. Ermeniler buna sebebiyet verdi; demek katiiyen makulattan sayılamaz ve kabul olunamaz ... Bunların müsebbiblerini cezadide edeceğiz, heder olan mallarını iade edeceğiz. Bu

günlerde halen vahşilerin elinde duran menkuhalarını [nikahlı eşlerini], kızlarını, mini mini yavrucuklarını alacağız diye bir tezahür göstermeliyiz. Alemi medeniyete karşı hissiyatımızı, insaniyet hislerimizi ve mukaddesata karşı hürmetimizi göstermeliyiz" diyerek siyasi ve ahlaki bir tavrın beklentisi içinde olduğunu açıkça ortaya koyar.⁽²¹⁾ Tehcir kararının ülke düzeyinde yaygınlığı üzerinde duran Nalbantyan Efendi'nin konuşmasından sonra hükümet programı hakkında güven oylamasına geçilmesi için yeterlilik önermeleri verilmiştir.

11 Aralık 1918 günü yapılan toplantıda, Rum cemaatine mensup olan mebusların Anadolu ve Trakya'da savaş sırasında Rum nüfusun göçe zorlanması ve mallarının yağma edilmesi ile ilgili olarak Trabzon Mebusu Yorgo Yuvanidis Efendi ile Edirne Mebusu Mehmet Faik Bey arasında bir tartışma yapılır. Aynı celsede Meclisi Mebusanda Musul Mebusu olarak bulunan milli şair Mehmet Emin [Yurdakul] ateşli bir konuşma yapar.⁽²²⁾ Ermenilere yapılan kötü muameleyi Türklüğe izafe etmek isteyenlere itiraz eden milli şair, bu iddiaları Türklerin "milli seciyeleri" adına reddeder. Mehmet Emin Bey Türklerin de milliyetçilik akımına dahil olmak zorunda kaldıklarını, Türklerin de tarih ve edebiyatlarını öğrendiklerini, fakat Türk milliyetçilerinin sanat, ilim ve toplumsal dayanışma alanlarının dışına çıkmadıklarını belirtir. Her zaman olduğu gibi, konuşmasının sonunda Mehmet Emin Bey de esas mağdur olan kesimin Türkler olduğunu belirterek sözlerini şöyle bağlar:

"Binanaleyh efendiler, öteki muhterem, mağdur, mazlum vatan-daşlarımız hakkında arzetmiş olduğum davanın yanına, mazlum Türklerin davasını koyuyorum ve muhterem hükümetimizden bunlar hakkında ne yapmakta olduklarını soruyorum?"⁽²³⁾

Ertesi gün, yani 12 Aralık 1918 günü yapılan toplantıda, Türklerin de mağduriyetleri ile ilgili iddiaların tekrarlandığı bir noktada Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi tekrar söz alır ve Mehmet Emin Bey'e ve onun gibi düşününlere cevap verir:

"[Mehmet Emin Bey], biz mağduruz, Türkler de mağdur diyorlar. Fakat Türklerin mağduriyeti, Milleti hâkime şeklinde bir mağduriyettir ... Bir takım insanlar, [yani] Ermeniler hayvan sürüleri gibi öldürüldü. Elbette Türklerin mağduriyetini kabul ederim. Yan-lız, şekil itibarı ile [şekil bakımından] bir ulviyet [yücelik], bir de mezellet [alçaklık] var. Bunu herhalde kabul edelim. Türkler ser-hatlerde kahramanca öldüler, Ermeniler de mezelletle [alçaklıkla] öldürüldüler."⁽²⁴⁾

Burada Matyos Nalbantyan Efendi'nin altını çizmek istediği konu, Türklerin vatan savunması sırasında Çanakkale'de, Sarıkamış'ta, Filistin cephesinde ölmüş olmasının, yani savaş meydanlarında verilen kayıpların Ermeni kıyı-

mında hayatlarını kaybedenlerin durumu ile karşılaştırılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Ayan Meclisi'ndeki tartışmalar: Sorumlular kim?

21 Kasım 1918 günü toplanan Meclis-i Ayan'da, Jön Türk hareketinin en kıdemli mensubu ve yıllarca II. Abdülhamid'in baskı rejimine karşı Paris'ten muhalefet etmiş olan Ahmet Rıza Bey'in önergesi okunur.⁽²⁵⁾ Önergede Ahmet Rıza Bey I. Dünya Savaşına girilmesi ile ilgili kararının sorumluların bir an önce tahkikat komisyonu kurularak tesbit edilmesini isteyerek ve konunun genel hatları ile tartışılmasından öte somut olarak araştırılmasını ve sorumlularının Yüce Divan'a sevk edilmesini talep etmektedir. Önergede, "tehcir nâmı altında yapılan mezâlimin" araştırılmasını ve memlekette yaratmış olduğu kötü tesirlerin belirlenerek bu işlere karışanların yargılanması talep edilmektedir. Aynı önergenin son kısmında "bilcümle Osmanlılar hakkında birçok ef'al [filler] ve cinayât dahi irtikâb edilmiş ve bilhassa Arap, Ermeni, Rum vatandaşlarımıza şimdiye kadar Tarih-i Osmanide emsâli görülmedik [örneği görülmemiş] mezâlim icra olunmuştur" denilerek bunların Yüce Divan'da araştırılıp, bu işleri gerçekleştiren siyasi ekibin yargılanmasından önce, yapılan mezalimin bireysel suç olarak kabul edilerek savcılık yolu ile kovuşturulması ve sorumluların "pençe-i adâlete teslim edilmeleri" hükümetten istenmektedir.⁽²⁶⁾

Aynen Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi Ayan Meclisinde de zulüm ve kötü muamele görenler içinde Türklerin de bulunduğu, fakat Ahmet Rıza Bey'in önergesinde Türk unsurundan bahsedilmediği konusu üyelerden Topçu Feriki [Tümgeneral] Rıza Paşa tarafından dile getirilmiş ve "halbuki Türkler de anasır-ı saireden [diğer unsurlardan] daha az zulüm görmemişlerdir. Binanaleyh teklifimde ısrar ediyorum. Takrire [önergeye] 'Türkler' tabiri de de ilave edilmelidir" denmiştir.⁽²⁷⁾ Aynı celsede üyelerden Müşir Osman Paşa önce "zulmedenler kimlerdir?" sorusunu sorarak sözlerine başlamış ve kendi sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Bendeniz itikad ediyorum [inaniyorum] ki, zulmedenler, bizim İttihat ve Terakki komitecileridir. Türk milleti değil, Osmanlı milleti de değil, İttihat komitecileri ile diğer milletlerin komitecilerin müteakiblen [karşılıklı olarak] milletlere birtakım mezâlim icrâ etmişlerdir."⁽²⁸⁾

Meselenin genelleştirilmesi çabalarına karşı çıkan Ahmet Rıza Bey tekrar söz alarak önergesini anayasa hukuku çerçevesinde gayet net olarak tekrar özetlemiş ve şunları söylemiştir: "Hulasaten tekrar edeyim ki, ben memlekette cinayâtın faili olarak İttihat ve Terakkiyi veyahut diğer bir unsuru tanımam. Yalnız, Kuvve-i İcrâiyyeyi [yürütme erkini] tanımam. Kuvve-i İcrâiyyede İttihat ve Terakki yoktur. Harpten, cinayâtın Hükümet-i İcrâiyye mesuldur. Bir cemiyet-i hafiyye [gizli cemiyet] veya başkaları bu gibi ef'al-i cinâiyyeyi [cinayet fiillerini] teşvik etmiş ise, ona müsaade ettiğinden dolayı kabahat yine hükümetindir. Vazifesini ifa etmeyen hükümettir. Hükümet ise maatteessüf Türk hükümeti olduğu için, Türkün çektiklerini ortaya alenen koymadım. Evet, onlar da mazlumdur. O hükümet, Türke de acımamıştır."⁽²⁹⁾

2 Aralık 1918 tarihli celsede Meclis-i Ayan reisliğine yine Ahmet Rıza Bey tarafından tekrar bir soru önergesi verilir. Bu önergede 25 Kasım 1918 günü hükümete yapı-

lan müracaatta I. Dünya Savaşına girildiği günden 8 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar geçen süre içinde 'hükümet tarafından intisab edilen hatiat ve ceraim meyanında [hatalar ve cürümler bağlamında] katliam, aleni şekavet [düpedüz eşkiyalık], masuniyeti şahsiyeye [kişisel dokunulmazlığa] ve emval ve mesakine [mallar ve meskenlere] tecavüz gibi

bilumum Osmanlılar hakkında vukua gelen mezalim ve cinayattan dolayı' savcılık marifeti ile hangi işlemlerin yapıldığı sorulmaktadır.⁽³⁰⁾

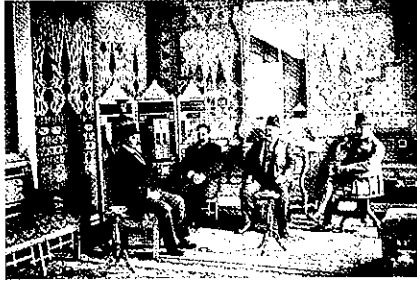
9 Aralık 1918 günü, Ahmet Rıza Bey'in soru önergesine cevap vermek üzere Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey Meclis-i Ayan'a gelir. Adliye Nâzırı öncelikle bu önergede ortaya çıkan suçlar ve suçlular hakkında genel bir sunuş yapar. Özellikle Ermeni tehciri konusunda işlenmiş olan suçların cinslerini sıralar. Bunlardan birincisi Yüce Divân'a yargılanması gereken devlet memurlarının işlediği suçlardır. İkincisi, siyaset erbabı tarafından işlenmiş olan suçlardır. Üçüncüsü ise, siyasetçiler ve devlet memurları dışında kalan kişilerin işlenmiş olabilecekleri suçlardır.

Ermeni tehciri sırasında yukarıda anlatılan suçları işlemiş 'normal' vatandaşlar hakkında savcılar tarafından soruşturma başlatılabilmesi için bu konuda şikayetlerin gerekli oldu-

ğunu veya savcılarının işlenen suçları önceden bilerek soruşturma açmasının mümkün olduğunu belirten Adliye Nazırı, devlet memurlarının ve siyasetçilerin ise ön soruşturma yapılmadan yargılanamayacaklarını hatırlatır. İttihat ve Terakki yönetimi tarafından çıkarılmış olan ve bazı küçük değişikliklerle günümüzde hâlâ geçerli olan "Memurin-i Mülkiyye-nin Muhakematına dair olan Kanun-u Muvakkat"ın özellikle beşinci maddesine göre, devlet memurlarının görevleri esnasında işlemiş oldukları suçlar öncelikle onların amirleri tarafından soruşturulmakta ve böylece sorgu yargıcının görevi amirler tarafından yerine getirilmektedir. Dolayısıyla Ermeni tehcirine karışmış olan devlet memurları hakkında soruşturma yapmak, bu geçici kanun sayesinde Adliye nezaretine bağlı olarak çalışan sorgu yargıçlarının ve savcılarının görev ve yetkilerinin dışında tutulmuştur.

Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey'in soruşturmaların ivedilikle yapılamamasında mazeret olarak ortaya sürmüş olduğu yasal engel gerçekten de hükümetin elini kolunu bağlayıcı niteliktedir. Bütün bunlara ilaveten, haklarında birçok iddiaların söz konusu olduğu devlet memurları hakkında bir kez amirlerin bulunduğu komisyon tarafından "kovuşturma yapılmasına gerek yoktur" türünden bir karar verildiği zaman savcılarının bu kararın üzerine gitmelerine imkan yoktur.

Ermeni tehciri ile ilgili olarak ortaya çıkan ve devlet memurlarının Ermeni tehcirinin uygulandığı şehirlerin ahalisi birlikte hareket ederek

suç işlediklerinin ortaya çıktığı durumlarda ise bunların soruşturulması ve suçluların yargılanması hangi merci tarafından yapılacaktır? Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey'in ifadesine göre, Osmanlı Yargıtayı (Mahkeme-i Temyiz) ile Danıştay (Şûrayı Devlet) arasında yetki konusunda bir türlü sona ermeyen uyuşmazlık vardır. Adliye Nezareti bu yasal boşluğu ortadan kaldırmak ve soruşturma sırasında ortaya çıkan engelleri aşmak amacıyla çalışmakta ve müfettiş tayin ederek soruşturmaların bir an önce tamamlanmasına uğraşmaktadır.

Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey'in üzerinde durduğu bir diğer nokta da, eğer bir kaymakam veya valinin görevi esnasında işlemiş olduğu suçlardan ötürü yargılanmasına

amirleri tarafından karar verilmiş ise, bu yargılama Osmanlı Yargıtayı'nın Ceza Dairesi tarafından yapılmaktadır. Örneğin, bir Vali görevi sırasında kötü yönetim, baskı ve zulümden uygulamış ve bundan ötürü o şehirde 100 veya 200 kişilik bir grup kendisinden şikayetçi oluyor ise bunların toplanıp Osmanlı başkentine gelmeleri şikayetlerini bizzat ortaya koymaları ve şahitlerin İstanbul'da dinlenmesi gerekmektedir ki bu da son derece uzun bir süreçtir ve yargılanmayı fiilen imkansız hale getirmektedir. Adliye

Nâzırı Haydar Molla Bey bu konuda Meclis-i Mebusan'a yasa tasarısının verildiğini ve memurların yargılanmasının merkezde değil de, eskiden olduğu gibi yerel bida-yet mahkemelerinde yapılmasının hükümet tarafından önerildiğini anlatmaktadır.

Görüldüğü gibi, Ahmet Rıza Bey'in soru önergesi ve Adliye Nâzırının yaptığı açıklamalar sonucunda İttihat ve Terakki yönetiminin yaptığı yeni düzenlemelerle son dönem Osmanlı yasal düzeninin Ermeni kırımını gibi bir meseleyi yargılamaktan ve sorumlularını cezalandırmaktan aciz olduğu ortaya çıkmaktadır. Her zaman olduğu gibi, tehcir gibi yüzbinlerce kişiyi ilgilendiren bir olayda sorumluları ortaya çıkaracak yasal süreçler sistemde yapılmış olan birkaç küçük müdahale sonucu tıkanıklığa uğratılmış ve devlet memurlarının her bakımdan dokunulmazlıkları güvence altına alınmıştır.

Ermeni kırımına karşı direnen Osmanlılar

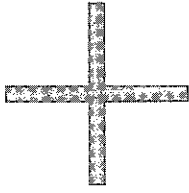
Mütareke günlerinde Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda yapılan konuşmalardan bir tanesi de günümüzde Ermeni meselesi ile ilgili tartışma ve açıklamalarda hiç gündeme gelmeyen bir tema ile ilgilidir. Bu da İttihat ve Terakki yönetiminin almış olduğu tehcir kararına ve onun ardından gündeme gelen Ermeni kırımına karşı direnenlerle ilgilidir. Günümüzde Ermeni sorunu ile ilgili yazılıp çizilenlerde tehcir emrine karşı gelen veya işleri ağırdan alarak direnen Osmanlı yerel yöneticilerinden ve bu kararı dini, ideolojik ve kültürel nedenlerle uygulamak istemeyen kişi ve topluluklardan nedense pek bahsedilmez. Sanki yüzbinlerce Ermeni'nin yerlerinden yurtlarından edilmesi tüm Osmanlı yurttaşları ve devlet memurları tarafından onaylanmış ve buna karşı ülkede pek direnen olmaması gibi bir hava hakimdir yazılanlarda. Halbuki 18 Kasım 1918

günkü celsede, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi'nin mecliste yaptığı konuşmada hem tehcir kararına direnenlerin sergilenmesi ve hem de direnişin hangi duygu ve düşüncelerin devreye girmesi sonucunda biçimlendiğinin anlaşılması açısından çok önemlidir: "Ben çok halim, selim, hamiyetkar, insaniyetşiar [hümanist], dindar Türkler bilirim ki o fecayi zamanında benimle beraber kan ağlamışlardır. Ve bunu yapanlara lanethan olmuşlardır. (Bravo sedaları) Bunu yapan yalnız efrad [bireyler] mı? Öyle şehirler vardır ki onlar, halis muhlis Türk şehirleridir; bu şehirlerin Müslüman ahalisi, biçare Ermeni vatandaşlarını bu tehcir zulmünden kurtarmak için Hükümetin vermiş olduğu emre, Memleketçe muhalefet etmiştir. Fakat o verilen zalim emri bu veçhile [bu şekilde] ortadan kaldıramamışlar ve her kim Hükümetin emrine, icraatına muhalefet ederse onları kapısının önünde asmak gibi hareket karşısında bilahere [sonradan] bu zalimane emre serfuru etmişlerdir [baş eğmişlerdir].

İşte Erzurum ahalisi, öyle şehirler vardır ki, kendi hemşehrileri olan

Ermenileri himaye ettikten sonra, her taraftan oraya sevk edilen mazlumlara bakiyetüssuyufunu [kılıç artıklarını] da himaye etmişlerdir. İşte Konya, işte Konya'nın halis, muhlis Türk, öz yavuz Türk olan dindar, mütehaşşid [yardım için koşan] Müslümanları!"⁽³¹⁾

Halep Mebusunun son sözleri Konya Mebusu Ali Haydar Bey tarafından "Teşekkür ederim, Artin Efendi" sözleriyle kesilmiştir. Yukarıdaki paragrafta genellikle bir şehirdeki koruma duygusu gelişmiş ve hümanist bireylerden ve topluluklardan bahseden Artin Efendi, aynı konuşmada bu kez Ermeni tehcirine direnen kamu yöneticilerini anlatmaya başlamıştır: "Ben öyle bir Vali bilirim ki, kendi bulunduğu vilayetin ahalisini himaye ettikten sonra oraya iltica eylemiş biçare Ermenileri de himaye etmiştir. Sahibi kemal ve celal bir Vali! ... Bendeniz Allahın insana bahşetmiş olduğu en âli bir meziyet olan merhamet lutfuna mazhar bir Vali biliyorum ki, bu cinayeti icra eylemekten ise ebediyyen memuriyete veda etmiştir. Emsal ve akranına faik [benzerleri ve yaşatla-

değer katıyoruz

Dünya değişiyor. Yeni yüzyılla birlikte yeni teknolojiler ve yeni anlayışlar da hayatımıza yerleşiyor.

Bu yüzyılda başarı için iletişimimizi güçlendirmeli, dünyayla bütünleşmeli ve yeni teknolojilerden daha fazla yararlanmalıyız.

Bnet, iş yaşamınızı kolaylaştıracak, çalışma sisteminizi hızlandıracak iletişim teknolojilerinin tümünü hizmetinize sunuyor.

Siz de daha güçlü bir iletişim ağı kurmak, çalışma ortamınızı daha verimli hale getirmek için Bnet'le tanışın...

Hedefimiz hem size, hem de ülkemize artı değer katmaktır.

Bizimle çalıştığınızda doğru teknolojinin ve doğru partnerin size de artı değer kattığını göreceksiniz.

Çözümlerimiz hakkında daha detaylı bilgi almak için lütfen (0212) 288 6200' i arayınız ya da www.bnet.net.tr' yi tıklayınız.

BNET
bnet.net.tr

rından üstün] ve âli [yüksek] bir mutasarrıf⁽³²⁾, ibrazı hamiyette [koruma duygusunun ortaya konulmasında] hepsi ile müsabaka etmemiştir. Bunların isimlerini sayarak sözü uzatmaya lüzum yoktur. Fakat bunların sayısı madud ve muayyendir [sınırlı ve bellidir]. Bunlara mukaabil [karşın] çok zalim Valiler ve mutasarrıflar vardır."⁽³³⁾

Zalim valilere örnek olarak mecliste yapılan tartışmalarda Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin ve onunla birlikte çalışan yerel yöneticilerin adı geçmektedir. Örneğin Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, 11 Aralık 1918 günü yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

"Ordu kazasında bir Kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü. Vali Cemal Azmi'nin de aynı muameleyi yaptığını işittim. Oraya kadar gidemedim. Ordu kazasından dönmeye mecbur oldum. Buraya gelir gelmez meşhudatımı [şahit olduklarımı] Dahiliye Nazırına söyledim. O vakit müfettiş gönderdiler ve Kaymakamı azl ettiler. Tahtı muhakemeye aldılar. Fakat Vali hakkında bir şey yaptıramadım. Belki üç sene uğraştım, fakat olmadı."⁽³⁴⁾

Ermeni Tehciri sırasında yaptığı zulüm ile meşhur olan valilerden biri de Diyarbakır valisi Dr. Reşid Bey'dir. O günlerde çocuk yaşta olan Abidin Nesimî Bey de anılarında 1919 yılında Ermeni tehcirine karıştığı için İstanbul'da yargılanan ve idama mahkum olacağını anlayarak hapisten kaçtıktan sonra hayatına son veren eski Diyarbakır valisi Dr. Reşid Bey'in Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimî Bey'i önce Diyarbakır'a davet ettiğini ve yolda Teşkilatı Mahsusa üyelerinden Çerkes Harun'un çetesi-ne pusu kurdurarak öldürttüğünü şöyle anlatmaktadır:

"Dr. Reşid'in ... Diyarbakır valiliği sırasında faili bulunamayan birçok cinayetler olmuştur. Bunların içinde en önemlileri Basra valisi Ferit'in, Müntefek Mutasarrıfı Bedi Nuri'nin, Lice Kaymakamı babam Hüseyin Nesimî'nin Beşiri Kaymakam vekili Sabit'in, gazeteci İsmail Mestan'ın vb. öldürülmeleridir. Bu öldürülenlerin hemen hepsi sosyalist veya filantrop (iyiliksever) kişilerdi. Bu Çerkes jandarma ekibi ve milis Kürtler olan Bedirhâni, Millî, Karakeçili aşireti mensuplarıyla Ermeni tehcirinin gerçekleştirilmesi imkansızdı. Çünkü bu kadro bir yağma ve talan kadrosudur. Bu yüzden bu kadro tehciri yapamamış, onu katliama dönüştürmüştür. Yağma ve talanı gerçekleştirmeye muhalefet edecek idari kadronun da tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla bu kadro yukarıda adı geçen

kişilerin de tasfiyesini zorunlu görmüştü."⁽³⁵⁾

Oğlu Abidin Nesimî'nin anılarından anlaşıldığı kadarıyla, Hüseyin Nesimî Bey ve yöredeki diğer birkaç kamu yöneticisi Ermeni tehciri sırasında Teşkilatı Mahsusa üyelerinin yağma ve talan yapmalarına izin vermedikleri için Diyarbakır valisi Dr. Reşid Bey'e bağlı çeteler tarafından öldürülmüşlerdir.⁽³⁶⁾ Osmanlı meclisindeki tartışmaların en önemli özelliği Ermeni tehcirine muhalefet etmiş olan inanç sahibi ve onurlu Osmanlı bürokratlarının varlığını ortaya koymuş olmasıdır.

Sonuç: 'Korkunun gerçekliğini' düşünmek

Bu kısa yazıda 1918 yılının çok özel koşullarında Ermeni tehciri ile ilgili olarak Osmanlı Meclisinde yapılan tartışmaları özetlemeye ve bu tartışmaları çevreleyen siyasal ve duygusal ortamı anlatmaya çalıştım. Osmanlı Meclisinde tartışan tarafların Ermeni tehcirini bilfiil yaşayan görgü tanıklarından oluştuğunun altını çizerek bazı tespitleri yapmakta yarar görüyorum:

1. Her şeyden önce, Osmanlı Meclisinde bu konuyu tartışan Müslüman veya gayri

Müslim kökenli mebuslardan hiç biri "bu iş olmamıştır, söylenenlerin hepsi yalandır" gibi bir tavır içine girmemişlerdir. İlk anda, konunun başında ve mecliste dile getirilmesinin önüne yasal engeller de konmamıştır. Ancak konunun daha ayrıntılı olarak tartışılması ve sorumluların cezalandırılması için bastıran Ermeni ve Rum kökenli me-

busların önermeleri meclis iç tüzüğü'nün verdiği imkanlar ölçüsünde engellemelerle karşılaşmıştır. İttihat Terakki kökenli mebusların çoğunlukta olduğu bir mecliste bunların olmasını da olağan karşılamak lazımdır.

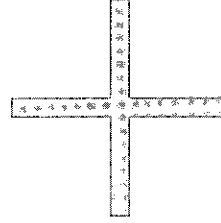
2. Yine görüyoruz ki, günümüzde Ermeni kırımı ile ilgili tartışmalarda dile getirilen birçok yaklaşım ilk olarak Osmanlı meclisinde gündeme gelmiştir. Bir yandan İttihat Terakki kökenli mebusların "ama Türkler de öldü" tipindeki yakınmaları, diğer yandan da azınlık kökenli mebusların katliam sorumlularını "çete yönetimi" olarak adlandırmaları ve cezalandırılmalarını talep etmeleri de aynı çatı altında dile getirilebilmiştir. Bu sonuç, Osmanlı meclisindeki mebusların bu denli önemli bir konuyu tartışırken bile soğukkanlılıklarını kaybetmediklerini göstermektedir.

3. Günümüzde Ermeni meselesi ile ilgili yapılan tartışmalarda iki kutup ortaya çıkmaktadır: bir yanda bütün olan bitenin önceden planlanmış bir "soykırım" olduğunu savunanlar; diğer yanda ise yüzbinlerce insanın yerinden yurdundan edilmesini "savaş şartlarının gereği olan basit bir idari tedbir" olarak açıklamaya çalışan görüşler ortaya çıkmaktadır. Birbirinden "siyah ve beyaz" olarak ayırmış bu kutuplaşma içinde, akademik tartışmayı sürdürmek neredeyse imkansız olmaktadır. Bu ortamda, "gerçeklerin gri alanlarda gizli" olduğunu düşünen sosyal bilimcilerin sesi kısılmakta ve neredeyse "Hıyaneti Vatanıye" kanunundan yargılanmaları istenmektedir.⁽²⁷⁾ Maalesef bu konu içeride layıkıyla tartışılmadığı zaman, dışarıda böyle konularda karar alma ehliyeti olmayan kişilerin bulunduğu siyasal platformlarda – örneğin, Fransız Parlamentosu! – mesele

tartışılarak karara bağlanmaktadır. Bu noktada kendi kendimize sormamız gereken sorular şunlardır: Bugün bu konuyu, 1918 yılında dedelerimizin tartıştığı biçimde soğukkanlı olarak tartışmamızı engelleyen politik, akademik ve psikolojik sebepler nelerdir? 1918 yılında Osmanlı meclisinde İttihat Terakki listesinden seçilmiş mebuslar ülkeyi savaşa sürükleyen - ve deyim yerinde ise "koskoca bir imparatorluğu batıran" - kişilerden hesap sorulmasını talep ederken, bugün bizlerin Ermeni tehcirini gerçekleştiren siyasal kadroların eylemlerini sorgulama aşamasında elimizi tutan nedir? Acaba aradan seksenbeş yıl - veya üç nesil! - geçtikten sonra ülkemizde İttihat ve Terakki üst yönetimini kayıtsız şartsız savunma ihtiyacının ortaya çıkmasını nasıl açıklayabiliriz? Bugün, 1918 yılında tarihçi Ahmet Refik Bey'in dediği gibi, 'Türklerden ve Ermenilerden

internet

Internet teknolojilerinden tam anlamıyla yararlanabilmek için her türlü bilgiye kesintisiz ve hızlı ulaşabilmemiz, iletişiminizi rahat ve sorunsuz bir biçimde kurabilmeniz gerekiyor.

Kurumsal veya bireysel internet bağlantınızdan beklediğiniz bu verimi alabilmeniz için internet servis sağlayıcısı seçiminiz büyük önem taşıyor.

Bnet, Türkiye'de internet erişimi ve telekomünikasyon hizmetleri için tasarladığı altyapısını hem kurumların hem de bireysel kullanıcıların hizmetine sunuyor. Bnet ile çalıştığınızda hem interneti maksimum performansla kullanabileceğiniz, hem de Bnet'in sunduğu diğer tüm telekomünikasyon teknolojilerine bir adım daha yaklaşmış olacaksınız.

Türkiye'nin en güçlü ve ölçeklenebilir altyapısına sahip olmamız, dünyayla yarışabilecek teknik donanımımız, nitelikli ve profesyonel kadromuzla şimdi erişim daha hızlı, iletişim 7 gün, 24 saat daha kolay.

Bnet iletişiminizi kolaylaştıracak yeni nesil çözümler sunuyor, yaşamınıza artı değer katıyor.

Çözümlerimiz hakkında daha detaylı bilgi almak için lütfen (0212) 288 6200' ı arayınız ya da www.bnet.net.tr' yi tıklayınız.

BNET
b n e t . n e t . t r

elim bir surette hayatlarına nihayet verenler için ruhum eşit olarak ızdırap doludur' sözünü söyleyebilmek neden bazılarına çok zor gelmektedir?

Bu noktada, Lübnan'da iç savaşı yaşamış ve daha sonra yazdığı romanlarla dünya çapında ün yapmış bir sosyolog olan Amin Maalouf'un Balkanlar ve Orta Doğu'daki emik çatışmalardan kalkınarak kaleme aldığı son kitabından bir bölümü dikkatinize sunmak istiyorum: "Her yeni etnik katliamdan sonra, insanların nasıl böyle korkunç şeyler yapma noktasına geldiğini kendi kendimize haklı olarak soruyoruz. Bazı şiddet boşalmaları bize anlaşılabilir geliyor, mantıklarını çözemiyoruz. O zaman da katliam çılgınlığından, köklerden gelen, kalıtsal kan dökme çılgınlığından söz ediyoruz. Ama binlerce, milyonlarca katil varsa, olaylar bir ülkeden ötekine farklı kültürlerin göbeğinde, her dinden inananlar arasında olduğu kadar hiç inanmayanlar arasında da kendini gösteriyorsa, artık buna 'çılgınlık' demek yetmeyecektir. Rahatça 'öldürme çılgınlığı' dediğimiz şey, 'kabilelerini' tehdit altında hissettiklerinde hemcinslerimizin katliamcılara dönüşme yatkınlığıdır. Korkma ve güvensizlik duygusu her zaman akılcı gerekçelere dayanmaz, abartıldığı hatta paranoyaya dönüştüğü de olur; ama bir halkın korkmaya başladığı andan itibaren dikkate alınması gereken şey, bu tehdidin gerçekliğinden çok korkunun gerçekliğidir."⁽³⁸⁾

Bugüne kadar çevremizde müdahil olduğumuz veya seyirci kaldığımız çatışmaları hep "tehditin gerçekliği" açısından ele aldığımız aşikar. Ama Maalouf'un sözlerine kulak vererek, bugün tehdit olarak algıladığımız bazı şeylerin sadece bizim korkularımızdan kaynaklanmış olabileceğini bir an için düşünelim! Belki de ilk olarak bizleri neyin bu kadar korkuttuğunu keşfedeceğiz. Ve böylece, korkunun o günden bugüne kadar iliklerimize nasıl işlediğini ve bizim gıyabımızda işleyen bir sistem haline geldiğinin farkına varacağız. Unutmayalım, dünyada milli marşı "Korkma!" sözcüğü ile başlayan tek ulus biziz.

Cesaretle "bizi biz yapan" korkularımızın üzerine gitmemiz ve artık büyüdüğümüz konusunda önce kendi kendimizi ikna etmemiz gerekiyor. İçimizde sürekli karabasan üreten ve iliklerimize işlemiş olan korkuların saltanatını yıkmamızın başka çaresi de yok galiba. Bunu becerdiğimiz zaman, bu ülkede Ermeni meselesi dahil her şeyi soğukkanlılıkla tartışacak olgunluğa ulaşılacağını düşünüyorum.

Doç. Dr. Ayhan Aktar

M.Ü.Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Dipnotlar

- 1- Ahmet Refik [Altınay], İki Komite, İki Kitâ. Yayına hazırlayan: Hamide Koyukan. Ankara: Kebikeç yayınları, 1994. s. 8
- 2- İbid.
- 3- Ermeni meselesi ile ilgili yeni çalışmalar için bkz. Taner Timur, Türkler ve Ermeniler: 1915 ve sonrası. Ankara: İmge yay, 2000. Ayrıca, Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. Ankara: İmge yayınları, 1999. Resmi görüş için bkz. Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara: TTK, 1983.
- 4- Alman denizaltısı ile kaçan İttihat ve Terakki yöneticileri şunlardır: Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, eski polis md. Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaettin, Cemal Azmi. Bu kişiler daha sonra Ermeni tehcirinden birinci derece sorumlu tutulacaktır. Bkz. Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki. İstanbul: Gerçek yayınları, 1980. s. 311.
- 5- Orhan Koloğlu, 1918: Aydınlarımızın Bunalım Yılı – Zaferi Nihal'den Tam Teslimiyete. İstanbul: Boyut Kitapları, 2000. s. 60
- 6- İbid. s. 70
- 7- İbid. s. 325
- 8- Yahya K. [Beyatlı], Kendi Gök Kubbemiz. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayını, 2000. s. 79
- 9- Aynı celsede Fuat Bey'in önergesi kabul edilmiş ve araştırma – soruşturma komisyonu olarak çalışacak beşinci şube tayin edilmiştir. Bu soruşturmanın ve daha sonra yapılan yargılamanın zabıtları için bkz. Osman Selim Kocahanoglu (der), İttihat – Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918 – 1919). İstanbul: Temel Yayınları, 1998.
- 10- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre 3, İçtima senesi 5, Cilt 1. Ankara: TBMM Basımevi, 1992. s. 103
- 11- İbid. s. 109
- 12- Ahmet İzzet Paşa kabinesinin kuruluşu ve Sultan Vahdettin'in bu kabineye yaklaşımı için bkz. Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele. İstanbul: Cem yayınları, 1976. S. 27-34
- 13- İbid.
- 14- İbid.
- 15- İbid. s. 111
- 16- İbid. s. 112
- 17- İbid. s. 115
- 18- İbid. s. 141
- 19- İbid. s. 157
- 20- İbid. s. 161
- 21- İbid.
- 22- Mehmet Emin Bey'in 1897 yılındaki Türk – Yunan Savaşı sırasında yazdığı "Cenge giderken" başlıklı şiiri Türkçülük hareketinin ilk manifestolarından biridir: "Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur. Sinem, özüm ateş ile doludur. İnsan olan vatanının kuludur. Türk evlâdı: evde durmaz; giderim!" Bu dizelerin şairi olarak "milli şair" ünvanını alan Mehmet Emin Yurdakul 1869 ile 1944 yılları arasında yaşamıştır.
- 23- İbid. s. 292
- 24- İbid. s. 317
- 25- 1876 Anayasa'sının 60. maddesine göre, üyeleri doğrudan doğruya Padişah tarafından atanan ve toplam sayısı Meclis-i Mebusan'ın üye tam sayısının üçte birini geçmemek oluşturan Meclis-i Ayan bir üst meclis işlevini görür. Senato gibi çalışır.
- 26- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi. Devre: 3, İçtima senesi: 5, 1nci Cilt. Ankara: TBMM Basımevi, 1990. S. 117.
- 27- İbid. s. 118
- 28- İbid.
- 29- İbid. s. 119
- 30- İbid. s. 151
- 31- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi. Devre 3, İçtima senesi 5, Cilt 1. Ankara: TBMM Basımevi, 1992. s. 141
- 32- Tanzimattan sonra kurulan Vilayet ile Kaza arasındaki idari birimin yöneticisi
- 33- İbid. s. 141
- 34- İbid. s. 300
- 35- Abidin Nesimi, Yılların İçinden, İstanbul: Gözlem yayınları, 1977. s. 39-40
- 36- Yukarıda isimleri sayılan yerel yöneticilerin ölümü ile ilgili suçlamalara Dr. Resid Bey tutuklu olduğu sırada kaleme aldığı anılarında cevap vermiş ve kendisini savunmuştur. Bkz. Dr. Resid, Dr. Resid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara. Yayına haz. Ahmet Mehmetefendioğlu. İstanbul: Arba yayınları, 1993.
- 37- Bu bağlamda, Sabancı Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Halil Berktaş'ın 9 Ekim 2000 tarihinde Radikal gazetesinde Neşe Düzel ile yaptığı mülakatın yayınlanmasından sonra basında çıkan bazı yazılar ve ABD'deki Türk lobbiesinin başlattıkları imza kampanyalarında ortaya çıkan anti demokratik ve ırkçı hava endişe vericidir.
- 38- Amin Maalouf, Ölümçül Kimlikler. İstanbul: YKY, 2001. s. 28 - 29

Semtler, sokaklar, kiliseler, okullar...

Arman Tayran

Doğu'da bir gece

Latif bir hava çepeçevre sarmaktadır bütün şehri,
Pek hoş bir meltem okşamakta sihirli selvileri,
Yıldızlar ise, bir tebessümle selamlar gökteki zarif perileri,
Boğaz dersin, sallar bir beşik gibi, göğsündeki o sakın kayığı...
Boğazın hurileri, açılıp saçılan pek güzel peri kızları,
Yavaşça mırıldanmakta sahilin kumları üstünde:
Evet, işte bu saat, denizin kabarıp taşıdığı, sevgi ve şarkıyla dolduğu bir zaman,
Evet, öyle bir zamanki kalplerde de, sular misali, burulma ve tasadan eser yok.
Ta yukarılarda, gök kubbesinde yer almış altın sarısı gözleriyle yıldızlar,
Pırıl pırıl yanmakta ve gülümsemekte, uykudaki melekler misali,
Ve altın, gümüş ve ateş al renkli dalgaların üstünde
Birkaç yelkenli, adaya yönelik beklemekte...
Ve ben, göğüs hareketsiz kendinden geçmiş benliğimle, dalmaktayım çok uzak alemlere,
Tam o sırada dalgaların çok derinden gelen ahengine uyarak,
Birden ta uzaklarda birtakım hıçkırıklar duyar gibi olurum...
Ve pek yaygın bir hüznün sarar çepeçevre bu şehri.

Hraçya Surenyan*

*. Pangaltı Mhityan okulunda ilk öğrenimini gördükten sonra, Paris Sorbonne Üniversitesi'nde eğitimini tamamladı. İstanbul'da duyduğu özlemi Paris'te kaleme aldığı şiirlerle gidermeye çalıştı. 1914'te İstanbul'a döndü. 1915'te çıkan kanlı tehcir ka-
nununun uygulanışı sırasında, ardında şiirlerde ölümsüzleşen bir İstanbul bırakarak sürüldüğü taşra yollarında öldü.

Latince kökenli 'Pentimento' sözcüğü, uluslararası resim dilinde; eski bir tablonun zaman içinde çatlayıp dökülen boyları arasından yer-yer belirginleşip, üstteki resim ile alttaki resmin birbirine karışarak verdiği görüntüyü ifade eder. İstanbul'u bir tablo olarak düşünürsek, yedi tepesinde yetmiş kültürün birlikte yaşadığı bu kentteki Ermeni geçmiş, bugün karşımızda bulunan tablonun yer-yer çatlayıp dökülmüş boyları altından gözümüze çarpan bir pentimento oluşturmaktadır...

Dünyanın en büyük imparatorluklarına başkentlik eden İstanbul, farklı kültürlerin yanı sıra, zaman içinde Batı Ermenileri için de önemli bir yaşam merkezi olmuştur. İstanbul, 20. yüzyıl başlarına kadar bir çok alanda katedilen önemli gelişmelerle birlikte, tüm İstanbullular için olduğu kadar burada yaşayan Ermeniler için de büyük umutlar vaat ediyordu. Günümüzde artık 50-60 bin kadar Ermeni'nin yaşadığı kent, burada yaşamış Ermenilerin kültürel ve sanatsal alanlarda geliştirdikleri yükseliş devirleri ile tüm Ermeni dünyasında özel bir önem arz ediyor. Zamanın ve koşullarının tüm acımasızlığına rağmen, İstanbul'un sokak aralarında bu

gün dahi, Ermenilerin geçmişte kalan o şaşaalı izlerine rastlamak mümkün. Kentin Ermeni geçmişi, Konstantinopolis'in ilk kuruluş dönemlerine kadar uzanır. 5. ve 6. yüzyıllarda burada Ermeni asilzadelere rastlamak mümkündür. Zira Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'de Ermeni kökenli yüksek düzeyde asker ve kumandanların bulunduğu bu dönemde küçük bir dinsel Ermeni cemaati de bulunuyordu. 711-713 yılları arasında

Pilibigos Vartan'ın ardından, 813-820 yıllarında V. ve 886-912 yıllarında ise VI. Leon bu kentte imparatorluk yapmış Ermeni krallarından bazılarıydı. XI. yüzyılda ise Ermeni kökenli büyük Basil'in imparatorluğu döneminde, kente daha çok Ermeni gelmeye başladı. Kentleşme alanında birçok gelişmenin yaşandığı bu dönemde birçok yeni kilise inşa edildi, eskileri ise tamir edilerek onarımdan geçirildi. Bizans müverrihlerinden Cedrenus ve Glycas'ın kayıtlarına göre 986 yılında İstanbul'da şiddetli bir deprem olmuş ve Ayasofya Kilisesi ağır hasar görmüştü.

Bunun ardından Ermenistan'dan getirilen, dönemin önemli mimarlarından Dırtad, Kilise'yi yeniden onararak halkın hizmetine sundu. 1453 yılında Konstantinopolis, Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildiğinde Ayasofya Kilisesi, İstanbul'da camiye çevrilen ilk kilise oldu.

Galata...

Fetihten önce, Galata'da 1360 yılında inşa edilen Surp Sarkis Kilisesi çevresinde, yerleşik Kırım kökenli tüccar ve zanaatkarlardan oluşan saygın bir Ermeni cemaati bulunuyordu. Fetih sonrası Fatih Sultan Meh-

met'in Bursa'dan İstanbul'a davet ettiği Ermeni Patrikliği'nin yanı sıra, Anadolu'dan getirdiği tüccar, sanatçı ve zanaatkarlardan oluşan yeni Ermeni nüfusunun etkisi ile İstanbul'daki Ermeni cemaati için yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönemde Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan getirilen "Yakışıklı Ara'nın" torunları olan Ermeni delikanlılar, İstanbul'da yazılmış şiirlerden birinde şöyle tasvir ediliyor: "Kareler içinde Ermeni Civan/ Bu

Balat'ta Vodina Caddesi üzerinde bulunan ve 1760'lı yıllarda inşa edildiği sanılan, "Tahta Minare Hamamı" bugün hala faal durumda.

şehre gönderen vilayeti Van/ Mülevves olurlar gayetle mülhem/ Su sabun yoksulu ayak ile el/ Ve lakin söz yoktur göz ile kaşa/ Kemend olur zülfi siyahı, başa."

Fatih'in İstanbul'u fethinden önce, 1431 yılında Surp Krikor Lusavoriç adına yeniden inşa edilen Galata Ermeni Kilisesi, 1958'de Karaköy'deki yol yapımı sırasında yıkılmış, 1965 yılında Mimar Bedros Zobyan tarafından yeniden inşa edilmiştir. Doğu Anadolu'nun geleneksel Ermeni mimarisinin tüm özelliklerini taşıyan Kilise, kûlah biçimli kubbesi ve girişe bitişik çan kulesi ile İstanbul'da tarih olarak en eski, kilise olarak ise Ermeni cemaatinin en yeni kilisesidir. 17. yüzyılda bu Kilise'nin bitişiğinde yer alan handa ise, dünyanın birçok yöresinden gelen Ermeni tacirler birbiriyle buluşurdu. 1876 yılında ise günümüzde hala faaliyetini sürdüren Getronagan Lisesi inşa edildi. Galata'da Ermeni Mekhitarist Katoliklerince 1803 yılında kurulan, bugün faaliyette bulunmayan okulun yakınında, 1831 yılında inşa edilen Surp Pırgiç Kilisesi varlığını günümüzde de sürdürüyor.

Avusturya'dan getirilen dökme metal parçalarla prefabrik olarak Ermeni mimar Hovsep Aznavur tarafından Balat'ta inşa edilen "Sveti Stevan" kilisesi.

Ortaköy'de soluk izler

Ermenilerin Ortaköy'de bırakmış oldukları izler de şehrin kozmopolit dokusunda önemli yer tutar. Dereboyu caddesinden semtin içlerine açılan dar sokakları tırmanarak eski Rum ve Ermeni mahallelerine ulaşılır. Deniz ve balık kokan bu küçük sokaklar, bugün hala İstanbul'un farklı kültürlerini bir istirdiyenin çekingenliği ile saklı tutmaya devam ediyor. Eğer akşam üzeri henüz güneş batmamışsa, biraz kulak kabartılırsa, derinden gelen çan sesleri duyulur. Çan ses-

leri takip edildiğinde karşınıza Surp Astvazdadzin Ermeni Apostolik Kilisesi çıkacaktır. Hemen arkamızda Tarkmançats Okulu kalır. Okulun kitabesinde, bu binanın 1785'de inşa edildiğine dair bir bilgi yer alıyor. Bir zamanlar tiyatro eğitimi de veren bölümüyle sanat dünyamıza birçok tiyatrocuyu yetiştiren okul, günümüzde hala ilköğretim okulu olarak faaliyetini sürdürüyor. Ayaküstü

sohbet ettiğimiz Ortaköylü Alis Hanım, eski bir Tarkmançats'lı olmanın verdiği mutlulukla "Afife Jale de benim okulunda tiyatro eğitimi almıştır" diye gururlanıyor. Bugün parmakla sayılacak kadar az, birkaç yaşlı Ermeni nüfusun yaşadığı Ortaköy'de cemaatsiz kalmış bir Ermeni Katolik Kilisesi'nin yanı sıra, Surp Andon Katolik Manastırı da semtin geçmişinden günümüze kalan Ermeni mekanları olarak göze çarpıyor. Semtte bulunan, İstanbul'un seçkin eserlerinden Mecidiye Camii ise, Osmanlı saray mimarlarından Nigoğos Balyan'ın eseri. İstanbul Ermeni edebiyatının tanınmış isimlerinden Hagop Baronyan, Srpuhi Düsap, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan ve politikacı isimlerden Mikael Paşa Portakal da Ortaköy'de yaşamış Ermenilerden.

Son Ermeni çeşmesi

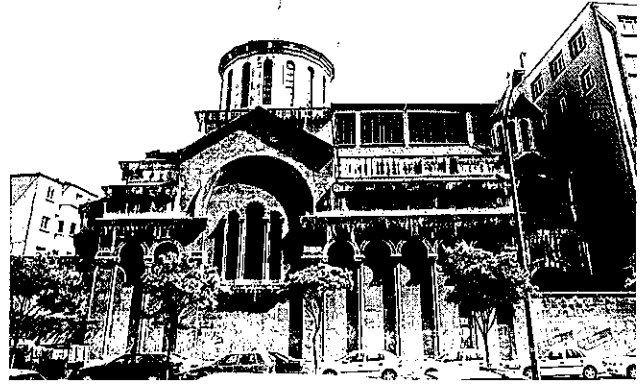
Dolmabahçe'den başlayarak, İstanbul'un en güzel saray, kasır, saat kulesi, şadırvan, camii ve çeşmelerle Balyan ailesinin ünlü mimarlarınca adeta dantel gibi işlenen Boğaz kıyılarından Boyacıköy'de, günümüze kadar varlığını korumuş tek Ermeni çeşmesi İstanbul tarihinde "Ermeni suyu" olarak anılagelmiş. Ermeni cemaatinin semtte azalmaya başladığı dönemlerde, önce musluğu

yok olan çeşmenin, daha sonra suyu akamaz olmuş. Arından püskürtme boyalarla anılan fanatik sloganlarla kitabesi karalanan çeşme, gün gelmiş taşlanarak tahrip edilmiş. Oysa kentin nadide örneklerinden biri olarak sokağa mal olmuş İstanbul'un geçmişinden günümüze kalan tek Ermeni çeşmesi, acı bir tebessümle karşılaşmış tüm bu bahtsızlıkları... Nihayet kilise yönetimi, Atatürk'ün "Yurtta sulh, Cihanda sulh" deyişini asmış çeşmenin yanı başındaki Surp Yeritz Mangants Kilisesi kapısı üzerine... Nafile... Yüz yıllık "Ermeni suyu" artık gizlenmek gerektiğini öğrenmiş yaban sarmaşıkları arasına... Geçtiğimiz günlerde yapılan kilise tadilatı sırasında, 1885'den beri aşına olduğu sokağına sessizce veda eden asırlık "Ermeni Suyu", gözden ve gönülden ırak olma pahasına, kilisenin avlu duvarları arkasında inzivaya çekilmiş.

Adı Ermenice

Günümüzde adı Ermenice olarak anılan tek İstanbul semti "Balat", masmavi denize karşı pencereleri, sardunya çiçekleriyle bezenmiş ahşap binalarında farklı kültürlerden insanları yüzyıllarca bir arada barındırmış, eski bir azınlık mahallesi. Rumca'da olduğu gibi Ermenice'de de "saray" manasına gelen Balat, adı değişmeden günümüze kalmış nadir semtlerden biridir. Mahallenin tek Ermeni Kilisesi Şurp Hreşdagabet, Kamış Sokağı'nda yer alıyor. Kilisenin dehlizinde bulunan ayazma suyunun şifalı olduğuna inanılıyor. Perşembe ve pazar günleri açık olan Kilise'ye Müslüman, Hristiyan hasta ve sakatlar şifa bulmaya geliyor. Kilisenin yakınında bulunan Vodina caddesi üzerinde, 1760'lı yıllarda inşa edildiği sanılan "Tahta Minare Hamamı", halk arasında "Ermeni batağı" olarak anıldığı dönemlerde özellikle İstanbul Ermenileri arasında oldukça revaçtaymış. Dönemin genç Ermeni güveyleri evlenecekleri günün önceki gecesi bu hamamda yıkanarak sabahlar, kendilerini gerdek gecesine hazırlarlar. Semtte bulunan Rum kiliseleri ve sinagogların yanı sıra, deniz kıyısında, 1894'de Ermeni Mimar Hovsep Aznavur tarafından, Avusturya'dan getirilen dökme metal parçalarla prefabrik olarak inşa edilen "Sveti Stevan" Bulgar Ortodoks Kilisesi, dünyadaki sayılı birkaç örnekten biri. Ferruh Kaya Sokağı'nda bu-

lunan Ferruh Keykuda Camii ise Mimar Sinan'ın eseri. Bugün semt dahilinde cemaatleri kalmamış kiliseler, sadece belirli günlerde diğer semtlerde yaşayan azınlık vatandaşlar için kapılarını açıyor. Günümüzde Balat'ta tahta oymacılığının, en güzel süsleme inceliklerini taşıyan ahşap kapılarıyla Ermeni evlerinden bazıları ayakta duruyor. İstanbul'un tarihi atmosferini günümüze inat yaşıyorlar.

1431 yılında Surp Krikor Lusavoric adına inşa edilen 1958 yılında yol yapımı sırasında yıkılan ve 1965 yılında Mimar Bedros Zobyen tarafından yeniden inşa edilen Galata Ermeni Kilisesi.

Tiyatronun ilk durağı: Hasköy

Balat'ın karşı kıyısında kalan Hasköy, 16. yüzyıl sonlarından beri Ermenilerin kurduğu kumaş ve çimento fabrikalarının faaliyetleriyle yoğun bir kent merkezi haline geldi. Hasköy, 1703 yılında kurulan Surp Stepan Kilisesi'nin 1830 yılında tamir edildiği dönemden beri, Ermeni amiraların yaşadığı seçkin semtlerden biri haline geldi. Haliç'in alçak tepeleri arasında yükselen Kilise, İstanbul Ermeni kiliselerinin en güzellerinden biriydi. Daha çok banker, yüksek düzeyde devlet memuru ve entelektüellerin yerleşim alanı olarak bilinen Hasköy kısa zamanda kentin gelişmiş semtlerinden biri oldu. 1836 yılında inşa edilen Nersesyan karma okulunun ardından, Arakel Nubar Şahnazaryan okulu ile Kal-fayan Öksüzler Yurdu ise 1866 yılında kuruldu. 1858'de semtte temelleri atılan İstanbul'un ilk tiyatrosu kısa zaman sonra yönetim tarafından kapatıldı. Hasköy yakınındaki Halıcıoğlu'nda geçmişteki Ermeni yaşamından günümüze sadece bir Ermeni mezarlığı kaldı.

Üsküdar'da günbatımları

Üsküdar Bağlarbaşı'nda 1555'den beri varlığı bilinen ahşap kilisenin yerine, Vanlı Zakarya Vartabed'in çabalarıyla 1617'de yeni bir Ermeni kilisesi inşa edildi. Surp Garabet adıyla anılan kilisenin hemen doğusunda 1838'de İstanbul'un ilk Ermeni okullarından Smerciyan Cemaran kuruldu. Manastırın yanından Ermeni mezarlığına kadar uzanan büyük üzüm bağı ise Osmanlı döneminde "Vank bağı" (Manastır bağı) olarak anılıyor ve bu dönemde burası bir Ermeni mahallesi olarak biliniyordu. Bölgede ikinci kiliseyi ise Balatlı Rahip Apraham, yaklaşık 1685'de inşa ettirdi. Patrik Hagop Nalyan ise Selamiye'de bir su vakfı kurdu. Bu vakıf gereğince bir sonraki Patrik Krikor Basmacıyan döneminde semtte iki çeşme yapıldı. Patrik Hovhannes Golod döneminde ise Surp Haç Kilisesi yeniden inşa ettirildi. Aynı dönemde çeşmelerin yapımıyla da uğraşarak Çakaldağ ile Çamlıca'dan su getirildi ve Patrik Hovhannes Golod adına burada bir vakıf kuruldu. Bu dönemde Üsküdar'daki ikinci Ermeni okulu Surp Haç da eğitim faaliyetine başladı. Bölge, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İstanbul Ermeni yaşamında önemli bir kültürel merkez haline geldi.

Batı Ermeni edebiyatının Üsküdar'da yetiştirdiği isimler arasında 1851-1872 yıllarında yaşamış ve şiirleri birçok yabancı dile çevrilmiş Bedros Turyan'ın yanı sıra Zabel Esayan, olgunluk çağına kaleme aldığı eserlerinden "Silahdari Bardezneri" adlı öykülerden oluşan kitabında yer verdiği "Ev" adlı öyküsünde, yaşadığı dönemin Üsküdar'ını şöyle tasvir ediyor: "Bahar sabahlarını anımsıyorum Silahdar Bahçelerinin, üzüm bağlarını ve adeta bir meşaleye dönüşmüş gül bahçelerini. O güller ki, doldururdu evleri, beyaz badanalı odaları, rengarenk görünüşleri ve mis gibi kokularıyla; çocukların ellerinde ve her yerde. Ve onların taç yaprakları yağmur gibi yağardı her yere, her şeyin üzerine. Üzüm bağlarının ötesinde ise muhteşem camileri ve göğe yükselen bembeyaz minarelerine eşlik eden selvi ağaçlarıyla Türk köyleri yer alırdı. Boğazın, masmavi ışıldayan kordelası uzaktan görünürdü. Sabahları pespembe, öğleyin altın-sarı ve akşamı ise mavimsi bir gizem içinde ışıldayan, rengarenk bir rüyalar diyarı..." Esayan yaratıcılığının olgun-

luk dönemine eriştiğini kanıtlayan, Paris'te kaleme aldığı "Sgüdari Verçaluysneri" (Üsküdar'da Günbatımları) adlı eserinin yanı sıra kaleme aldığı diğer romanlarından bir çoğunu Türk kadınına ithaf etti. Bunlar arasında, "Meliha Nuri Hanım" en göze çarpan eseriydi.

Uzak köy Makrihori

Uzaktır Bakırköy, eski anılarına ve uzaktır Bakırköy eski anılarına olduğu kadar İstanbul'a. Zaten kadim adı da Rumca "Makrohorion" olarak bilinir, uzak köy manasına. Makrihori Türkler tarafından İstanbul'un alınışından 100 yıl önce fethedilmişti. Sultan II. Mahmut'un yenileştirme hareketleri sırasında, modern bir yapılanma getirdiği ordunun barut ihtiyacının sağlanması için buraya bir baruthane yaptırmasıyla ilgi odağı oldu Makrihori.

Ermenilerin buraya yerleşmesiyle köyün nüfusu arttı. "Baruthane-i Amire" Barutcubası Ohannes Bey Dadıyan yönetiminde buraya nakledildi. İlçe 1870'de Sultan Abdülaziz'in yaptırdığı tren yoluyla, eski adının manasına tezat, İstanbul'a yakınlığı. Bugün siz Makrihori'yi nerde ararsınız bilmem ama, Bakırköy yer adlarının değiştirildiği 1925 yılından beri geçmişini İstanbul'un rengarenk kültür denizinde arıyor. Günümüzde özgün bir insan mozaiği olarak, bir avuç Ermeni'nin yaşadığı bu belde, gri binalar arasında kaybolan bir-iki cumbalı evin yanı sıra, çarşı Camii ile birlikte Hagios Georgios Rum, Surp Astvadzadzin Ermeni kiliseleri ve Dadyan Ermeni ilköğretim okuluyla zamana karşı ayakta durmaya çalışıyor.

Bir İstanbul vardır

Hangi semtinden bakarsanız bakın, İstanbul kozmopolit bir zenginliğin farklı ayrıcalığını en eski dönemlerden beri temellerinde taşır. Bir İstanbul vardır, yıllarca bu kentin havasını soluyup suyunu içmiş Türk'ü, Ermeni'si, Yahudi'si ve Rum'uyla tüm İstanbulluların gönüllerinde özenir... Ve bir İstanbul vardır; Boğaz'ı, Haliç'i ve Adalar'ıyla bugün sadece şiirlerde ve anılarda yaşamır.

Arman Tayran
Agos Gazetesi/Gazeteci

Tatyos Efendi'den Onno Tunç'a...

Hagop Mamigonyan

Ermeniler dünya edebiyatına kazandırdıkları yazar ve şairlerin, mimari alanda isim yapmış ustaların yanı sıra müzik alanında da verimli oldular. Kuyumculuk yetenekleri bilinen Ermeniler, benzer incelikle müzik alanında da ne kadar becerikli olduklarını ispatlamışlardır.

M.S. 301'de Hristiyanlığı resmi din olarak kabul eden Ermeniler, kilise müziği alanında yüksek müzik normlarına sahip eserler ürettiler. Tek sesli ilahilerden oluşan bu müzik eserleri, günümüzde hala kiliselerde seslendirilmektedir. Osmanlı'nın son döneminden günümüze kadar Türkiye topraklarında yaşamını sürdüren Ermenilerin müzik alanında yaptıkları çalışmalardan başlıcalarına kronolojik bir sıralamayla göz atalım.

Bugün birçok Ermeni müzisyenin Türk Sanat Müziği tarihine kaydedildiğini görüyoruz. Bunların başında Hampartsum Limoncuyan'ı (Baba Hampartsum, 1768-1839) sayabiliriz. Kendi icadı olan nota yazım sistemiyle birçok eseri günümüze ulaşmış, hatta bazıları kaybolmaktan kurtulmuştur. Hampartsum'un öğrencilerinden Aliksan Kasbaryan bir tambur üstadıydı. Nigoğos Ağa besteleriyle ünlü bir müzisyendi. Tatyos Efendi zamanının en ünlü kemanilerinden biriydi. İsimlerini saymamız gereken üstadlar arasında Levon Hancıyan, Asdik Ağa, Bimen Şen, Udi Hrant, Nubar Tekyay, Artaki Candan (kanuni, "Sahibinin Sesi" plak şirketinin yöneticisi) bulunmaktadır. Besteci veya icracı olmasalar da müziğe katkıları gözardı edilemeyecek olan Zilciyan ailesini de dünya çapında orkestralarda, bandolarda kullanılan zillerden ha-

tırlamaktayız. Zillerin yapımında kullandıkları özel alaşım sayesinde dünyaca üne sahip bir tını yakalamışlardır.

Ermeni bir piyano öğretmeninden ders almak

Ermenilerin çoksesli batı müziğine gösterdikleri ilgi de zamanla büyük ustaları beraberinde getirdi. İstanbul evlerinde özel konserler ve dinletiler düzenleniyor, müzik eğitime verilen önem gün geçtikçe artıyordu. II. Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda Ermeni bir piyano öğretmeninden ders almak, sanki gelenekselleşmiş bir alışkanlıktı. Çocuklarına piyano dersi aldırان aileler, bunu sanat ve kültür faaliyetlerini geliştirme olarak kabul ediyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saray çevrelerinde kabul görmeye başlayan "çoksesli müzik", kavramı belirli kesimlerde ve özellikle zengin çevrelerde müzik eğitime önem verilmesine yol açmıştı.

1874'de sayıları kırkı bulan Ermeni gençler, Be-yoğlu'ndaki Hacopulo Han'da müzik öğretmeni Dikran Çuhacıyan (1837-1898) nezaretinde müzik çalışmalarına başladılar. Çuhacıyan'ın besteleri olan "Arşag II", "Arifin Hilesi", "Leblebici Horhor Ağa", "Köse Kahya" ve "Zemire" operetlerini sahnelediler. Bunlardan "Arif'in Hilesi" ilk Türk opereti olma özelliğini taşır.

İstanbul'da yetişen önemli Ermeni müzisyenlerden biri de Edgar Manas'tır (1875-1964). Hüseyin Saadetin Arel başta olmak üzere birçok müzisyenin de hocası olmuştur. Cumhuriyet'in kuruldu-

ğu 1923'de Darülelhan'da (Belediye Konservatu-
arı) müzik öğretmenliği yapmıştır. (Armoni,
kontrpuan, piyano dersleri) İstiklal marşının ar-
monisi ve orkestrasyonu kendisine aittir. Ayrıca ilk
Türk Kadınlar Korosu'nun kurucusu olmuştur.

1869'da Kütahya'da doğan Gomidas'ın Ermeni
müzik tarihindeki yerini anlatmak için sayfaların
yetmeyeceği bir gerçek. Hayatının büyük bir bölü-
münü Anadolu'daki köyleri dolaşıp, halk şarkıları-
nı derleyerek geçiren Gomidas, Ermeni halk müzi-
ği denildiğinde şüphesiz akla gelen ilk isim. Dini
ve dindaşı eserlerinin toplam sayısının 4000'lerle
ifade edildiğini biliyoruz. Ne yazık ki

bunların ancak üçte ikisi günümüze

ulaştı. Bugün bütün Ermeni ki-

liselerinde Gomidas'ın 4 ses-

li olarak düzenlediği Bada-

arak (Ayin) icra edilmek-

tedir. Dini eserlerinin

dışında dindışı eserleri

korolarının repertuar-

larında yer almaktadır.

1910'da İstanbul'da

kurduğu 300 kişilik

"Kusan" (aşık, ozan)

korosuyla verdiği kon-

serler uzun süre hafızalar-

da yer etti. Kendisi hakkın-

da söylenen birkaç söz, onun

Ermeni müziğindeki yerini vur-

guluyor. Debussy, "Gomidas sadece

'Evsiz' adlı bestesiyle bile büyük bestecilerin

yanında yer alma hakkına sahiptir" diyor. Avustral-

yalı Adler'e göre Gomidas'ın eserlerini dinledikten

sonra eğer Tanrı, Ermenilerin sesini duymazsa, ki-

min sesini duyacak; Atina'da Yunan gazetelerinde

çıkan bir eleştiri yazısında ise "Yunan halk şarkıla-

rını kurturmak için Yunanistan'da ne zaman bir

Gomidas doğacak?" başlığına rastlıyoruz. Gomi-

das'ı birkaç kez dinleme fırsatı bulduğunu belirten

Halide Edip Adivar, "Gomidas şarkı söylediğinde

Allah onu dinlemek için aşağı inerdi" diye yazmış.

Orkestralar...

Genç Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren başta
İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde kurulan or-
kestralarda Ermeni müzisyenlere sıkça rastlanıyor-
du. Besteci Harutyun Hanesyan uzun süre İstanbul
Belediye Orkestrası'nda başkemancı olarak hizmet
verdi. Kurduğu orkestra ile konserler verip, plak
kayıtları yaptı. Kirkor Sinanyan İstanbul'daki ilk
orkestranın şefi olmuştur. Denizcilik Okulu'nun
ilk keman öğretmeni Prof. Vahram Mühendisyan,
ilk piyano öğretmeni de "İttihat-Terakki" ve "Prens
Sabahattin" marşlarının bestecisi olan Harutyun

Sinanyan'dır. Adapazarlı besteci, koro ve

orkestra şefi Kurken Alemşah, Mila-

no Kenservatuari'ndan mezun

olan ilk Ermeni müzisyendir.

Günümüzde koro eserleri-

ni dinlediğimiz Ara Bar-

tevyan da ünlü bir koro

ve orkestra şefidir. İsde-

pan Papelyan bestecili-

ği ve piyano öğret-

menliğiyle sayısız öğ-

renci yetiştirmiştir. Bu

öğrencilerden Sirvart

Karamanukyan koro ve

orkestra eserleriyle özel

bir yere sahiptir. Koro ve

orkestra şefi Jirayr Arslanyan

İstanbul Belediye Konservatu-

arı'nda eğitimlik yapmış, Ermeni

cemaatinin birleşik korolarını çeşitli vesileler-

le yönetmiştir. Üç kardeş müzisyen olan Varujan,

Vahakn ve Vartan Aslanyanlar (piyano, keman, vi-

yolonsel) çeşitli konserlerde büyük başarılar gös-

termişlerdir. Bu seriye piyanist Dr. Herman Misk-

ciyan'ı da ekleyebiliriz. Dr. Dikran Mamigonyan

oluşturduğu korolarla çeşitli konserler veren bir

diğer isimdir. Geçtiğimiz yıl yitirdiğimiz piyano

öğretmeni Valantin Mazlum'un sayısız piyano öğ-

rencisi vardı.

Çeşitli orkestralarda görev almış enstrümanistler

arasında Jirayr İcad, Zohrab Zakaryan (korno), Harutyun Vayloyan (fagot), Ayda Alalemcıyan, Peruz Kavafyan'ı (keman) sayabiliriz. Leda Cenazyan, halen Güner Aykal yönetiminde Ankara Devlet Senfoni orkestrasında keman çalıyor. Hrant Kürkçüyan nefesli çalgılar uzmanı olmasının yanı sıra, çeşitli orkestralar için öğrenciler de yetiştirdi. Viyolonselci Solin Salmaslı uzun yıllar İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nda görev aldı.

Bugüne kalanlar

Günümüze yakın tarihlerden örnekler verecek olursak; ünlü piyanist ve besteci Şahan Arzruni, eğitimini yurt dışında sürdüren piyanist Sayat Zaman, Mimar Sinan Üniversitesi'nde öğretim görevlisi Levon Eroyan (piyanist) ve Marmara Üniversitesi öğretim görevlisi Mari Barsamyan'ı sayabiliriz. Ayrıca eğitimini yurtdışında sürdüren viyolonselci Karolin Ölçer Genç ile adını sıkça duyulmaya başladığımız Ayda Tunç (keman) gelecek vadeden yetenekli müzisyenler arasında sayılabilir.

Opera, İstanbullu ermenilerin hem izleyici, hem de icracı olarak özellikle ilgi duydukları bir alan. İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin seçkin sopranolarından Alis Manukyan'ı hatırlamalıyız. Sayısız operada görev alan sanatçı, Avrupa'da da çeşitli gösterilerde rol almıştır. Mari Luiz Karakaş, Adrine Vaner, Koharig Diraduryan, Araksi Babigyan, Anahid Nigoşosyan, Koharig Karibyan, Alis Kitabçıyan sesleriyle ünlendiler. Tenor Nubar Bayverdyan, bas Nurhan Ruşan, tenor Hagop Topuzyan, Zürih operasında da solistlik yapan Kevork Boyacıyan ilk akla gelen isimler. Son on yılda ünlenen Devlet Opera ve Balesi sanatçılarından Jaklin Çarkçı ve Aylin Ateş Türkiye'yi yurtdışında başarıyla temsil ettiler. Bariton Kevork Tavityan ses tınısıyla haklı bir beğeni kazandı. Tenor Arek Doladuryan Cemal Reşit Rey korosunda, çeşitli operalarda rol alıyor. Sevan Şencan İstanbul'un sayılı bas seslerinden biridir. Popüler müzik alanında bilinen, sevilen birçok parçaya imza atmış Garo Mafyan ve Onno Tunç'u sayabiliriz. Majak Toşikyan'ın

(Cenk Taşkan) Nükhet Duru, Norayr Demirci'nin ise Ajda Pekkan ile uzun süreli müzikal birliktelikleri oldu.

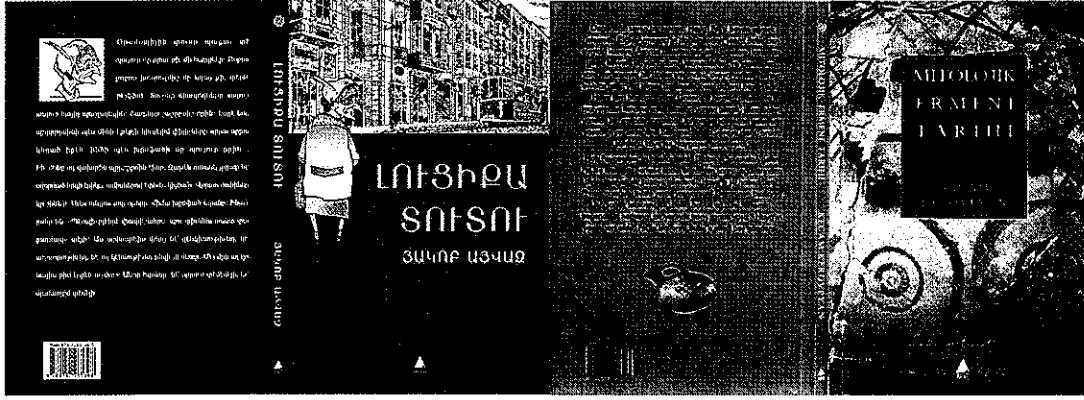
Kilisede müzik...

İstanbul'un kilise korolarına göz attığımızda irili-ufaklı 20 koronun faaliyetlerine devam ettiğini görüyoruz. Bunların büyük bir çoğunluğu sadece kilise ilahilerini seslendiriyor. Kilise ilahilerinin dışında çoksesli koro müziği eserleri üzerinde çalışarak çeşitli zaman dilimlerinde konserler veren korolar da bulunuyor. 1929'da kurulan ve Taksim Surp Harutyun Kilisesi'nde faaliyetlerini sürdüren Lusavoriç Korosu, 1932'de kurulan Feriköy Surp Vartanans Kilise'nin aynı adı taşıyan korosu, 1972'de kurulan Boyacıköy Surp Yeritz Mangantz Kilisesi'nin Sayat Nova Korosu'nu sayabiliriz. Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin Getronagan Korosu da belirli zaman dilimlerinde konserler vermiştir. Adı geçen korolar İstanbul'da düzenlenen çeşitli etkinliklere katılarak AKM, CRR, Maçka Maden Fakültesi, Harbiye Açık Hava Tiyatrosu, Boğaziçi Üniversitesi gibi mekanlarda son derece başarılı konserler verdiler. Hoşgörü temalı, dini içerikli konserlere özellikle bu kiliselerden mugganni heyetleri katılmaya devam ediyor. Ermeni Halk Müziği dalında Knar topluluğu yurtiçi ve yurtdışı konserleriyle son senelerde ismini duyurdu.

Yukarıdaki isim ve tarihlere dayalı bilgilerin sonucunda Türkiye'de yaşayan Ermeni azınlığın müzik alanında nasıl bir kapasiteye sahip olup, neler ürettiğine bakarak neleri de üretebileceğini tahmin etmek zor olmamalı. Yapılan bu değerlendirmede isimleri unutulmuş çeşitli sanatçıların da olabileceğini söylemeliyiz. Müziğin evrenselliğinden yola çıktığımızda, insanlara yeteneklerini sergilemeleri için eşit oranda fırsat verilip, saygı ve sevgi gösterildiğinde ortaya çıkacak sanatsal güzelliklerin tadına doyum olmayacaktır.

Hagop Mamigonyan
Müzik Öğretmeni

y a z ı n d ü n y a s ı

Yervant Gobelyan

Bugünlerde, Ermeniler'le ilgili olarak sıkça kullanılan bir sözcük de dikkatleri çekmektedir: Diaspora. Bu sözcüğün Ermenice anlamı "dağıtılmış", "serpiştirilmiş" gibi bir ifade taşımaktadır. Çünkü, gerçekten, dünyada çok az sayıda halkın büyük bölümü anavatan dışında yaşıyor ve her tarafa yayılmış bulunuyor. Kuşkusuz, bunlar arasında en başta Museviler geliyor ki, bilindiği gibi yaklaşık ikibin yıldan beri "Vadedilmiş topraklar" dışında varlıklarını sürdürüyorlar. Buna bağlı olarak, örneğin, birkaç yıl önce Etiyopya'da ki onbini aşkın "Falaşa" dedikleri Habeş Yahudisi'ni bir-iki gün içinde esrarengiz şekilde İsrail'e taşıdılar. Benzer bir halkı da Lübnanlılar oluşturuyorlar. Yapılan bir istatistikten öğrenildiğine göre, bugün yalnız Brezilya'da Lübnan kökenli çok sayıda yüksek rütbeli asker, siyasetçi ve işadamı bulunuyor. Özellikle Güney Amerika, bazı Afrika ülkeleri ve Avustralya'da yaşamakta olan Lübnan kökenliler de büyük bir kalabalık oluşturuyorlar. Ancak, bugün Ermenistan'ın farkı, birçok ülke gibi göç alan halkların değil de, bilinen nedenlerle hâlâ göç veren bir ulus durumunda olması.

Ermeni halkının binlerce yıla dayanan bir geçmişi var. Bugünkü küçük Ermenistan'a karşın, geçmişte geniş topraklara yayılmış; örneğin Kudüs'ü bile işgal etmiş, uzun yıllar Lübnan'ın Sur kentini egemenliği altında tutmuştur. Anlatılagelelen destanlara göre, Kral Ardaşes'in askerleri gökyüzüne doğru birer ok atsa güneş kararır, eğilip su içerse nehrin suları çekilmiş. Bugünkü Diyarbakır'ın asıl isminin de "Dikranagerd" (Dikranabad) olduğu tarihi kayıtlarda yer almaktadır.

Aradan geçen binlerce yıl boyunca gerek halk efsanelerinde ve destanlarında, gerekse halk edebiyatında çok renkli olaylar yer almakta, sayısız tarihi maceralar anlatılmaktadır. Örneğin bin yıl önce Ani Krallığı'nın çöküşünden sonra bu bölgeden göç eden Ermeniler, Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağıldılar; Polonya, Besarabya, Romanya ve Macaristan'da sayısız koloniler kurdular, yapılar ve anıtlar bıraktılar. Bugün bile Ermeni isimleri ile anılan bölgeler, kiliseler, manastırlar her tarafa serpiştirilmiş, Ermeni kültürünün ve mimarisinin izlerini taşımaktadır. Avrupa ve Osmanlı tarihi ile ilgili olarak bugün bile Türk üniversitelerinde, Yeremiya Çelebi Kömürçüyan'ın, Polonyalı Simeon'un seyahatnameleri, gezi notları ve anlatıları en güvenilir kaynaklar olarak kullanılıyor. Bu yapıtların yanı sıra, kuşkusuz çok sayıda edebi yapıt da bulunuyor.

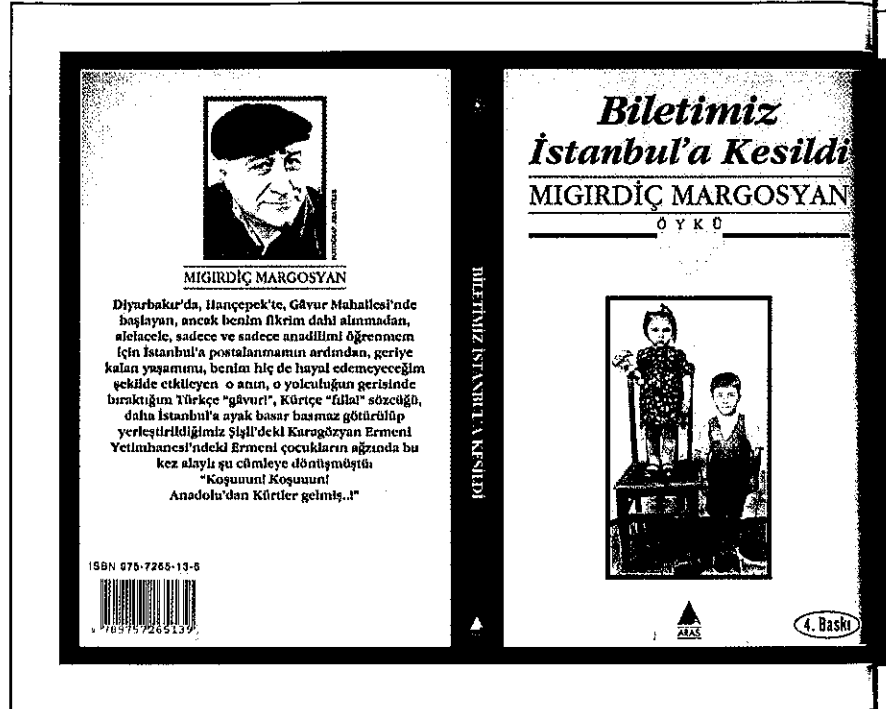
İstanbul'da Ermeni Edebiyatı

Bilindiği gibi, Doğu ve Batı Lehçeleri olarak Ermenice ikiye ayrılıyor. Ermenistan'da Doğu lehçesi kullanılmaya karşın, İstanbul'da Batı lehçesi kullanılıyor. Ancak geçmişin zengin izleri, Doğu edebiyatını bile zaman zaman gölgede bırakıyor, hatta onun üzerine hakimiyet kuruyor. Ortalama yirmi yıllık bir kırsılık ve boşluk dönemini kabul etmek gerekmektedir. 1915 olaylarından sonra, gerek kaybolan değerler ve gerekse yurtdışına giden aydınlar, İstanbul Ermenileri'nin edebiyatında büyük bir boşluğun yaratılmasına neden oldular. Otuzlu yıllarda yavaş yavaş yeşermeye başlayan

edebiyatın ise önünde bazı engeller vardı. Kalanlar veya yeni filiz verenler için mevcut koşullar içinde edebiyat yapmak gerçekten güçtü. Her şeyden önce, savaşı izleyen yıllarda, İstanbul'da kalıp edebiyat yapanların bir takım durumları göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. İşlenecek konular sürgün, gurbet, hasret, yurt özlemi, tehcir vb. işlenemezdi, ne de kaybedilen maldan-mülkten, yitirilen aile fertlerinden, yakınlarından söz edilebilirdi. Zaten okuyucuların sayısı da çok azalmıştı, durum böyle olunca, artık profesyonel yazarlık söz konusu olamazdı. Zaten yeni yazarların büyük bir bölümü ya serbest meslek sahibi insanlar ya da öğretmen gibi aydınlar. Yine aynı dönemde, Türk edebiyatı da bir arayış içinde bulunuyordu. Ermeni yazarlarının ilgi odakları ise bu durumda ikiye ayrılmaktaydı. Bir bölümü yabancı dil bildiklerinden Batı edebiyatına yönelmişlerdi, bir bölümü de Türk edebiyatındaki yeni akıma ilgi gösteriyordu. Zaten kısa bir süre sonra da İkinci Dünya Savaşı çıktığından, dünya edebiyatı da yeni çalkanularla kimlik arayışları içindeydi. Ancak, diyebiliriz ki, Türkiye'de, Türk edebiyatının yanı sıra Ermeni edebiyatı da yeni bir kimlik ararken, küreselleşmenin etkisi de her iki tarafta etkisini gösteriyordu. Örneğin, ne kadar garip bir tesadüftü ki, çağdaş Ermeni şiirinin ilk hareketleri Garbis Cancikyan ve Haygazun Kalustyan tarafından uygulanırken, Türk şiirinde de Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rıfat'ın "Garip" hareketi de aynı günlere rastlıyordu. Zamanın gazete ve dergilerinde, Ermeni yeni şiirinin yanısıra, yukarıda sözü geçen ozanların "Garip"i ile, Ermeni ozanlarının da "Balkıs" adlı şiir kitabı okuyucunun eline ulaşıyordu. Ermenice gazete ve dergilerde yeni sesler dikkati çekerken de Türk şiirinden Fethi Giray, Celal Sılay, Özdemir Asaf, Orhon Murat Arıburnu, Cahit İrgat ve arkadaşları Ermeni okuyucusu ile tanışmaya başlıyordu. Öykü dalında Türklerde Oktay Akbal ve Samim Kocagöz gibi isimler sıvrılırken, yeni Ermeni yazarlar da yetişiyordu. Vartan Gomigyan, Varujan Acemyan, Haçik Amiryan, Keğam Sevan, Yervant Gobelyan, Zaven Biberyan gibi bazı yeni kalemler ortaya çıkarken, kıdemli yazarlardan Hagop Mintzuri gibileri de yenilere yol gösteriyorlardı. Mintzuri, Türkiye'deki Mahmut Makal ve Muhtar Körükçü'den çok daha önce köy yaşamını işlerken, savaştan sonra İstanbul'daki kent yaşamını işlemeye başlamıştı. 40'lı yılların sonuna doğru ortaya çıkan Antan Özer ise, çok yönlü bir üretimle

hem modern şiiri işledi, hem öyküler yazdı ve "Buzdolabı" adlı piyesini Şehir Tiyatrosu sahnelerine çıkartıp, radyofonik temsil olarak halka ulaşmayı başardı.

Bu arada, peşpeşe Ermeni kültür ve sanat dergileri yayınlanmaya başladı. Özellikle okul derneklerinin organları, cemaaatte sanat ve kültür faaliyetlerine hız verirken, edebiyata da bir canlanma getirdiler ve yeni yazarların ortaya çıkmasına neden oldu. Bunlardan "Zahrad" (Zareh Yıldızçıyan) yeni ozanlar arasında en ilginç olarak sıvrıldı ve zamanla doruktaki yerlerden birine haklı olarak ulaştı. Şiirleri bütün dünyada yirmiyi aşkın dile çevrildi, burada Türk okurları ile de

birkaç kez yeni yapıtları sayesinde buluştu. Şiirindeki özelliği, sadeliği ve yaşam felsefesindeki dünya görüşü olduğu gibi, kullandığı sade dilin de bunda etkisi çok büyük oldu. Kısa konuları işleyişi, bazen Orhan Veli Kanık'ı andırıyordu: "Canan ki Degustasyon'a gelmez/ Balıkpazarı'na hiç gelmez" (O.V.K). "Açıkhavada çok yattı/ Biraz da yeraltında yatsın/ Ayakkabıları rahata kavuştu" (Zahrad-Gigo'nun Ölümü).

Uzun yıllar Türk ve Ermeni yazarlarının ilişkileri sınırlı kaldı. Belli çevrelerin dışına çıkamadı. Ermeni öykücülüğünün paleti ise şiirden çok daha renkli olduğu için, daha geniş bir ilgi toplamaktaydı. Bu nedenle de kısıtlı sayıda yayın-

lanan şiir kitaplarının karşısında, öykü kitapları çok daha fazla bir sayıya ulaştı. Kısa aralıklarla gazete sayfalarında görünüp kaybolanların sayısı az değil. Bunlardan bazıları yurt dışına gitti, bazıları da kalemi bıraktı.

Türk okur ile buluşma

Son beş-altı yıl içinde, özellikle yeni kurulan "Aras" yayınevi sayesinde ve bu yayınevinin bazı girişimleri ile, Türk okuyucusu da Ermeni yazarlarla buluşma olanağı elde edebildi. Bunların arasında, örneğin: "Andıkça Geçen Günleri" (Arto Berberyan), "Gâvur Mahallesi", "Söyle Margos Nerelisen?",

"Yaşamı Beklerken" (Antan Özer), "Kum Saatinde Kumkapı" (Jaklin Çelik) gibi kitaplar yayınlandı. Ayrıca, yetenekli piyes yazarı Arman Vartanyan'ın yayınladığı 15'i aşkın kitaplarının çeşitli dillere çevrildiği gibi, "Sansar" ve "Onda Dokuz" adlı yapıtları Türkçe'ye çevrilerek yayınlandı.

Aslında, İstanbul'daki cemaatler arasında Türkçe ile en fazla yakın bağı olan toplum, eskiden beri Ermeniler olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde başkent olan İstanbul'da 1908'den beri yayınlanmakta olan ülkenin en eski gazetesi "Jamanak" bütün gazetelerin başlıca haber kaynağıydı. Yabancı dil bilen çok sayıda muhabiri olduğundan, Bab-ı Ali'den çıkan her haberi önce onlar alır ve diğer gazetelere dağıtırlardı. Yine, İstanbul'un başlıca kitapçıları (İnkılap, Aka, Tefeyyüz, Suhulet, Semih Lutfi) Ermeniler'in elindeydi.

Ermeniler'de eğitim ve kültür

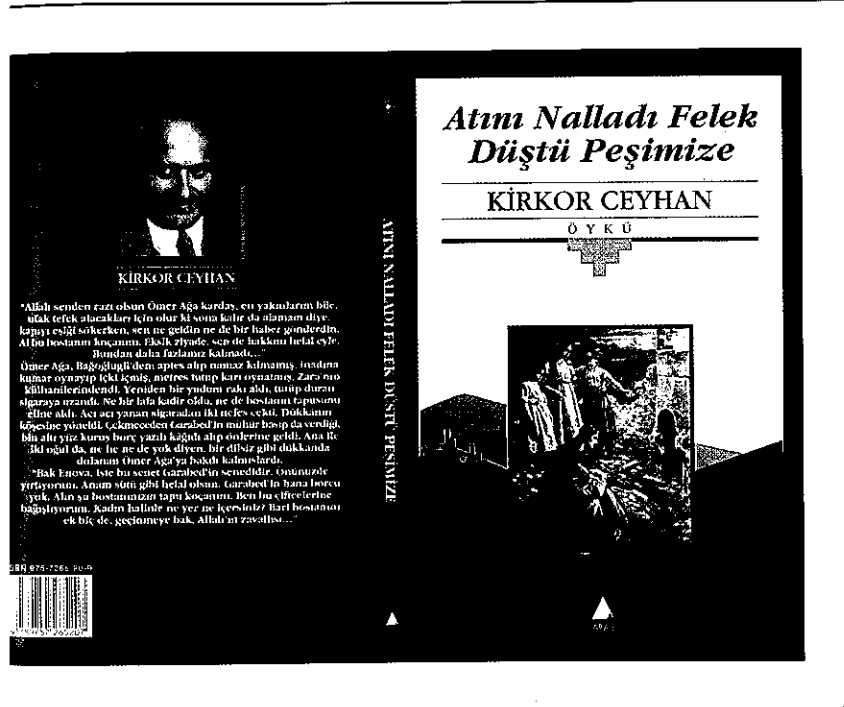
Gerek İstanbul'da ve gerekse Anadolu'da, Ermeniler'in yoğun oldukları her yerde mutlaka yüksek tahsil veya meslek okulları bulunuyordu. Örneğin: Antep'te, Tarsus'ta, Harput'ta, Merzifon'da, Bahçecik'te ve daha birçok yerde. Buralarda kurulu dernekler ya da okulların da matbaaları, kütüphaneleri, gazeteleri ve kültür birlikleri bulunuyordu. Geçen süre içinde, İstanbul'daki Ermeniler'in sayısı önemli ölçüde eksildiği gibi, Anadolu'dan göç eden ailelerin fertleri arasında da Ermenice bilenlerin sayısının eksilmesi nedeniyle hem gazete okuyanların, hem de bunlara yazı yazanların sayısı da azaldı. Okullardaki öğrencilerin sayısındaki eksilme gibi. Bundan otuz-kırk yıl önce yayınlanan ve Cumhuriyet dönemindeki Ermeni yazarlarının isimlerini ve yapıtlarını içeren kitaptaki isimlerin hemen hemen yarısı var bugün aramızda, yenileri ise yetişmiyor artık. Bu nedenle de gazete ve

dergilerimizdeki edebiyat sayfaları gitgide azalıyor. Halen yazmayı sürdürenler ise iki elin parmakları kadar az: Bunlar, günlük gazetelerin kadrolarında çalışanlar, Rober Haddecıyan, Arto Cümbüşyan, Doçent Dr. Vart Şigaher, Garbis Muradyan, birkaç öğretmen... Türkçe veya Ermenice yazan birkaç genç ise, AGOS gazetesi etrafında toplandı. Bu gençler, güncel konular hakkında yazı yazdıkları gibi, gündelik gazetelerde yazı yazanlar ise genellikle şiir ve eleştiri yazıları kaleme alıyor, arada sırada bazı anıları da kağıda döküyorlar.

Yervant Gobelyan

Agos Gazetesi/Edebiyatçı-Gazeteci

"Biletimiz İstanbul'a Kesildi" (Mıgırdiç Margosyan), "Seferberlik Türkleri İle Büyüdüm", "Atımı Nalladı Felek, Düştü Peşime" (Kirkor Ceyhan), "Memleketini Özleyen yengeç" (Yervant Gobelyan), "Babam Aşkale'ye Gitmedi", "Yalnızlar" (Zaven Biberyan), "Güvercinim Harput'ta Kaldı" (Hamasdeğ), "Özgürlük İki Adım Ötede Değil" (Aram Pehlivanyan), "Arımdan Fırat'ın Öte Yanı", "Atına Tuzun Var Mı?" (Hagop Mintzuri), "Mitolojik Ermeni Tarihi" (Keğam Kerovpyan), "Babil'den Sonra Yaşayacağız" (Ara Güler), "Başka Dillerin Şarkısı" (Karin Karakaşlı), "Balıkçı Sevdası" (Yervant Sırma-keşhanlıyan), "Konuş, Halil Bey, Konuş!" (Raffi Kebapçıyan),

Gazetelerin Satıraralarında

Karin Karakaşlı

Tarih boyunca göçlerle dünyanın değişik bölgelerine dağılan Ermeni halkı için anadil, öteden beri özel bir öneme sahip oldu. Ermenice, farklı kültürlerin etkisi altında kimliğini yitirmemenin biricik kaynağıydı. Ermenice'nin tarihsel önemi, İran ve Bizans gibi iki güçlü komşu arasında varlık mücadelesi veren Ermeniler'in bu amaçla özgün bir alfabe oluşturmalarına dayanır. Hint-Avrupa dil grubunda bağımsız bir dal olarak görülen Ermenice, 36 harfli, ses açısından geniş çeşitliliğe sahip "nevi şahsına münhasır" bir alfabeyle sahiptir (Alfabeyle sonraki dönemlerde 2 harf daha eklendi). Aydın bir din adamı olan Mesrob Maşdotz tarafından 406 yılında bulunan alfabe, bir anlamda Ermeni ulusunun yeniden doğuş tarihini oluşturdu. Azizlik mertebesine ulaşan Mesrob Maşdotz ve kendisine büyük destek gösteren dönemin dini lideri Gatoğigos Sahag Bartev ve ilk öğrencileri, öncelikle İncil'i Ermenice'ye çevirerek büyük bir kültür hizmetinde bulundular. Bu sayede Ermeni Kilisesi de Ortodoks, Latin ve Süryani kiliselerinden bağımsız ve her türlü etkiden uzak kalabildi. Gerek Maşdotz gerekse Bartev ve öğrencileri edebiyatın en ünlü yapıtlarını Ermenice'ye çevirerek büyük bir gelişimin öncüsü oldular.

Matbaacılık serüveni

Erken dönemlerde kendi özgün alfabeli dilini oluşturan Ermeniler, bu dille üretilen eserlerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlayacak matbaacılıkla da çabuk tanıştılar. Türk basın tarihine bakıldığında, genel olarak Türkçe süreli yayınların 19. yüzyıldan itibaren gündeme geldiği görülür. Bu gecikmeyi siyasi bilincin ancak bu yüzyılda daha etkin bir şekilde oluşmasına ve Türkçe matbaacılığın da 1726-1727'de faaliyete geçebilmesine bağlamak mümkün. Buna karşılık azınlık basını çok daha önceki yüzyıllarda yayın ha-

yatına geçmişti. 15. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'na başlayan Yahudi göçü ile birlikte, İbranice baskı yapan matbaalar kurulmaya başladı.

Ermenice matbaayı dünyada ilk olarak Hagop Meğabart 1512'de oluşturdu. Sivas'lı Ermeni Apkar Tıbir ise Venedik'te matbaacılık öğrendikten sonra 1567'de İstanbul'da Kumkapı'da ilk Ermeni matbaasını kurdu. Apkar Tıbir, Rahip Horvirabl Arakel ile birlikte Pokır Keraganutyun Gam Aypenaran (Küçük Dilbilgisi veya Alfabe), Barzadumar (Basit Takvim) ile Jamakirk, Badarakamaduyt ve Maşdotz adlı ayın kitaplarını bastı. Niko-Demos Metaksas adında bir rahip de İngiltere'den getirttiği aletlerle 1627'de İstanbul'da ilk Rum matbaasını kurdu.⁽¹⁾

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk süreli yayın 1795'te İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nde yayınlanan Buletin de Nouvelles'di. 1795'ten Cumhuriyet dönemine kadar 22 ayrı dilde [Almanca, Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Bulgarca, Çerkezce, Ermenice, Farsça, Fransızca, Gürcüce, Hırvatça, Hindçe, İngilizce, İtalyanca, Kürtçe, Rumca, Romence, Rusça, Sırpça, Urduca ve Yahudice (Ladino ve İbranice)] toplam 2046 gazete ve dergi yayınlandı. Bunlar arasında Osmanlı'dan bugüne Türkçe dili dışındaki yayınlar açısından 630 Fransızca yayının arkasından 2. sırada 601 gazete ve dergi ile Ermenice basın yer alıyor.⁽²⁾

Osmanlı'da Ermeni basını

Dünyada ilk Ermenice basın organı, Aztarar (Haberci) adıyla Ekim 1794'te Hindistan'ın Madras kentinde Harutyun Şımarvonyan adında bir papaz tarafından önce aylık dergi, daha sonraki dönemlerde ise günlük gazete olarak yayınlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'nin 1832'de Lıro Kir Medzi Derutyan'ın Osmanyen adıyla yayımlanan nüshası ise İstanbul'da çıkmış Ermenice ilk gaze-

te olarak tarihe geçti. Osmanlı Devleti'nin doğrudan finanse ettiği bu yayın ancak 150 kadar abone bulabildi. Bu gazete bazı aralarla 1850'ye kadar ismi birkaç kez değişerek yayın hayatını sürdürdü. Gazetenin haberlerinin çevirisini üstlenen Kevork Krikoryan da, İstanbul'daki ilk Ermeni gazete yazarı kabul edildi. Ceride-i Havadis'in Ermenice baskısı da yarı resmi bir yayındı. 1847-1850 arasında aynı amaçla Surhantag Püzantyan Lırakir Derutyan'ın Osmanyen adlı haftalık dergi çıkarıldı. Doğrudan doğruya Ermeniler tarafından çıkarılan ilk gazete İşdemaran Bidani Kidelyats'dır. (İzmir, 1839) Protestanlığa yönelik yayın yapan aylık dergi 1855'ten itibaren İstanbul'a geçerek 60 yıl boyunca yayın yaşamını Avedaper adıyla sürdürdü. Sonraki dönemlerde Masis (1852), Jamanak (1863) ve Hayrenik (1870) de etkili yayın organları oldular.

Ermeni basınının en parlak dönemi 1909-1910 yıllarına rastladı. Sayı olarak en fazla dergi ve gazete de 1914 savaşından hemen önceki aylarda çıktı.⁽³⁾

1840'da İzmir'de yayınlanan Arşaluys Araradyan, ilk gerçek anlamda Ermenice siyasi cemaat gazetesi oldu. Yayını 1887'ye kadar sürdü. 1843-1848 arasında 15 günde bir yayınlanan Hayrenaser ise İzmir'de çıkan bir diğer siyasi yayındı. 1846'da yalnız birkaç sayı yayımlanan Surhantag Gosdantnuboslo, 1 Temmuz 1846'dan itibaren Hayasdan adı altında yayınlanmaya başladı. Zengin içeriği ile İstanbul Ermeni basını tarihinde önemli bir yer tutan Hayasdan, cemaat meclisinin resmi yayın organı kimliğini taşıdı, bir dönem de İstanbul Ermeni Patrikliği yayın organı oldu. Basın tarihine 7 yıl boyunca Protestan Avedaper yayınıyla sürdürdüğü tartışma ile de geçti.

Bu dönemin anımsanması gereken diğer yayınları arasında 1851-59'da yayınlanan aylık Panaser dergisiyle, liberal ama kısa ömürlü iki gazete İzmir'deki Noyan Ağavni (1852) ve Arpi Araradyan (1853) yer alıyor. Garabed Ütücüyan'ın 1852'de kurduğu Masis'le İstanbul Ermeni basınında bir çığır açılmış oldu. 30 yıllık yayın ömrü olan Masis, Krikor Zohrab, Dikran Arpiaryan, Mikael Şamdancıyan, Püzant Keçyan, Hrant Asadur ve Yenovk Armen gibi dönemlerinin en aydın isimlerinin yönetiminden geçerek Batı Ermenileri'nin fikir hayatında önemli rol oynadı. Hükümetin ilk kez 1881'de yayını durdurduğu Masis, 1883'de iki kez, ve son olarak 1888'de sansürün hışmına uğradı.⁽⁴⁾

Rahip Mıgırdıç Khrimyan'ın 1855'de İstanbul'da başlayıp daha sonra Van'a taşıdığı Ardzvi Vaspuragan, dönemin önemli yayınlarından.

1856'da yayın hayatına girip, 18 yıl boyunca yayımlanan Meğu (Arı) İstanbul Ermeni basının ilk mizah dergisi oldu. 1857'de çıkan Yerevag dergisi, din ve eğitim alanında

inceleme ve araştırma konularına ağırlık verdi. Bu dergi Ermenice harfli Türkçe yayınlardan olan Zohal'ın (1855-1857) devamıydı.

1861'den itibaren 15 yıl yayımlanan Giligia (Kilikya), İstanbul Ermeni basınının tıbbi konulara ağırlık veren ilk dergisiydi. Manuel Parunag Ütücüyan'ın yönetimindeki dergi, önce haftalık, 1867'den itibaren ise aylık olarak yayınlandı. 1909'dan 1919'a kadar H.S. Alacacyan'ın önderliğinde yeniden yayınlanan dergi bu son dönemde Punç (Demet) adını aldı.

1863'te yayın hayatına giren Jamanag'ın tam adı Jamanag Hantes Hayrenaniver'di. 15 günde bir yayımlanan derginin sorumlu müdürü İsdepan Boğos Papazyantz'dı. Güncel tarih hakkında ciddi makaleleri ile beğeni toplayan Jamanag'ın kapanış tarihi kaynaklarda 1864, 1868 ve 1896 olarak çok farklı gösterilir. Dikran Çuhacıyan'ın Vırtanes Papazyan'la 1863'te yayımlamaya başladıkları Osmanyen Yerajışdutyun (Osmanlı Müziği) kısa süreli de olsa basın tarihinde yerini aldı. Eleştirmen-mizahçı-yazar Hagop Baronyan, 1870'te kurduğu Poğ Aravodyan'ın (Sabah Borusu) kapanmasından sonra 1874'te Tadron (Tiyatro) adlı haftalık dergiyi kurdu. Bu da, Haziran 1877'de kapandı. 1875'te Nigoğos ve Hagop Taşçıyan tarafından kurulan Nıvakık Osmanyen (Osmanlı Nağmeleri), İstanbul'da yayımlanan ve tümüyle müziğe ayrılmış ilk yayınlar arasındaydı.

1881'de (bazı kaynaklara göre 1882) İsdepan Ütücüyan'ın kurup yönettiği Püragın ise, İstanbul'da yayımlanan uzun ömürlü yayınlar arasındadır. 26 yıllık yayın hayatı boyunca birçok evreler geçiren Püragın, önceleri Protestanlık propagandası içerirken 1906'da ticari haftalık dergi niteliğini aldı, 1908'de kapandı.⁽⁵⁾

Bilimsel, feminist yayınlar ve mizah dergileri

Osmanlı dönemi boyunca çıkan Ermenice yayınlara baktığımızda farklı ilgi alanları açısından da birbirinden ilginç örneklerle rastlıyoruz. 1882'de çocuk dergisi Purasdan Mangants kuruldu. Asya Kültür Kurumu'nun finanse edip Hagop Baronyan'ın yönettiği Yergrakund (Yerküre) (1883) edebi ve bilimsel bir aylık dergiydi. Hem görünüş hem de içerik bakımından yüksek bir kalite gösteren derginin yönetimini ve başyazarlığını 1884'te Yeğya Demircibaşyan üstlendi. 1888'e kadar düzenli yayınlanan dergi, aynı yıl Asya Kültür Kurumu'nun dağılması üzerine kapandı.

1883'te yayın hayatına giren bir diğer dergi de Labder Tiokinyan'dı (Diyoben Lambası). İkinci sayısından sonra yayını Maarif Nezareti tarafından durduruldu. 1888'de tekrar yayın hayatına giren dergi 1889'da kapandı. Bir diğer mi-

zah dergisi de Hagop Baronyan'ın Khigar'ıydı. 1884'te kurulan dergi, 4 yıllık bir yayın hayatından sonra kapandı. Karikatürist Nışan Berberyan'ın 1894-1908 arasında yayımladığı Joğovirtagan Daretzuytz (Halkın Yıllığı) da önemli yayınlar arasındaydı.

1896-1918 arasında Püzant Keçyan'ın yönetiminde, daha sonra (1911-1912) Baruyr ve Aşod Keçyan tarafından yayımlanan Püzantion (Bizans) gazetesi, bir ara Rahvira adı altında piyasaya çıkarak 20 yılı aşkın yayın hayatı ile basın tarihindeki yerini aldı.

1896'da yayın hayatına giden Hanrakidag 1900'de Nışan Berberyan'ın yönetiminde eğitim, edebiyat ve bilim dergisine dönüştü, 1901'de 10 günde bir yayımlanmaya başladı.

İstanbul Ermeni basın tarihinde yayımlanan birçok yıllık arasında en önemli yeri Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin yayını olan Intartzag Oratzuytz Surp Pırgıç Azkayin Hivantanotzi tutar. Yıllığın yayını 1883'ten başlayarak duraklamalarla 1950'lere değin devam etti.

Pakarat Tevyan'ın yayımladığı Yerçanigin Daretzuytzı (Mutlunun Yıllığı) (1928), Avedis Aliksanyan'ın çıkardığı Nor Or'u (1945) (Yeni Gün), Rupen Maşoyan'ın Tebi Luys'u (Işığa Doğru) (1950) Cumhuriyet döneminde kurulup tarihe karışmış diğer süreli yayınlardır. Maşoyan 1952'de de aynı isimle bir edebiyat dergisi çıkarmış, bu yayının ömrü de ne yazık ki çok uzun süreli olmamıştır.

Tanınmış tiyatro sanatçısı Agop Ayvaz'ın çıkardığı sanat dergisi Kulis, 1946'da yayın hayatına girdi. Önceleri 15 günde bir yayımlanan dergi daha sonra aylık yayına dönüştü ve elli yıl düzenli olarak çıktıktan sonra 1996'da okurlarına veda etti. Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin yayını olarak 1949'da kurulan Surp Pırgıç Dergisi ise günümüze değin yayımlanmaktadır.

1951'de kurulan Şoğagat (Işın Damlaları) Türkiye Ermeni Patrikliği'nin yayın organıdır. Önceleri yalnızca özel anı günlerinde çıkarılan dergi 1991'de yeniden yayımlanmaya başladı. Türkiye Ermeni Patrikliği tarafından ayrıca Lraper (Haberci) adlı bir de kilise bülteni yayımlanmaktadır.

Bir dönemin sayı ve çeşitlilik açısından örnek konumdaki Ermeni basın mirasını, bugün ağırlıklı olarak Jamanak, Marmara ve Agos gazeteleri temsil ediyor. Yayın sayısının ve niteliğinin artması kuşkusuz yalnızca Ermeni cemaati için değil, Türkiye için de farklı seslere kulak vermek açısından gerçek bir zenginlik ve kazanç olacak.

İstanbul Ermenileri arasında feminizmin öncülerinden Hayganuş Mark'ın 1907'de kurduğu Luys (Işık) dergisi de bu fikir akımının ilk organı ve savunucusu olarak, Dzagig'in devamı niteliğinde, farklı bir kulvarda basın tarihindeki yerini aldı.

Yine 1907'de yayın hayatına atılan Amenun Daretzuytzı da (Herkesin Yıllığı) uzun bir süre yayın hayatında kalmayı başardı. Teotig (Teotoros Lapcinciyan) tarafından yayımlanan ve İstanbul'daki Ermenice basın tarihinde önemli bir yer tutan ansiklopedik yıllıklar, yazarın ölümüne dek (1929, son sayısı Paris'te yayımlanır) düzenli olarak her yıl çıktı.

Cumhuriyet dönemi

Dinsel, ahlaksal ve edebi aylık dergisi Hay Khosnag (Ermeni Sözcüsü) (1924-1930), Vahan Toşigyan'ın yönettiği Nor Lur (Yeni Haber) (1924-1931) siyasi-ticari gazetesi,

Türk Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı'nın yayını olan ve 1992'de yayın hayatına atılan Jıbid (Tebessüm), hâlâ yayımlanmakta olan tek Ermenice çocuk dergisidir. Aynı dernek bu alanda daha önce de Bardetz (Bahçe) dergisini çıkarmış, derginin adı daha sonra Karun'a çevrilmiş ve bu yayın da kısa denemeyecek bir yayın hayatından sonra kapanmıştı.

Ermeni okullarından yetişenler dernekleri de çeşitli dergilerle kültür hizmeti vermektedir. Bunlardan Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin yayın organı olan ve 1992'de tekrar yayımlanmaya başlayan sanat dergisi Nor San, 1948'de yayımlanan San'ın, Getronagan Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin yayın organı olan ve 1994'e kadar çıkan Hobina ise 1948'de yayın hayatına giren Hantes Mışaguyti'nin devamıdır. Bugün halen Getronagan Lisesi Yayın Temsil Kolu'nun Lusadu okul dergisi, Surp Haç Lisesi Kül-

tür ve Edebiyat Kolu'nun Punc öğrenci dergisi, Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derneği'nin Meğu dergisi ve Yeşilköy Kilisesi'nin Talarkyug dergisi okurlarla buluşmaktadır.

Tüm bu yayınlardan çıkan istatistiğe göre Ermeni basınının merkezi olan İstanbul'da 169 yıl boyunca (1832-2001) 450'ye yakın gazete, dergi veya yıllık yayınlandı. İzmir'de 38, yirmi kadar diğer il ve ilçe merkezinde de 70'e yakın Ermenice gazete ve dergi yayınlandı. Ayrıca Ermeni harflerini tanımakla birlikte Ermenice bilmeyen kitle için de Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergiler çıkarıldı. İki düzine kadar olan bu yayınların başlıcaları şunlardır: Takvim-i Vekayi (1840), Ceride-i Havadis (1840), Mecmua-ı Havadis (1852), Ahabir-i Konstantiniye (1855), Zohal (1855), Ceride-i Ticaret (1857), Münadi-i Erciyas (1859), Mecmua-ı Fünun (1863), Gülzar-ı Kayseriye (1863), Tercüman-ı Hakikat (1867), Manzume-i Efkâr (1866), Fırat (1867), Evrak-ı Şarkıye (1867), Mecmua-ı Kavanin (1868), Varaka-ı Havadis (1868) Tırçnig (1868), Seda-ı Hakikat (1870), Tarif-i Dersaadet, Rahnu-ma-i Ticaret (1870), Heyal (1873), Ruzname-i Masis (1876), Tercüman-ı Efkâr (1878), Cihan (1884), Ceride-i Şarkıye (1885), Mecmua-ı Ahbar (1885), Felek (1885?), Mendor (1886), Avedaper (1906), Rahnu-ma (1911), Nevsal-ı Ermeniyân (1912), Rehber (1912), Şark Salnamesi (1914).

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, 1567-1923 arasında İstanbul'da kurulan 131, taşrada 63 Ermeni matbaasında Ermenice ve Ermenice yazılarla Türkçe basılan gazete ve dergi sayısı 598'dir. İstanbul'daki Ermeni matbaacıların en önemlileri olarak Ohannes Mühendisyan, Haçik Ke-vorkyan ve Rafael Kazancıyan'ı anmak gerekir.⁽⁶⁾

Günümüz Ermeni cemaati gazeteleri

Bugün Ermeni cemaati kendisi için özel olarak yayınlanan üç gazeteye sahip. Bunlardan Jamanak, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'in 28 Ekim'inde Misak ve Sarkis Koçunyan kardeşler tarafından kuruldu. O tarihten bu yana aralıksız yayınlanan günlük siyasi gazete Jamanak, Türkiye'deki gazeteler arasında en uzun soluklu yayın olma ünvanına sahip oluşunun yanı sıra dünyada da aralıksız olarak günlük yayınlanan en eski Ermenice gazete olarak tanınıyor. Genel Yayın Yönetmenliği'ni dördüncü kuşaktan Ara Koçunyan'ın üstlendiği Jamanak, Pazar günleri hariç her gün dört sayfa ve siyah beyaz olarak çıkıyor.

Ermeni cemaatinin diğer günlük gazetesi Marmara, bu yıl kuruluşunun 60. yıldönümünü kutladı. 31 Ağustos 1940 tarihinden bu yana aralıksız yayınlanan Marmara, Su-

ren Şamlıyan tarafından kuruldu. Önceleri haftada iki gün çıkan gazete, kısa bir süre sonra günlük olarak yayımlanmaya başladı. Gazetenin Genel Yayın Yönetmenliği'ni 1967'den bu yana yazar Rober Haddeler yürütüyor. Dört sayfa, siyah-beyaz ve tamamı Ermenice çıkan gazete Pazar günleri ve bayram tatillerinde yayınlanmıyor. İki gazete de ağırlıklı olarak cemaatin toplumsal, kültürel ve dini yaşamından haberler veriyor.

Cemaatin en genç gazetesi Agos, Türkçe-Ermenice yayınlanan ilk haftalık gazete olma özelliğiyle farklı bir yayın anlayışına sahip. 1996'nın Nisan ayında yayın hayatına başlayan 12 sayfalık gazetenin 9 sayfası Türkçe, 3 sayfası Ermenice olarak çıkıyor. Anadolu'dan gelen Ermenice bilmeyen kesimi cemaatin sosyal yaşamına dahil etmek, geniş topluma Ermeni kültürünü tanıtmak ve gerektiğinde ilk elden cemaat sorunlarını gündeme getirerek haksız söylemlere karşı savunma yapabilmek amacıyla çıkan gazete, Marmara ve Jamanak'a oranla daha sol ve muhalif bir kimliğe sahip. Her üç gazetenin dağıtımı ise Ermeniler'in yoğun olarak yaşadığı Kurtuluş, Pangaltı, Feriköy, Bakırköy, Kumkapı ve Kadıköy gibi semtlerle yaz aylarında Kınalıada başta olmak üzere Adalar'a yapılıyor. Ayrıca belli semtlerdeki bayilere bırakılan gazeteler, posta yoluyla da dünyanın dört bir köşesindeki abonelere ulaştırılıyor.

Genel hatlarıyla sunulan bu tabloda görüldüğü üzere bir dönemin sayı ve çeşitlilik açısından örnek konumundaki Ermeni basın mirasını bugün ağırlıklı olarak Jamanak, Marmara ve Agos gazeteleri temsil ediyor. Yayın sayısının ve niteliğinin artması kuşkusuz yalnızca Ermeni cemaati için değil, Türkiye için de farklı seslere kulak verme açısından gerçek bir zenginlik ve kazanç olacak.

Karin Karakaşlı

Agos Gazetesi/Gazeteci-yazar

Dipnotlar

- 1) Vağarşag Seropyan, "Ermeni Basımevleri" Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:3, s. 181-183
- 2) Ziyad Ebuzziya, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", Türkiye'de Yabancı Dilde Basın, İ.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu, 1985, s. 29-45
- 3) Orhan Koloğlu, "Türkçe-Dış Basın", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C:1, s. 94-98
- 4) Karekin Levonyan, Hayots Barperagan Mamulı, [Ermeni Periyodik Basını] Yerevan 1934, 228 s.
- 5) Vağarşag Seropyan, "Ermenice Basın" Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:3, s. 188-190
- 6) Pars Tuğlacı, "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", Tarih ve Toplum, s. 86, Şubat 1991

İstanbul Ermeni mutfağı

Sarkis Seropyan

— Yağ eriteceğiz...

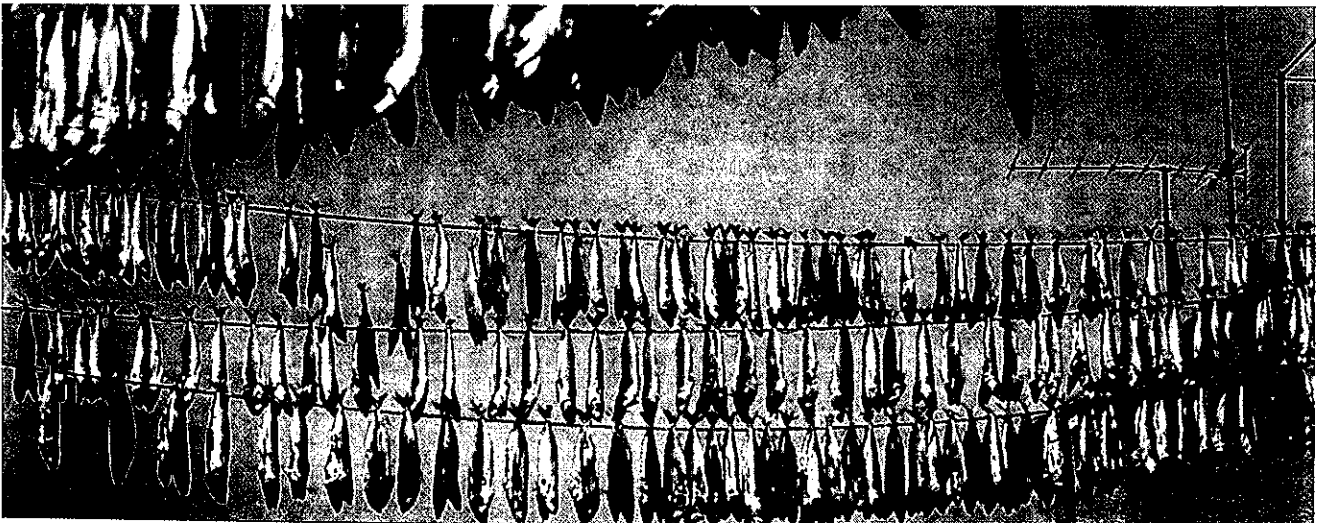
Babaannem Surpik Hanım'ın bu sözünün anlamı kısaca: "Çocuklar sokağa!" demektir.

O günlerde yemeklik yağ çarşıda satılmaz, evlerde hazırlanırdı. Bunun için önce, koyun kuyruğu kuşbaşı doğranıp eritilir, (Tanrım, kokuya gelen çocuklar nasıl da sabırsızlıkla beklerdi kharkhunzi'den (kıkırdak) payına düşeni eklemek arasında boğmak için) bir miktar vejetalin denen nebati yağ ile mis gibi kokan Trabzon veya Urfa yağı, damak tadına göre karıştırılıp zenginleştirilir, daha sonra da tertemiz tülbentlerden süzülüp

emaye veya toprak kaplara doldurulur ve soğumaya bırakılırdı; etli yemeklere kaşık kaşık konmak üzere.

II. Dünya Savaşı ve ardından gelen sıkıntılı yıllarda bile hiç hatırlamam lacivert-beyaz harelî emaye yağ kovamızın boş olduğunu. Sonuçta eskiler- hep tedarikli olur, bir yıllık yağ bir seferde hazırlardı.

Günün birinde Avrupa'dan adları "a" ile biten birtakım yağlar ithal edildi. Belki ambalajının hoşluğundan, belki de fiyatının ucuzluğundan kolayca alıştık bunlara. Bu yağların kullanımını doktorlar da desteklemedi. Öyle ya, bunlar tansiyon, lipit, kolesterol falan

yapmıyordu. Peki eskiden insanlar hastalanıp ölmezler miydi? "Bırakın canım eskileri, eskiler niye öldüklerinin bilincinde miydi sanki..."

Ardından balıklar kaçtı

Önce bir Karadeniz fıkrası: Temel'e sormuşlar: "Palukların kiralı kimdur?" diye. Tereddütsüz, "Hamsidur", demiş. "Ya lüfer?..." diyecek olmuşlar. Temel'de yanıt kesin: "Lüfer yüzbaşıdur ama kiralı yine de hamsidur".

Baltık ülkelerinden uskumru, İtalya'dan kalamar, bavul ticareti yoluyla Ermenistan'dan tütsülenmiş siga... Bunlara eskiden fakir fukaranın ekmeği olan Marmara'nın yerli balığından, hatta Karadeniz hamsisinden daha kolay ulaşılabilir günümüzde.

Palamut bolluğundan ağların parçalandığı dönemlerde Kadıköy rıhtımına dökülen balıkları garibanlar paylaşır, kalanı denize dökülürdü. Kumkapı'da bir müşteri kilosunu ikibuçuk liradan uskumru almadığı için dayak bile yiyebilirdi balıkçıdan. Kırmızı soğan eşliğinde yenmek üzere torik lakerdası salamura basılır, ara sokaklar ise salkım salkım kurutulan çirozlardan geçilmezdi.

Bugün yaşlıların bile zor anımsadığı kuruş ve para adlı para birimleri vardı o zamanlar ve çirozun tanesi yüz paraya, yani yalnızca ikibuçuk kuruşa satılırdı. Çiroz önce ateşte pişirilir, dövülüp sirkede yumuşatılır ve üzerine dereotu ile zeytinyağı eklenip salatası yapılırdı.

Balıkçılık, Kumkapı'da Ermeniler'in işi idi. Ancak balık kültürü konusunda Rumlar'ın hakkını vermek gerek. Zira kılıç ile kalkanı (başka da yok zaten) bir yana bırakın, balık adlarının tümü Rumca değil mi? Ermenice'de de balık isimleri yok değil, bunlar sözlüklere de geçmiş, ama halka, hele Kumkapı'ya hiç mi hiç inmemiş. Ne Husik Reis ne Dacat Reis bilirdi, daha da önemlisi Kör Agop bile güler geçerdi, uskumruya tünig deseniz.

En iyi pişirenler kim?

Balık konusunda İstanbullu Rumlar'ın hakkını teslim etmek gerekiyor, ancak damak tadı konusunda ben babaannemin mutfağına yönelmek zorundayım, zira

balık yemeklerini en iyi yapanlar, eski İstanbul'un Ermeni hanımları. Örneğin, kızarmış palamut dilimleri ertesi güne kaldığında babaannem sirke ve sarmsak ilave ederek soğuk yedirirdi bize. Izgara uskumrunun yanında kesinkes piyaz (kıyılmış ve yoğrulmuş kuru soğan ve maydanoz) bulunur, midye tavanın taratoruna ise behemal ceviz konurdu. Has kefal pilakisini, Beykoz kalkanının bolluğunda tavaşından bıkip da salata yaprakları ile kapamasını, midyanın salması, plakisi ve de bayramlarda dolmasını ondan gördüm ve elinden tattım, ama örneğin fırında lüfer pişirip üzerine bir de isot döktüğünü hiç mi hiç görmedim.

Annemin Hamsi Buğulama Tarifi

Hamsileri ayıklayıp yıkıyor, fazla kurulamadan sahana diziyorsunuz. Limonun birazını içine sıkıyor birkaç dilimle de süslüyorsunuz. Üzerine biraz zeytinyağı (ya da tereyağı), iki üç tane defne yaprağı ekleyip tuzluyor, karabiber ekip hiç su koymadan yalnızca 10 dakika pişiriyorsunuz.

Dolmanın Ermenicesi

İstanbul Ermenisi yazar, edebiyatçı ve dil uzmanları zaman zaman dilimizde eksikliği hissedilen sözcükler yaratma yönüne gitmişler, bunlardan bazılarını da halka benimsetmeyi başarmışlar. Bence çok hoş olmalarına rağmen, sözcüklerin bazıları ise benimsenmemiş ve o dönemlerin kitaplarında kalmış. Bunlardan biri sarnuş (sar= buz, nuş= anuş ise tatlı, yani dondurma), bir diğeri de billor (billel= sarmak-sarmalamak, yani dolma).

Billor'u tutmamış Ermeniler, yerine başka bir şey de koymamış ve dolma -hatta bunun karşılığı olarak litzkemişler sarmaya. Ardından da yaprak dolması, lahana dolması vb. Büyüklerimiz Ermenice doğru dürüst bir ad uyduramamış sarmaya, ama kabul etmek gerekir ki hakkını verip pek de iyi yapmışlar. Hakkına gelince, ana maddesi elde kıyılmış ve kavrulmuş çokca soğan, az pirinç ve zevke göre baharat, kişniş ve fıstık. İşin sırrını ise kulağınıza fısıldayayım: Annem tüm zeytinyağlı yemeklere bir tutam toz şeker atmadan ocağa koymazdı!

Görüldüğü gibi dolma içinin ana maddesi sanıldığı gibi pirinç değil, soğan. Bir kilo soğan-bir bardak pirinç oranı vazgeçilmez ilkedir. Bunun dışındaki tüm zeytinyağlı dolmaların Ermeniliği ise tartışma konusudur.

Bir diğer övünç kaynağımız ise dalak dolmasıdır. Ama önce değinmemiz gereken bir yaz dolması var; ki yaprak sarmadan farkı içinin kavrulmamış olması. Bir de nane, dereotu ve bolca limon eklenmesi.

Mutfağımızın bu mutena yemeğini içinde et bulunmadığından yalancı dolma adının da yakıştırıldığını ekleyip şimdi de tarihe, geçmiş ünlü dolmalara değinelim.

Dalak dolması

Koyun ya da kuzudalağından yapılır. Dalağın kıyısından açılan bir delikten içi hafiften boşaltılır. Bu dalak, içi bol soğanlı az pirinçli içimize katılır, zevke göre baharat eklenir, karabiberine azıcık dokunulur ve haşlamak üzere tencereye konmadan önce yırtılan dalaklar varsa iğne iplikle dikilir, bu dikişler dalak piştikten sonra alınır. Soğuduktan sonra dilimlenen dalak dolmalarını yumurtaya batırıp börek gibi kızarttığınızda gerçekten şahane bir yemek çıkar ortaya. Dahası iç malzemenin artanının katıldığı haşlama suyundan fevkalade lezzetli bir çorbaya sahip olabilirsiniz.

Uskumru dolması

Bu törensel ve tarihsel yemek için bir parantez açmak gerekiyor: Surpik Yayam (babaannem) masanın başına geçer, tombul ve nazik uskumruların dışını zedeleme-

den (hayli uğraştıktan sonra) kılçığını tereyağından kıl çeker gibi çekip çıkarır, üzerindeki et parçacıklarını önceden hazırladığı için içine karıştırırdı. Bu savaştan sağlam çıkan uskumruları doldurur, una batırıp tavada nar gibi kızartırdı.

Topik, Vartabet yemeği mi?

Bugün içki sofralarının aranan mezelerinden topik, dışı nohut ve patates püresi, içi ise soğan, tahin, kişniş, fısıtık ve çeşitli baharatlardan oluşan Ermeniler'in özgün perhiz yemeklerinden'dir.

Harisa mı, keşkek mi?

Sıra geldi gorgod adı verilen aşurelik buğday ve etle hazırlanan bir yemeğe... İstanbul mutfağında fazla rağbet görmemiş olan bu kırsal kesim aşına Türkçe'de keşkek, Ermenice'de herisa veya harisa deniyor. Etin cinsi yöreden yöreye tavuk veya hindiden koyun gerdamına ve sığır döşüne kadar geniş bir yelpaze çizse de sonuçta buğdayla pişirilip lif lif olması için epeyce dövülür. Tabağa alındığında ise üzerine kimyon ve halis tereyağı eklenir.

Herisa da, upkı khaş (haş) adı verilen ve Ermenis-

tan'da halkın en mutena yemeklerden biri sayılan sığır ayağı gibi taşradan girmiş İstanbul mutfağına.

Haş'ın çok zahmetli olan hazırlanmasını geçip İstanbullu Arnavutlar'ın ihtisas alanı olan sakatat kültürünün bize bulaşan bölümlerine değinmekte yarar var.

Kuzu içkembesi çorbası bir bahar yemeği olarak mutfağımızda hazırlanır, terbiye edilir ve sirke- sarmısakla yenirdi. Paçaya gelince, yanlışlıkla bile olsa keçi paçasından başkasının evimize girmesi yasak olup tıpkı uskumru varken kolyozun yenmediği gibi, keçi paçası varken koyun paçası yenmezdi.

Bunların yanısıra saç örgüsü gibi lüle lüle boy veren sarma, kuzu mevsiminde (Nisan, Mayıs) bağırsaktan sarılır, piştikten sonra üzerine kesinlikle taze soğan ve maydanozlu piyaz eklenirdi.

Perhiz

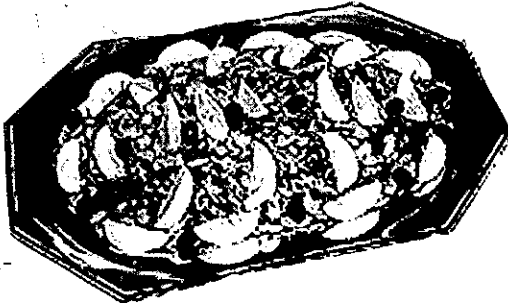
Konumuz İstanbul yemekleri olunca yaşamımızın önemlice bir bölümüne yerleşmiş olan perhizin bir ölçüde açıklanması gerek. Ermeniler'de Pun Paragentan (Karnaval) ile Zadik (Paskalya) arasında kalan yedi haftalık süre ile diğer bazı bayram arefeleri Hristiyanlıkta Oruç ve de Perhiz günleridir. Bu günlerde hayvani gıdalardan (bazı günler tavuk-balık gibi yiyecekler ayrıcalık tanınır) uzak kalınır ve günde yalnızca bir kez, akşam duasından sonra perhiz yemekleri yenir.

Perhiz yemekleri konusunda ise Ermeni kadınının yaratıcı gücüne şapka çıkartmak gerekiyor.

Daha önce sözettiğimiz zeytinyağı ile hazırlanan tüm dolma (biber, patlıcan, domates vb.) ve sarmalar (asma yaprağı, lahana, paçı vb.), her çeşit sebzeler; örneğin çalı veya ayşekadın fasulye, bezelye ve bamyadan tutun da pırasa, bakla, enginar vb. ile bakliyatı unutmamak gerek. Rivayet odur ki, dermason fasulye ile çiyden pişirilen pilakiyi en iyi Ermeniler yapar. Büyük perhizin son perşembe günü, kesinlikle üzerine zeytinyağı ve sirke eklenen mercimek yenir.

Plaki

Fasulye plakisi-nin (veya diğer pla-

kiler) pek gizemli bir yemek olduğu söylenemez, ancak bu yemeğin bir iki küçük gizi olduğu da kesindir. Örneğin; havuç, kereviz, maydanoz, sarmısak gibi yardımcı malzemenin kesinlikle çiyden kullanılması, bunların oranı ve bir de fasulyenin dermason olması, renginin ve tadının ise salça ile değiştirilmemesi önemlidir.

Mari Teyze'nin Adanalı'sı

Mari Teyze'nin topik ikram ettiği bir güneşli hanımın; "Bu Adanalı'ların bir yemeğidir" biz buna Vartabet yemeği (Rahip yemeği) deriz" ifadesinden topiğin eskiden beri perhiz yemeği olarak kabul gördüğünü, Adana ve çevresinde yaşamış Ermeniler'den Müslüman halka geçtiğini anlamak pek de zor olmasa gerek.

Ve diğerleri

İstanbul'da fazla bilinmeyen, yöresel sayılabilecek bazı yemek çeşitlerinin adlarını vermekle yetineceğiz. Örneğin bademli pilavla kayısı pilav Doğu'dan,

pancar abur (yayla çorbası) Sivas'tan, mercimek dolması

Tekirdağ'dan gelmiş mutfağımıza.

Siyah erik ile ayva yemeği ise ninelerimizle yok olup, bugün isimleri bile anılmayan İstanbul yemeklerinden.

Tatlı çeşitlerine gelince, hazırlanması bile eskiden ritüele dönüşen Anuşabur- Aşure özellikle yılbaşında, bir de Büyük Perhiz günlerinde yapılır. Bir de su muhallebisi ile pelteye haksızlık etmemek için anmak gerekiyor.

Bunlardan başka Anadolu'da, yağ kullanmamak için, rupla (pekmez) hazırlanan hamur işleri, kete, plita vb. perhiz çöresi çeşitlerini unutmamak gerek.

Sarkis Seropyan
Agos Gazetesi/Araştırmacı-Gazeteci

“Dar alanda kısa paslaşmalar”

Sevan Ataoğlu

Araştırmacı, eleştirmen, yazar Metin And, Türk Tiyatrosu'nun miladının Muhsin Ertuğrul ile değil Güllü Agop'un (Vartovyan) kurduğu "Osmanlı Tiyatrosu" ile başladığı iddiasını "Osmanlı Tiyatrosu" adlı kitabında belgeliyor. Ermenilerin ateşe taptıkları Hristiyanlık öncesi pagan döneminden Anadolu'da yaşadıkları 20. yy'ın başlarına kadar, bayramlarında, seyranlarında, hatta cenazelerinde oyunlara öykündükleri kaydedilmiştir. 19. yy. Anadolu'sunda Ermenilerin gösteri sanatlarıyla amatör olarak ilgilendikleri söylenir. Ancak o dönemlerde adı henüz konmamıştır, yani tiyatro olarak adlandırılmaz. Osmanlı'nın son döneminde adı parlayan Güllü Agop'un kaynaklarda çağdaşı Ermeni tiyatro emekçilerinden bir adım önde yer aldığını, girişimci kişiliğinin de bunda etkili olduğu bir gerçektir. Ermenilerin Osmanlı'dan günümüz Türkiye'sine uzanan tiyatro maceralarını, yaşayan bir ansiklopedi olan Agop Ayvaz'dan da derlediğimiz bilgiler dahilinde aktaracağız. Ancak yaptığımız araştırmalardan ve danıştığımız kaynaklardan gördük ki, Ermeniler'in tiyatronun kurucuları sayılması, haddini aşan bir iltifat gibi gözüküyor. Bu yüzden Türk tiyatrosunun bir dönem için önderleri, ancak 100 yılı aşan süreçte sahnelerin gerçek emekçileri demek daha doğru bir yakıştırma olacak.

Ermeniler, Anadolu'da olduğu gibi İstanbul'da da kişisel maharetlerini gösterebilecekleri bir alanı seçtiler. Hristiyan oluşları da Osmanlı Devleti'nde tiyatrosu

nun öncü kimliğini taşımalarında belirleyici oldu. Batı'dan opera, operet gibi sanat dallarında eserler ve ustalarla birlikte, Batılı anlamda tiyatro da ithal edildi. 1830'lu yıllara rastlayan bu dönemde seyirci sahneye, şarkılar, rontlar, monologlar, hatta cambaz ve sihirbazlarla alıştırıldı. Ramazan bayramlarında Aramyan Topluluğu, Gedikpaşa Tiyatrosu insanları eğlendirdi. Türkiye'de tiyatronun temeli sayılan "Osmanlı Tiyatrosu" 1870'de saraydan verilen 'tekel' imtiyazını da alınca bir yükseliş devri yaşandı. "Osmanlı Tiyatrosu"nun bir kumpanya değil, irili ufaklı topluluklar, sanatçılar, yazarlar ve olaylardan oluşan bir tarih olduğunu belirtelim. Başrolünde de Güllü Agop'un adı kayıtlı. Kurduğu tiyatronun popülaritesini arttırmak için Güllü Agop, kadın izleyicilerin oyunları izleyebileceği ayrı bir bölüm oluşturma ve kombine bilet satışı gibi yenilikler dahi getirmiştir. Verdiği hizmetlerden ve yetiştirdiği öğrencilerinden dolayı Saray'ın himayesine alındığı da biliniyor. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına kadar

Güllü Agop
Ermeni tiyatro sanatçısı

Mardiros Mınakyan başta olmak üzere, Mağakyan, Fatsulyacıyan, Benliyan, Bedros Atamyan, Eliz Binemeciyan, Aliksanyan Efendi gibi sanatkarlar da Türk Tiyatrosu'nun temel taşlarını oluşturdular. Onları Çobanyan, Baltazar, Sisak, Eliza Binemeciyan, Knar ve Aznif Hanımlar takip etti. Temsillerine çoğunlukla Türkçe olarak devam eden kumpanyalar, hevesli Türk gençlerinin de bu meslekte isim yapmasına vesile oldular.

Ortaköy Tarkmançatz sahnesinde eğitim alan Afife Jale, Ermeni kumpanyalarında oyuncu olarak sahneye atılan Naşit Özcan'ı bu sanatçılar arasında sayabiliriz. Ocaktan yetişen Türk ve Ermeni oyuncuların aynı oyunlarda sahne alışı, bugün sadece nostaljik duygularımızı depreştiriyor. Zira bugün Devlet Tiyatrosu'nun 200 kişilik oyuncu ailesi içinde tek Ermeni Nişan Şirinyan ve kurucuları arasında Ermenilerin de bulunduğu Şehir Tiyatroları'nda Ani İpekaya, bu mutluluğu yaşayabilen iki isim.

1930'lar İstanbul'da tiyatronun altın yıllarıydı. Kirkor Agopyan, karısı Lusi ile birlikte Şark Tiyatrosu'nu kurdu. Şavarş Boğos Karakaş ile Aram ve Jerfin Elmas Hanımlar da ayrı bir grup halinde

Dram Tiyatrosu adı altında İstanbul'un yazlık mekanlarında, kışları ise Şehzadebaşı'ndaki Millet Tiyatrosu'nda, sonraları Naşit Özcan'la birleşerek Türyan'da sahne aldılar. Ayrıca yazları İstanbul'un muhtelif semtlerinde Narlıkapı Şafak, Yenişehir Mangasar, Üsküdar Beyleroğlu, Kadıköy Kuşdili, Büyükdere Hafız Ahmet'in bahçesinde sanatlarını icra ettiler. Repertuvarlarında genellikle melodramlar, komediler ve bazen de operedler yer aldı. Sarı sayfalı eski kitaplardan kendilerini maddi, manevi tüm benlikleriyle tiyatroya adayan Ermenilerin aile boyu tiyatroya gönül verdiklerini öğreniyoruz. Tıpkı günümüzün amatör Ermeni kumpanyalarında olduğu gibi. Şehir Tiyatroları'nın ilk oyunu olan "Çürük Temel"de Bine-meciyanlar ailecek rol aldılar. Agop Ayvaz müslümanlara sahneye çıkmanın yasak olduğu bir dönemde

Rumların ya da Yahudilerin değil de Ermenilerin Türk Tiyatrosu'nun kuruluşunda etken rol oynamalarını, iyi Türkçe konuşmalarına, tiyatroya olan ilgi ve becerilerini de bencillikten uzak müslüman halk ile paylaşma arzularına bağlıyor. Bu zaman dilimine Ertuğrul Muhsin-Vahram Papazyan dostluğunu da ekleyebiliriz. Şehir Tiyatroları'nın kurucusu olan Muhsin Ertuğrul, oyunculuk yıllarında en büyük ustası sorulduğunda tereddüt etmeden Vahram Papazyan'ın adını verir: "Benim görüşümle Othello rolünde tarih boyunca Vahram Papazyan'ın üstüne kimse gösterilemez." Ertuğrul'un 1922'de yönettiği "İstanbul'da Aşk Faciası" adlı filmde Papazyan başrolde olmak üzere, Ermeni oyuncular rol alır. İki dost ayrıldıktan yıllar sonra, Vahram Papazyan İstanbul ve Ankara'da sahneye çıkma arzusuyla Ermenistan'dan Muhsin Ertuğrul'a bir mektup yazar, ancak bu mutluluğu yaşayamaz.

Yüz yılı aşkın tiyatro geçmişlerinde Ermeniler

açısından birkaç tarihin altını çizmek gerek. En önemlisi Ermeni aydınlarının ve sanatçıların 24 Nisan 1915 tarihinde İstanbul'dan sürgüne gönderilmesidir. Yukarıda adı geçen Ermeni tiyatrocuların adına sürgün listelerinde rastlamıyoruz. Ancak Ermenilerin, Cumhuriyet'in kuruluş yıl-

larından itibaren tiyatro alanında da yavaş yavaş kabuklarına çekildikleri bir gerçek. Adını andığımız-anmadığımız pekçok tiyatro emekçisi Ermenistan'da tiyatronun kurumlaşmasına destek oldu, Balkanlardan Orta Doğu ve Kafkaslara kadar geniş bir alanda sahnelere çıktılar. Gayri resmi olduğunu sonradan İsmet

SANATÇILAR: KADIN OYUNCULAR

Anuşak Papazyan

Bayraktar Papazyan

Marjani Zarakyan

Sinanç

Azat Uruçyan

Azat Çakırcıyan

Nemi Nuri

Mami Nuri

Agos Zabel

Yenimah Katakçıyan

Vengün Karakçıyan

Aslıt

Takuli Hınış

Bayraktar Fazılçyan

ERKEK OYUNCULAR

Bedros Atanyan

Bedros Atanyan

Bedros Atanyan

İnönü'nün vurguladığı "Ermenice oyun oynama yasağı" da sanırım bu göçte etkili oldu.

İnönü'den alınan izin

Cumhuriyet'in 40'lı yıllarında kurulan yarı profesyonel Gençler Temaşa Heyeti, Sanatseverler Tiyatrosu gibi topluluklar İstanbul'a bir hareket getirdi. Kuruluş dönemi emekçilerinin öğrencileri, çırakları, mirasçıları diyebileceğimiz bu nesil için varsa yoksa tiyatroydu. Pangaltı, İnci, Tan sinemalarında, Ses ve Azak tiyatrolarında temsiller verdiler. Ekmekten önce son kuruşlarını kitaba harcadılar. Bu vefakar insanlar için 1946 yılı oldukça önemliydi. Bu tarihten itibaren ana dillerinde oyun oynama imtiyazını elde etmelerine neden olan olayı aktaralım: Ankara'da bir basın toplantısında İstanbul'dan Jamanak ve Marmara gazetelerinin baş sorumluları Mardiros Koçunyan ile Suren Şamlıyan, İsmet İnönü ile aynı masada yer alır. Şamlıyan toplantı bitiminde bir fırsatını bulur, İnönü'ye Ermenilerin ana dillerinde oyun oynamadıklarını anlatır. Bu konudan haberdar olmadığını, uygulamanın yanlış olduğunu belirten İnönü, olaya müdahale eder. Yukarıda adı geçen topluluklar izni alınca büyük bir hevesle Ermenice temsiller başlar. İlk olarak dönemin ünlü tiyatro yönetmeni ve eğitmeni Aşod Madatyan'ın Faruk Nafiz Çamlıbel'den tercüme ettiği "Kazan" adlı manzum eseri Ses Tiyatrosu'nda Stüdyo kumpanyası tarafından sahnelenir. 1946 yılı aynı zamanda Kulis dergisinin de kuruluş tarihi.

TANZİMAT'TA SHAKESPEARE:
Hamlet

Siranuş Ophelia rolünde

Siranuş Hamlet rolünde

Atamyan Hamlet rolünde

TANZİMAT'TA SHAKESPEARE:
Venedik Taciri-Kral Lear-Othello

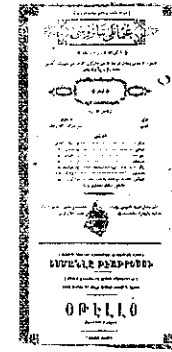
Minakyan "Venedik Taciri"nde
Shylock rolünde

Atamyan Othello rolünde

Atamyan Kral Lear rolünde

Osmanlı Tiyatrosu'nda "Othello"

Oyuncu, gazeteci, arşivci Agop Ayvaz'ın kurduğu Ermenice dergi dile kolay 50 yıl aralıksız yayınlanarak Türkiye'de bir rekora da imzasını attı. Türk tiyatro ve sinema sanatçıları da Kulis'in kapaklarında pekçok kez yer aldı. 90 yaşını geride bırakan Agop Ayvaz, anıları ve bilgisiyle Türk Tiyatrosu hakkında araştırma yapanların başvuru kaynaklardan biri olmayı sürdürüyor.

Tiyatronun yanı sıra opera ve operet alanında da Ermeniler, kendilerini gösterdi. Türk operasının İstanbul ayağını kuran Aydın Gün'ün çevresinde toplanan Ermeni gençleri Tepebaşındaki kül olan kışkık tiyatromun da temellerini attılar.

İstanbul'un değişik sahnelerinde sahneye çıkma fırsatını bulan tiyatro sevdalıları 1950'den itibaren peş-

peşe kurulan Ermeni derneklerine yöneldiler. Günün ekonomik ve sosyal şartlarının getirdiği bir zorunluluk, yukarıda sözüne ettiğimiz 'kabuğuna çekilme' süreciyle de doğrudan alakalı. Kuruluş dönemindeki öncü kimlik yerini, gerileme devrine terketti. Türk tiyatrosunun kaydettiği gelişmeye izleyici kalan Ermeniler, bir gele-

neği yaşatmaktan öteye gidemediler. Tecrübeli oyuncuların sinemaya yönelişi bu döneme rastlar. Tiyatro kökenli Toto Karaca ve Nubar Terziyan ile Kenan Pars gibi tanınan, sevilen karakter oyuncularından çok önce Tzavak Gözüryan beyaz perdeye sevdalanmıştı. Sevdasının karşılığını pahalı ödedi: Sinemaya geçmek için fotoğrafhanesini satan genç sanatçı, 1929'da Sait Kök-

nar'ın başrolünü üstlendiği "Kaçakçılar" filmi için ilk teklifini alır. Bugünkü Maslak Oto Sanayii civarında bir araba takibi sahnesinde kaza olur, araba Hacıosman Bayırı'ndan aşağı yuvarlanır. Köknar'ın burnu kırılır, Tzavak Gözüryan'ı kurtaramazlar. İlk ve son filmi olur. Cebinden bir mektup çıkar sadece: "Ey İstanbul halkı. Bugün ömrümün en mes'ut günü. Sevdığım mesleğe ilk adımımı atmış bulunuyorum."

Padişah, kral, emniyet müdürü, mafya babası rollerine çağrılan Yetvart Yeretz-yan, hastalarından fırsat bulduğunda setlere koşan Dr. Bedros Çiçekçiyan, oyunculuğunun yanı sıra film de yöneten Dr. Arşavir Ayanak, dünyada ikinci, Türkiye'de ilk kez kamerayı su altına indiren tiyatrocusinemacı Nişan Hançer, Atuf Yılmaz'ın kameramanı Mike Rafaelyan Yeşilçam'ın 60-70'li yıllarına hizmet ettiler. Aynı tornadan Aram Gülyüz, Artun Yeres gibi sinemacılar, Arto Berberyan gibi dekor tasarımcıları yetişti. Lütfü Akad, Atuf Yılmaz gibi ustalar için çalışan Arto Berberyan, Halit Refiğ'in "Yorgun Savaşçı" filmi- nin dekor ve aksesuarlarını yaptı. Daha sonra Gülrüz Sururi- Engin Cezzar, Altan Erbulak, Dostlar, Ali Poyrazoğlu tiyatroları için sayısız oyun dekoru hazırladı. 1960'larda Ermenilerin tiyatrodaki en faal ismi olarak Misak Toros öne çıkıyor. Genco Erkal, Ani İpekkaya,

Çetin İpekkaya, Mehmet Akar gibi tiyatrocularla birlikte sahnelerin tozunu yuttu. Derneklerin dört duvarı arasına sıkışmış Ermeni tiyatrocuların 'deplasman'a çıkmasına önyak oldu. Öğrencilerinden birçoğu önce Türk tiyatrolarında, ardından televizyon dizilerinde roller aldı.

Dar alanda kısa paslar yapan Ermeni tiyatrosu, 1980'de derneklerin kapanmasıyla bir tokat daha yedi. Genç nesil ana dilinde oyunlara da fazla yüz vermeyince, tiyatro mecburiyetten bazı derneklerin ve emekçilerin tekelinde kaldı. Misak Toros tiyatro alanında yaşamakta olan bu gerilemenin Türkiye genelinde görülen kültürel yozlaşmayla açıklanabileceğini, ayrıca Ermeni cemaati için tiyatronun artık bir amaç değil, araç olduğunu ifade ediyor.

Tüm olumsuzluklara rağmen Ermeniler, Türkiye'de olduğu kadar sahnelerde de varlıklarını sürdürmeye devam ediyor. Türkiye'nin tiyatro kültürü-

ne katkıları yadsınamayacak ustalarıysa ne yazık ki yeri geldiğinde hatırlanıyor. Madatyan, Binemeciyan, Toto Karaca ve daha pek çok sanatçıyla tanışmak isterseniz eğer, bir hafta sonu Şişli Ermeni Mezarlığı'nı ziyaret edin. Mezarlığın sanatçı ve aydınlara

ayrılan bölümü adeta bir açık hava müzesine benzer. Her taşın altında bir tarih yatar. Sahnelerin tozuyla, Fasulyacıyan'ın perdesine yazılmış bir tarih.

Sevan Ataoğlu
Agos Gazetesi/Gazeteci

YAZARLAR

Agop Baronyan

Bedros Turayan

Takvor Nalşyan
Yazar Oyuncu

Teodor Kasap

Karakın Rıştuni
Yazar OyuncuRıştuni kendi eseri
Gramphimampoli'de (1870)

Narmik Kemal

Abdülhak Hamit

Direktör Ali Bey

Manastırlı Mehmet Rifat

Hasan Badretin Paşa

Ebüzziya Tevfik

Recizade Mahmut Ekrem-Osman Hamdi Bey

Nazım Paşa

Ermenilerin devletleşme sınavı*

Serpil Karamürsel

Ermenistan ve Ermeniler, Türkiye gündemine, genellikle, sıcak politik gelişmelerden infiale kapılan kesimlerin ateşli tepkileriyle geliyor. Konuyu daha serinkanlı bir biçimde ele almak isteyen kesim ve kişiler “çatlak sesler” ise değil kamuoyu oluşturmak, tartışmalarda meşru bir taraf olmak fırsatını dâhi elde edemiyor. Böylece “zaten, Ermeniler tarih boyunca...” ifadesiyle başlayan cümlelerin yarattığı “tartışmama” ortamı önyargılarla pekişiyor ve serinkanlı bir diyalogun koşulları tümden yitiyor. Oysa, Türkiye’de yaşayan için bir insan için, Ermeniler’in düny ve bugünü hakkında en azından temel bilgilere sahip olmak ve bu bilgilerle akılcı değerlendirmeler yapabilmek bir zorunluluktur. Çünkü Türk-Ermeni ilişkileri, Türkiye Cumhuriyeti’nin gerek kuruluş sürecinde ve gerekse bugününde izlenilen politikalarda kilit bir faktör. Değişen dünya koşullarına aldirmaksızın bu ilişkiyi belirli dar kalıplarda ele almayı sürdürmek, olsa olsa, yeni koşullara ayak uydurmaktansa kendi dışı kapalı dünyalarında kalmak isteyenlerin tavrı olabilir.

Gerçekçi ve ılımlı bir yazar: Libaridian

Ermenilerin Devletleşme Sınavı kitabının yazarı Gerard J. Libaridian, benzer sorunları yaşayan Ermeni dünyasında, hem yeni sözler söylemeyi ve hem de Türk-Ermeni ilişkilerinin değişmesi için çalışmayı göze alabilmiş bir yazar. Ermenistan, Yakınoğu ve Kafkasya üzerine birçok eser kaleme almış bir yazar olan Libaridian, Cambridge Üniversitesi Zoryan Enstitüsü’nün de kurucuları arasında yer almış bir tarihçi ve uluslararası ilişkiler uzmanı aynı zamanda. 1991-97 tarihleri arasında Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan’a dış politika ve güvenlik konularında danışmanlık yapmış bulunan yazar, halen, Michigan Üniversitesi Tarih Bölümü’nde konuk profesör unva-

nıyla ders veriyor.

Libaridian her zaman gerçekçi, ılımlı ve diyaloga açık bir çizginin savunucusu olmuş bir uzman. Zaten kitabını da şu sözlerle tanıtıyor: “Bu kitap, retorik -ya da sosyalist Ermeni yazar Yervand Balyan’ın 20. yüzyıl başlarında kullandığı ifadeyle, ‘reflekse dayalı tepki’- karşısında rasyonel bir söylem yürütülmesini ve bilgiye dayalı bir tartışma yapılmasını savunan bir tez sunmaktadır” (s.21). Libaridian hem kendi tavrını ve tercihlerini net bir biçimde ortaya koyan açık sözlü bir yazar ve hem de akılcı ikna yöntemlerine, düşüncelerin diyalog yoluyla değişebileceğine inanan, basmakalıp değerlendirmelerin ve önyargıların nasıl oluşup ne işler gördüğünü kavramak isteyen bir araştırmacı. Adeta, okurla bir konuşma havasında yazılmış olan bu kitap Ermenistan’da ve Ermeni dünyasında farklı sesler, çok çeşitli yaklaşımlar da bulunduğu işaret ederek, birer çıkmaz gibi görünen pek çok politik sorunun üstesinden nasıl gelinebileceği konusunda okuru düşünmeye sevk ediyor. Ermenilerin Devletleşme Sınavı kitabında mesafeli, “soğuk” bir akademisyen üslubuyla karşılaşmıyoruz. Kapsamlı argümanlara dayanarak derinlemesine tahliller yapan, gerçekçi çözüm önerilerini tartışmaya açan bu kitabı hayli rahat okunan bir üslupla kaleme almış Libaridian.

İngilizce olarak Mayıs 1999’da ABD’de yayımlanan ve kısa bir zamanda Fransızca ve Ermenice’ye de tercüme edilen eserin Türkçe baskısının önsözünde Türk ve Ermeni toplumlarının birbirleri hakkında ne denli az ve yanlış bilgiye sahip olduklarını vurguluyor Libaridian. Bu önsözün son cümlelerinde ise, kitabının Türkçe çevirisinin yayımlanmasının, okurlara, bölgede barış, güvenlik ve refahın sağlanmasına katkıda bulunmaları için daha iyi yöntemler ve daha yapıcı politikalar üretmelerinde yardımcı olmasını temenni ettiğini bildiriyor yazar.

Ermeni siyasetinde iki akım

Libaridian'a göre Ermeni siyasal düşünce hayatında iki temel grup bulunuyor. Bir yanda Ermenistan'ın "normal" bir devlet haline gelmesini, Yukarı Karabağ sorununun çözülmesi yolunda gerçekçi adımlar atılmasını, başta Türkiye olmak üzere bütün komşularla ilişkilerin düzeltilmesini isteyen "pragmatik" düşünürler; öte yanda ise "büyük devlet" hayalleri kuran, bugünkü Ermenistan'ı yalnızca daha büyük hedeflere ulaşılması yolundaki bir araç olarak gören "ideolojik" düşünürler. Türkiye'nin politik dilinde bu iki kavramın karşılıkları "güvercinler" ve "şahinler" olsa, ortasında bir çizgiyi temsil ediyor. Libaridian söz konusu iki ana akımın yalnızca bugününü incelemekle kalmıyor; onları, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilân ettiği 1989 yılından bugüne uzanan gelişim süreçleriyle beraber tahlil ediyor. Sovyet Bloku'nda beklenmedik olayların meydana gelip de hemen her şeyin alt-üst olduğu 1989 yılı, kitaptaki anlatının başlangıç noktasını oluşturuyor. Libaridian'ın eseri sayesinde 1989 gibi erken bir tarihte dahi Ermeni siyasal düşüncesinde iki ana eğilimin kendilerini net çizgilerle ayırdıklarını öğreniyoruz. Örneğin Ermeni Ulusal Hareketi ve Levon Ter-

Petrosyan'ın, 1989 yılında Ermenistan Yüksek Sovyeti'nde yürütülen bir tartışmada, hemen herkesin yanıtını aradığı soru karşısında aldıkları net tutuma yer veriliyor. Ermenilerin Devletleşme Sınavı kitabında "Ermenistan bağımsız bir devlet olmayı ve ayakta kalmayı ümit ediyorsa, geleneksel düşünce tarzını bir yana bırakmalıydı." (s.23)

GERARD J. LIBARIDIAN

Ermenilerin Devletleşme Sınavı

Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasal Düşünüşü

Bugüne nasıl gelindi, bugün ne yapılmalı?

Kitabın ilk bölümünde 1989 yılından Petrosyan'ın istifasına nasıl geldiğini özetleyen bir tarihçe sunuyor yazar. Bağımsızlığın ilanı, ekonomik ve politik reformlar ve elbette Karabağ meselesi üzerinde duruyor. Petrosyan'ın istifası sonrasında Ermenistan'ın geleceğini şekillendirmek isteyenlerin devlet ve ulus olmayı kavrama biçimleri arasındaki esaslı farkın daha da belirginleştiğini de bildiren yazar, bu istifa sonrasında iktidara daha yakın hale gelen geleneksel partiler ile Robert Koçaryan arasındaki

ilişkiye de ışık tutuyor. Yazara göre geleneksel çizgiyi sürdürmekte ısrarlı partiler, Koçaryan'ı, kendi ihtiyaç ve programlarına tam olarak uygun hareket edemeyecek bir ara figür olarak görüyorlar. (s.72)

Kitabın ikinci bölümünde Petrosyan'ın 1998 yılı Şubat ayındaki istifası değerlendiriliyor. Yukarı Kara-

bağ anlaşılmazlığının çözümü için AGİT (Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) Minsk Grubu eşbaşkanlarından birinin 1997 Eylül'ünde sunduğu taslak öneriyi kabul etmesi nedeniyle kendi kabinesindeki bakanların tepkilerine maruz kalıp istifaya zorlanan Petrosyan'ın içinde bulunduğu ilgiye değer koşullara da işaret ediyor Libaridian. Örneğin Petrosyan'a karşı muhalefetin geleneksel rakipleri olan Ermenistan Komünist Partisi, Ermenistan Demokratik Partisi, Ulusal Demokratik Parti, Ulusun Kendi Kaderini Tayin Birliği veya Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan değil de bizzat kendi kabinesindeki üyelerden gelmiş olması üzerine kimi sorular soruyor.

Kitabın üçüncü bölümü Karabağ Sorunu'nun yeniden değerlendirilmesi gerektiğini konu alıyor. Bu bölümde Ermenistan'ın siyasi yelpazesinde yer alan farklı figürlerde analiz ediliyor. Öncelikle, yazarın "pragmatistler" ve "ideolojikler" olarak isimlendirdiği grupların Karabağ sorununa dönük yaklaşımlarının karşılaştırıldığı bu bölümde, Ermeni siyasal yaşamının hemen tüm aktörlerinin görüşleri de özetleniyor. Levon Ter-Petrosyan'ın, Vazgen Manukyan'ın, komünistlerin ve Ermeni Devrimci Federasyonu'nun görüşlerine yer verilen bu bölümde bu grupların "ulusal ideoloji" ile ilişkileri de gündeme getiriliyor.

Kitabın dördüncü bölümünde Ermeni siyasal düşüncesinin farklı akımlarının geçmiş ile kurdukları ilişkilerin nitelikleri çözümleniyor. Libaridian'a göre "bir liderin ve partinin politikası hakkında, geçmiş nasıl kullandıklarına, tarihe hangi rolü yüklediklerine bakılarak -getirdikleri tarih yorumunun ne tür olduğu üzerinde durmadan- pek çok şey öğrenilebilir." (s.137) Libaridian'ın çözümlemesine göre Sovyet sonrası Ermeni Komünistleri geçmiş meşru göstermek arayışı içindedirler. Ermeni Devrimci Federasyonu ise geçmiş tekrarlanmasını umarak onu yüceltme çabasıdadır. Vazgen Manukyan geçmiş enerji kazandıracak bir iktidar ve meşruiyet ilkesine dönüştürme çabasında, Vazgen Sargisyan ise geçmişin intikamını almak istegindedir. Koçaryan'a göre geçmiş bir yüküttür ve ondan kurtulunması gerekir. Ter-Petrosyan ve Ermeni Ulusal Hareketi ise

geçmiş aşma mücadelesi vermektedir. Farklı siyasal aktörlerin geçmiş tahayyülünden ve geçmişe biçtikleri misyondan hareket eden Libaridian, bu vesileyle, kolektif bilincin, ulusal kimliğin, meşruiyet alanının yaratılmasında farklı siyasal akımların geçmiş ile ne tarz bir yakınlık kurduklarını da incelemektedir. Yazara göre, sorunları karşısında gerçekçi çözümler üretmek durumunda olan Ermeniler, hayal dünyalarını aşmak ve bugünü düşünmeyi öğrenmek zorundadırlar.

Kitabın beşinci bölümü Ermeni diasporasına ayrılmıştır. En büyük Ermeni cemaatlerine ev sahipliği yapan ABD, Rusya, Gürcistan, Güney Amerika, Arjantin, Yakın Doğu ve Fransa'da bulunan Ermeni toplulukları arasındaki farklara dikkat çeken yazar, bu toplulukların yaşadıkları ülkelerde geçmişten bugüne nasıl bir ilgiyle karşılandıklarını da sergilemektedir. 1915 sonrasında Fransa'da "pis Ermeni", ABD'de "aç Ermeni", bazı Arap ülkelerinde "Ermeni parçası" sözleriyle işaret edilen Ermeni cemaati üyelerinin toplumsal psikolojileri de bu bölümde incelenmektedir.

Bugünü düşünmenin gerekliliği

Sovyet dönemi boyunca gelecek vaat eden bir ideoloji uğruna bugünlerinden vazgeçen Ermenistan ve Karabağ halkı için, "bugün" gelmelidir artık; der Libaridian. Onların da en az Diaspora Ermenileri kadar mutlu bir hayat sürme hakları vardır. Libaridian şöyle bitirir sözlerini: "Diaspora'daki Ermeniler veya başka yerlerdeki siyasi elitler, Ermenistan ve Karabağ halkından, başkalarının büyüklük hayallerini ve vizyonlarını gerçekleştirmeleri uğruna, bir kez daha hayatlarını ve bugünlerini feda etmelerini beklememelidir. Bugünkü mücadele, pragmatik düşüncelere dayanan normallik anlayışı ile ideolojik yaklaşımlardan oluşan büyüklük vizyonları arasında yapılmaktadır. Bu mücadele, Karabağ ve Ermenistan için, Ermeni ulusu için verilmektedir; dilerim, onları kaybetmek gibi bir bedel doğurmaz" (s.220)

* Ermenilerin Devletleşme Sınavı

Gerard J. Libaridian

Çeviren: Alma Taşlıca, İletişim Yayınları, 2001

Borsada anlık fırsatları yakalayın!

3057.34

21.15

1.8792

66.72

**Gerçek zamanlı borsa bandı sadece CNBC-e'de
İzleyin, kârlı çıkın!**

www.cnbce.com